

ККД
С-М-90

+

М

(+)

СЕЙФУЛҒӘБИЙТ МӘЖИЙТОВ

+

КК₂
СТМ-93

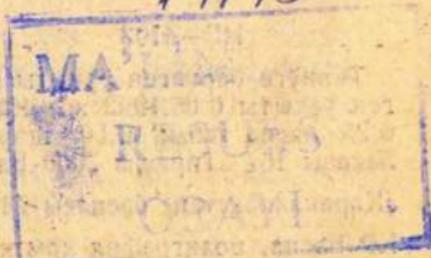
СЕЙФУЛҒӘБИЙТ МӘЖИЙТОВ

ШЫҒАРМАЛАРЫ

*Баспаға таярлаган хәм алғы сөзин жазған филология
илимлериниң кандидаты БАЙНИЯЗОВ К.*

14175

НӨКИС
"ҚАРАҚАЛПАҚСТАН"
1932

Сейфулғабийт Мәжйитов хәртәреплеме дәретиўшилиқ уқыпқа ийе ағартыўшы-шайыр, талантлы драматург, шебер прозаик еди. Хәрқыйлы жанрларда жемисли мийнет етип, қарақалпақ совет әдебиятын кәлиплестириўде хәм алға раўажландырыўда өзиниң салмақлы үлесин косты.

Буд топламға С. Мәжйитовтың сиясий хәм үгит-нәсийхат қосықлары, „Бағдагүл“ драмасы, қарақалпақ халық аўызеки әдебиятының үлгисинде жазылған әпсаналары менен гүрриңлери, тымсаллары менен ертеклери енгизилди. Топламды баспаға таярдаған филология илимлериниң кандидаты Қ. Байниязов.

М 4803270205—040 52—91
М357(04)—92

ISBN 5—8272—0987—2

© „Қарақалпақстан“ баспасы, 1992

Сейпулғабит Мажитов

СОЧИНЕНИЯ

На каракалпакском языке

Издательство „Қарақалпақстан“

Нукус—1992

Редакторы З. Ишманова.

Художник П. Ганиев.

Худ. редакторы А. Аметов.

Тех. редакторы А. Бекниязов.

Корректоры З. Ишманова

ИБ—4193

Териўге берилген ўақыты 16.12.1991 жыл. Басыўға рухсат етилген ўақыты 6.05.1992 ж. Қағаз форматы 84X108/32 № Көлеми 6,25 баспа табақ 10,50 шәртли баспа табақ, есап баспа табақ. Заказы 167 Тиражы 2000 Баҳасы шәртнама бойынша

„Қарақалпақстан“ баспасы 742000 Нөкіс қаласы, К. Маркс көшеси 9. ҚР Баспа, полиграфия хәм китап саўдасы ислери бсйынша Мәмлекетлик Комитетиниң „Правда“ ның 50 жыллығы атындағы Нөкіс полиграфкомбинаты. 742000 Нөкіс қаласы К. Маркс көшеси, 9.

СЕЙФУЛҒАБИЙТ МӘЖИЙТОВТЫҢ ӨМИРИ ХӘМ ДӨРЕТИЎШИЛИК ХЫЗМЕТЛЕРИ

1924-жылы 27-октябрьде РКП(б) Орайлық Комитети хәм Пүткил аўқамлық Орайлық Атқарыў Комитетиниң қарары менен Қазақстан АССР ының сорамында Қарақалпақстан автономиялы областы дүзилди. Қарақалпақ халқы тарийхта биринши мәртебе өзиниң мәмлекетине ийе болды хәм қарақалпақ тили автономиялы областымыздың көлеминде мәмлекетлик тил деп танылып, ана тилимизде сабақлықлар дүзиў хәм газета-журналларды басып шығарыў зәрүр болды.

1925-жылы 12-19-февраль күнлери Төрткүл қаласында болып өткен Қарақалпақстан автономиялы областы Советлериниң I Шөлкемлестириў съезди Қазақстан хәкиметиниң алдына бул жұмысларды шешиўге көмек бериў ҳаққында мәселе қойды. Қазақстан АССР халық Комиссарлар кеңеси 1925-жылы 24-февральдағы мәжилисинде Билимлендириў халық комиссариатына Ташкент қаласындағы Қырғыз-(қазақ—Б. Қ.) халық ағартыў институтын зәрүрли илажларды шөлкемлестириў ушын мәдений-билимлендириў орайы сыпатында пайдаланыўды усынды.

„Қарақалпақ тилинде сабақлықларды дүзиў ушын еки адам: Әсен дилмаш Айтымов хәм Сейфулғабийт Мәжйитов сайлап алынды... Ол екеўин 1925-жылдың басында Ташкент қаласындағы Қазақ (қырғыз) халық ағартыў институты шақырып алды хәм онда Ә. Айтымовтың кандидатурасы қабыл етилмеди, ал сабақлықларды дүзиў ўазыйпасы С. Мәжйитовқа жүкленди“. (Урымбаев Ж. История советской школы Каракалпаккии, Нукус—1966—Куйбышев, стр. 248-250).

Ә. Айтымов-миллети бойынша қарақалпақ еди хәм

рус, хәм карақалпак тиллерин жақсы билген. Бирак ол суў хожалығы системасында ислеген, онда я педагогикалық тәжирийбе ямаса жазыўшылык уқып жоқ еди. Ал Сейфулғәбийт Мәжийтовтың миллети татар, ол карақалпак, рус, татар хәм басқа тиллерди жетик билген. Ол белгили ағартыўшы-шайыр болып, совет хуқыметиниң дәслепки жылларында Қоңырат округлик халық билимлендириў бөлиминиң баслығы болып ислеп атыр еди.

С. Мәжийтов 1869-жылы Қазан губерниясы Арша кантоны Өртем ауылында жарлы дийхан семьясында туўылды. Сейфулғәбийттиң әкеси Мәжийт Абдулракип улы 1877-жылы туўылған жерин таслап, посып кетиўге мәжбүр болды. Ол дәслеп Оренбург, Ақтөбеде азғана ўақыт оңысып, соңынан саўдагерлердиң қарўанына илесип Қоңыратқа көшип келеди. Шаққан хәм зейинли Сейфулғәбийт енди карақалпак балалары менен ойнайды, карақалпак халқының тилин хәм мәдениатын тереңнен үйренеди. Ол Күлен болыстың хатшысы болып ислеген ўақтында уллы карақалпак шайыры Бердақ пенен ушырасады хәм бул ушырасыў С. Мәжийтовтың көз қарасларының қәлиплесиўине шешиўши тәсийир жасайды. Усы дәўирден (1889 жыл) баслап карақалпак халық ауызеки творчествосының хәм классик шайырлардың әжайып шығармаларын еринбей жыйнайды. Усының менен бирге ол Қазан губерниясы менен үзликсиз байланыс жасап, сол жақтан түрли әдебиятларды алдырып оқыйды және татар, рус жазыўшыларының ең жақсы дәстүрлерин карақалпақлар арасында пропагандалап, Батыс хәм Шығыс мәдениятларының елшиси хызметин атқарады. Пикиримиз исенимли болыўы ушын С. Мәжийтовтың 1907-жылы жазылған „Иният болысқа“ қосығынан үзинди келтиремиз.

Шымбайдың жери кең, суўы параўан,
Лекин, билимнен жоқ деш намуў-нышан,
Жигирма мың үй, жүз жигирма мың жан,
Бир мектеп жоқ оқып билим алмаға...
Ең аңсат жол-бүгин усылы жәдийт,
Қабыл етсең, жайдык алдына кәрит,
Ақыл айтпақ Сизге кәмиийне Мәжийт,
Қыял етер тек ядыңа салмаға.

(Мәжийтов С. Тақдамалы шығармалары, Төкис, 1965-жыл, 83-84-бет).

Демек, С. Мәжийтов Шымбай уездинде де жаңаша усылда оқытатуғын мектеплер ашып, мийнеткеш халыққа билим бериўдиң тәрепдары болды. Тилекке қарсы, ағартыўшы-шайырдың бул нызамлы талабы өз ўақтында Иният болыс тәрепинен қабыл етилмеди.

1912-жылы С. Мәжийтовтың семьясы Қоңырат қаласына көшип келеди. Бул дәўирде қалада жигирма лаған татар хожалығы болып, олар өз алдына бир көшени—„Ноғай көшесин“ пайда етеди. Бул көше Әмиў-дәрьяның аяғында рус хәм татар жазыўшыларының ең жақсы дәстүрлерин, ағартыўшылық хәм революциялық идеяларын таратыўшы орай болды. Усы жылларда татар революционери Ахмед Закий Батыров, өзбек әдебиятының классиги Муҳаммадшарип Суфузада Қоңыратқа келип, муғаллим болып ислейди. Қоңыраттағы „Ноғай көшесинде“ жасаўшы татар зыялылары Ғ. Тоқайдың қосықлары менен поэмаларын, Ғ. Ибрагимовтың реалистлик гүрриңлери менен романларын, Ғ. Камалдың драмалары менен комедияларын карақалпақлар арасына таратыўшылар хәм пропагандалаўшылар болды. Олар татар тилиндеги пьесаларды сахналастырды және бул спектакльлер карақалпак халқының мәдени турмысында үлкен жаңалық болып, оларды жергиликли адамлар „Қожалақ ойыны“, деп атады. С. Мәжийтов „Ноғай көшесиндеги“ татар жигитлери тәрепинен алып барылған мәдени жумысларға белгене қатнасты. Бул оның келешекте көрнекли мәденият ғайраткери, белгили драматург хәм прозаик болып шығыўына унамлы тәсийир жасады.

С. Мәжийтов Октябрь Социалистлик революциясының жеңисин үлкен куўаныш сезими менен қарсы алды хәм карақалпак совет әдебиятында уллы социаллық аударыспақтың жалынлы жаршысы болды. Ол 1920-жылы Коммунистлик партияның қатарына ағза болып кирди хәм өз қосықларында социалистлик дүзимниң артықмашлықларын көтерицки йош пенен тәрийипледи:

Сен азат леген соң, туўды толған ай,
Азатлықтан мунлы көңил болып жай,
Гүллән жарлы хәм жапақеш бир жамай,
Бирлести де, болды туўған, Октябрь,
Тилекке муўапық майдан дус болып,
Шарықладың, қойды душпан сус болып,

Мазлум елдин күни тууып, мäs болып,
Әдалатқа толды жәһан, Октябрь.

*(Қарақалпақ жас шайырларының қосықлар жыйнағы,
Төрткүл, 1930-жыл, 92-93-бетлер).*

С. Мәжійтов қарақалпақ совет поэзиясында би-
риншилер қатарында пролетариаттың уллы көсеми
В. И. Лениннің образын жасаған шайыр есапланады.

Тарийх көрген емес буындай ерди,
Өткен ер көп болды, көрсет, не берди?
Бузып қыянетке толған бир жолды,
Тазадан жол салған Ильянның улы.
Қай философ шығып, орнатты жолын,
Қайсы дана созды ғәрипке қолын,
Владимир Ильич Ульянов (Ленин),
Бәршесинен озған Ильянның улы.

(Мәжійтов С. Таңламалы шығармалары, 36-37-бет).

С. Мәжійтов ағартыушы-шайыр болып, заманласла-
рын билим алыуға, өнер хәм техниканы ийелеуге ша-
қырды:

Уйқылған ел көркейе алмас,
Жетилген елдей бола алмас,
Еркинликтен пай ала алмас,
Ел болса надан, қарақалпақ.

(Мәжійтов С. Таңламалы шығармалары, 66-бет)

Патриот шайыр қарақалпақ халқын илими хәм мә-
деният рауажланған алдыңғы қатар миллетлердин
дәрежесине жеткеріу үшін өзинің барлық күшин,
ақыл хәм билимин аянбай жумсады. Қоңырат округин-
де ол 1920-1924-жылларда халық ағартыу шақабының
баслығы болып ислеп, дәслепки мектептер менен ин-
тернатларды шөлкемлестиреди, оларды қәнигели муғал-
лимлер менен тәмийин етеди. Усының менен бирге С.
Мәжійтов қарақалпақ тилинде жазылған туңғыш сабақ-
лықтардың авторы болып есапланады.

Қарақалпақстан Орайлық Мәмлекетлик архивинде
сақланған документлер бул дәслепки сабақлықтардың
қалай жазылғанын хәм қай жерде басып шығарылғанын
анық сәулендиреди. Мәселен, 1925-жылы 3-мартта

Төрткүл қаласынан Қоңырат округлик атқарыу комите-
тине мынадай телеграмма жибериледи:

„Сейфулғәбийт Мәжійтовты зәрүрли қәрежет пенен
тәмийинлеп, делегатларға қоса Ташкент қаласына жө-
нелтиуиңизди буйыраман. Оның мандаты Шымбай шә-
хәрине жиберилген. Облисполком председатели Кудә-
баев“ (фонд 13, оп. 2, е. х. 60, 4-бет). Сол күни оған
төмендегише гууалық жазылған: „Бул гууалықтың ийе-
си Мәжійтов С. Қарақалпақстан автономиялы областы-
ның ўәкили О. Ерманов хәм И. Бекимбетовтың 1925-жылы
2-февральдағы №112 телеграммасына мууапық мәмлө-
кетлик баспада ислеу үшін Қарақалпақстан автономия-
лы областынан Ташкент шәхәрине командировқаға жи-
бериледи. ҚКАО исполкомы барлық шөлкемлерди, мә-
кемелер менен қәрханаларды бул кисинің сол жерге
тезирек жетиуи үшін хәр тәреплеме жәрдем беріуіге
шақырады. Облисполком председатели Кудәбаев, сек-
ретары Кожуров“ (сонда. ф. 13, оп. 1, е. х. 44, 72-бет).

Қарақалпақстан мийнеткешлери ана тилиндеги туң-
ғыш сабақлықларды асығыслық пенен күтті. Сонлықтан
облисполком үсти-үстине телеграмма беріуіге мәжбүр
болды. „1925-жыл, 4-июль, Қоңырат округполкомына.
Ислеп болынған материаллары менен С. Мәжійтовты
Төрткүлге жөнелтиуиңизди буйырамыз“, — делинсе,
1925-жылы 20-июльда „Исленген әдебиятлары менен С.
Мәжійтовтың Төрткүлге қыстаулы түрде жетиуин та-
лап етемиз“, — делинеди. (сонда. ф. 13, о. 2, е. х. 60,
61-78-бетлер).

С. Мәжійтов қарақалпақ тилинде туңғыш сабақлық-
ларды жазыу хәм басып шығарыу жұмыслары менен
қоса орайлық баспа, почта, телеграф хәм басқа да мә-
кемелер менен областлық халық билимлендириу бөли-
минің атынан келисим дүзиу ислерин алып баратуғын
ўәкиликке де ийе болды. Ол ўақыттың тарлығына,
жол азабына, жасының биразға барып қалғанына қара-
мастан бул жұмыслардың барлығын инабат пенен орып-
лады. Атап айтқанда, „Қарақалпақ тилинде әлипбе“
„Егеделер саўаты“, „Оқуы кітабы“ (Ташкент 1925-жыл)
атлы сабақлықларды дүзди хәм басып шығарды. „Еркин
қарақалпақ“ газетасының жууаплы секретары ўазыйпа-
сын атқарды. Солай етип С. Мәжійтов халқымыздың
тарийхында теңи-тайы жоқ ерлик хызметлер иследи.

„Қарақалпақ тилинде биринши әлипбени хәм бирин-

بىرلەشتۈرۈۋاتقان دۇنيا مەنەجى لارى

بىرىنچى بىلىم جولى

قاراغالفاق تىلىندە

البيبە

جىناۋچى س. مەھمەتوف

بول بىر جول بىلىم جولى
تارىخىي سۆزى داغالىق
ادىتىش ئىسنادى قىلغاندا
جول قالدۇرۇش قارالغاندا
كىلىك لىق بايقاش قارالغاندا
ئىلگىرى بىلىم بىلىم بىلىم
بىردە ئىلگىرى بىلىم بىلىم
مار بولغاندا ئالغاندا
بىلىم بولسا قولغا ئالغاندا
ۋەتەن ئارقىلىق كىشىلەر بىلىم
ۋەتەن بىلىم ئارقىلىق
توقۇلغاندا ئالغاندا

С. Махитов.
Букварь
на каракалпакском
языке.

ши сабақлықты дүзиў ушын соншама көп күш сарп етилди, — деп жазды өз мәхәлинде К. Әўезов хәм П. Варламов. — Кем саўатлы карақалпақлардың азғана группасы татар, қазақ, рус хызметкерлериниң усындай группасы менен бирликте бул тараўда оғада уллы ис иследи. Бул жерде күтә үлкен қыйыншылықларды жеңип шығыў, шовинизм менен миллетшиликке қарсы гүрес нәтийжесинде карақалпақ әдебий тили пайда болды хәм қәлиплести" (Әўезов К. И. Варламов П. Карақалпақстан к 10-летию Казакстана, Алма-Ата, 1930. стр. 29-30).

Ҳақыйқатында С. Мәжийтов карақалпақ тилинде сабақлықлар дүзген ўақытта Ташкенттеги қырғыз халық ағартыў институтында ислеген белгили башқурт илимпазы, фольклорист А. А. Диваев, қазақ жазыўшысы М. О. Әўезовлардың мәсләхәтлери оған дурыслы жол-жоба болды. Сондай-ақ ол рус, татар, өзбек педагогларының ен жақсы тәжирийбелеринен еркин пайдаланды. Сол себепли С. Мәжийтов өзи дүзген сабақлықларында К. Д. Ушинский, Л. Н. Толстой, И. Алтынсаринниң гүрриңлеринен, И. А. Крыловтың тымсалларынан үлгилер келтирди. Ағартыўшы-шайыр туўысқан миллетлер әдебиятының нусқаларын пайдаланғанда оқыўшылардың жас өзгешеликлерин хәм билим дәрежесин есапқа алды. Мәселен, ол Л. Н. Толстойдың „Как мужик гусей делил“ („Мужик ғазларды қалай бөлди“) деген гүрриңин кишкене еки шығарма ретинде ажыратып береді. Оларға „Бөлмеге уста екен“, „Және бир усталық“ деп тема қояды хәм „Бөле билген ала билер“ деген карақалпақ халық нақылы менен Л. Толстойдың гүрриңинде суўретленген ўақыялардың дурыслығын тастыйықлайды (Мәжийтов С. Оқыў китабы, Ташкент, 1925 жыл, 32-33-бетлер). Ал, Л. Толстойдың „Два товарища“ („Еки жолдас“) гүрриңин С. Мәжийтов кеңейтип аўдарады хәм түп нусқасында Айыў өлген адамға тиймейтуғыны хәккында хеш нәрсе айтылмаса, дилмаш бул жабайы хайўанның минез-кулкы гуўралы оқыўшыларға зәрүрли түсиник береді хәм „Жолға шықсаң, жолдасыңды тауып шық“ деген нақылды келтиреді (сонда, 56-бет).

С. Мәжийтов туўысқан миллет жазыўшыларының ағартыўшылық идеяларын өзінше алға раўажландырды. Атап айтқанда, ол карақалпақ халқының әсирлер бойы

قاراخالفاق تىلىدە گى
 ھەرف بېلىگى لەرى:
 ا ب ت ج چ د ر ز س غ ف
 ق ك گ ل م ن و و ژ
 ي ه ه
 بىر جۇغۇ جىگىرما بىس ھەرف
 سۈرىلا ترغۇن داۋىسلا: ا و ۋ ى ي ه ا غ
 ق ھەرفلەرى بىر قوللا جۋان ۋەلادى بىل
 ھەرف لەردىك بىر دەن بىرە ۋى ارالاسقان
 سۆز فوتۇن لەى جۋان ايتىلادى
 ە گ ك ھەرفلەرى بىر قوللا جىگىچكە
 بولوب ۋەلادى. وىنان باشقا ھەرف لەر
 سۆزلەردىك اسلىنا قاراى قاي بىر جىردە
 جۋان تاي بىر سۆزلەردە ەلجۋان نەزىك
 بولوب ۋەلادى

топлаған турмыслық хәм дәретиўшилиқ тәжирийбесине сүйенди. Сонлықтан автор өз сабақлықларында нақыл-мақаллардан, жаңылтпашлардан, ертеклер менен аталар сөзлеринен кеңнен пайдаланды. Мәселен, С. Мәжийтов „Оқыў китабында“ Шығыс халықларының көбисинде ушырасатуғын „Хатамтай жомарт“, „Хатамтайдың иниси“, „Хожа Насыратдийинниң ақылы“ усаған ертеклерди (24-25, 67-69 бетлер) жәриялаған болса, „Егеделер саўатында“ карақалпақ халық аўыз еки әдебияты хәм классикалық поэзиясының үлгилеринен „Өтепберген бай“, „Өтепберген бай менен Қутлымурат бий“, „Дәў-кара“, „Шымбай қаласының қурылыўы“, „Шымбайдың атасы“, „Айдос бий менен „Маманбий“, „Шоқай бий-диң айтқаны“ усаған әпсаналар менен Әжинияз шайыр-дың „Бозатаў“ поэмасын оқыўшылардың дыққатына усынады („Егеделер саўаты“, 39, 58-61, 85-78-80, 84, 86, 89-93, 93-96 бетлер).

Усының менен бирге С. Мәжийтов өзиниң тәлим-тәрбия мәселелерине арналған ибратлы әнгимелерин, дидактикалық қосықларын дәретеди. Туңғыш сабақлықларға енгизилген бул материаллар мазмуны хәм жанры бойынша рәңбәрең болып, оқыўшылардың тез саўат ашыўы ушын имканият туўдырады.

Ағартыўшы-шайыр Карақалпақстан мийнеткешлерине өз ана тилинде туңғыш мәртебе тәбият кубылыслары, адамзат жәмийетиниң раўажланыў нызамлылықлары ҳақкында дурыслы мағлыўматларды берди. Мәселен, бизлердиң ата-аналарымыз өмиринде ең дәслеп С. Мәжийтовтың сабақлықлары арқалы Париж Коммунасты, Уллы Октябрь Социалистлик революциясы, Коммунистлик партия, пролетариаттың уллы көсемлери К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленинниң өмири хәм революциялық хызметлери туўралы түсиникке ийе болды. Совет хукиметиниң дәслепки жылларында 8 жастан 50 жасқа шемкемги мийнеткеш халық өз ана тилинде ямаса рус тилинде оқып, саўатын ашыўы шәрт еди. Сол себепди бул китапларға талап оғада күшли болып, алыс аўыллардан С. Мәжийтовқа өтиниш-хатлар жийи-жийи келип турды. Мәселен, Қазақбай Хожанияз улы 1928-жылы басылып шыққан „Қарақалпақ әдебиятының жыйынтығын“ сорап, оған төмендеги қосықты жоллады:

Мен еситтим сыртыңыздан,
 Ашық болдым затыңыздан,

برلەنگەن ئۆتكۈل دۇنيا مېنەنجىلارنى

جىناۋچى سەيفىل غايىت مەجىتق.

۵۵۵۵

يىگە دەلەر ساۋاتى

بۇز يىلەنك دەۋرۋازەسى
كەسكە كەسكە سىناك اچىپ
باغ دەۋلەت دۇنلاسا جىرى
تۈرلەنار سالت جورىمك قاچىپ

قارلغاقلىق اقنانامىلى وىلىتىك رەفەكومى باستىرغان

قازاقىستان مەسەلەت باسپاسىنىڭ كۈن شىشى بولمى

تاشكەن-1925-جىلى

Әдебият китабыңыздан,
Бізге инам қылып жибер.
Қазақбайдур мениң атым,
Ебин жорық салтанатым,
Ендиги хат болар латын,
Буган бир көз салып жибер.

(Мәжйитов С. Таңламалы шығармалары. 79-80 бетлер)

Ҳақыйкатында да С. Мәжйитов облоно да илимий хызметкер болып ислеп, муғаллимлерди қайта таярлау курсларында каракалпак тилинен сабак береді хәм ол ана тилимиз бенен әдебиятымыздан оқыу қуралларын жазыу, оқыу программаларын дүзиу жумысларына белсене қатнасады. 1929-1930-оқыу жылында Каракалпакстан мектеплеринде оқыу латын алфавитинде жүргизиле баслады. Усыған байланыслы жеткиликли билим хәм ағартыушылық тәжирийбесине ийе С. Мәжйитов жас авторларға өзиниң аталық мәсләхәтларын берип, олар менен бирлесип коллектив түрде „Қарақалпак әлипбеси“, (Төрткул, 1929-жыл), „Қарақалпакша тил сабағы“ („Төрткул, 1930-жыл“), „Қарақалпак тилиниң әддуди“ (грамматикасы, Москва 1932-жыл), „Қарақалпак облас тындағы гөрсәуатлар мектебине программа“ (Москва, 1931-жыл) усаған мийнетлерди жазыуға қатнасты.

С. Мәжйитов тек әпиуайы ағартыушы-шайыр ғана емес, усының менен бирге тәбийғый талантқа ийе атаклы жазыушы да еди. Сонлықтан ол автономиялы республикамызда миллий баспа сөздиң қәлиплесиўине, халық билимлендириу тараўының раўажланыўына салмаклы үлес қосыу менен бирге карақалпак совет әдебиятында жаңа жанрлардың пайда болыўында үлкен роль атқарды. Атап айтқанда, С. Мәжйитов қысқа көлемдеги қосықларды жазыу менен шекленип қалған жоқ. Ол „Бағдагүл“, „Ерназар алакөз“, „Соңғы селтең“, „Жигит болдық“, „Сабақ“ усаған пьесалар менен бирге „Сүйин хәм Сара“, „Кулмурат“, „Он тоғыз“ атлы романларды дөретип, карақалпак совет әдебиятында драматургия хәм проза жанрларының қәлиплесиўине хәм алға раўажланыўына шешиўши тәсир жасады.

Усының менен бирге С. Мәжйитов жас жазыушылар менен мәденият хызметкерлерине аталық мәсләхәтларын берип, устазлык роль атқарды. Мәселен, улы Рахим Мәжйитовтың белгили журналист хәм драматург, күйеу

баласы Қарабай Ермановтың жазыушы болып өсіп жетілісінде атасы Сейфулғабийттің хызметі күтә ұлы болды.

Атақлы ағартыушы-шайыр, драматург хәм прозаик, мәденият ғайраткери С. Мәжийтов 1937-жылы „Халық душпаны“ сыпатында нахақтан - айыпланды хәм 1938-жылы Төрткүл түрьмасында қайтыс болды. Бирақ онда хешкандай айып жок еди. Сол себепли С. Мәжийтов 1958-жылы 29-сентябрьде Қарақалпақстан АССРы прокурорының қарары менен қайтадан ақланды. Соңғы отыз жыл ишинде жазыушының ең жақсы поэзиялық, прозалық хәм драмалық шығармалары қарақалпақ мектеплери менен арнаулы орта хәм жоқары оқыу орындарында қайтадан үйрениле баслады. Оның қарақалпақ тилинде Таңламалы шығармалары (1935-жыл), гүрринлери (1970), рус-тилинде қосықлар жыйнағы (1973-жыл) өз алдына бөлек кітап болып басылып шықты. Шымбай қаласындағы педагогикалық училище ағартыушы-шайыр С. Мәжийтовтың атына қойылды. Жазыушының көп жанрлы творчествосы тууралы бирқанша илимий мийнетлер, еске түсириулер, қосықлар дөретилды.

С. Мәжийтовтың дүзген сабақлықлары менен дөретен көркем шығармалары бүгинги күни де идеялық-көркемлик қунын жоғалтқан жок. Ол өзиниң тууры сөздилиги, ҳақ нийетлилиги, мийнет сүйгишлиги менен халыққа хызмет етиудиң ҳақыйқат үлгисин көрсетти. Ески мийрасқа садық болған С. Мәжийтов қарақалпақ халқының басынан кеширген тарийхий уақыяларды айқын сәулендирген эпсаналарды, классик шайырлардың қосық хәм поэмаларын жыйнап, өз сабақлықларында бастырған еди. Бул әжайып шығармалар Т. Қайыпбергеновтың „Маман бий эпсанасы“, „Бахытсызлар“, „Түсиниксизлер“ атлы трилогиясының, Т. Жумамуратовтың „Мәкария сулуы“, К. Мәмбетовтың „Бозатау“ романларының дөретилиуине қозғау салды.

С. Мәжийтовтың көркем ығармалары өзи дүзген „Қарақалпақ тилинде әлипбе“, „Әлипбеден соң оқытуғын оқыу кітабы“, „Егеделер сағаты“ (Ташкент, 1925-жыл), „Қарақалпақ әдебиятының жыйынтығы“ (Төрткүл, 1926-жыл) атлы сабақлықларда жәрияланды. Сондай-ақ оның көп ғана қосықлары менен пьесалары, дүнья әдебияты классиклеринен аудармалары өз уақтында „Еркин қарақалпақ“ газетасында, „Қарақалпақ жас шайыр-

براهم سگور فونگكول دۇنيا ميمتوبى لىرى

يىكنجى بىلىم خۇلى

المبهددەن سوڭ وقى تۇعۇن

قاراغالفاق تىلىندە

وقۇ كىتابى

جىناۋچى س . مەجىيىتوف

بۇ بىر جۈل باسچى بالالار
تارتار سۆدى دانالىق قىا
مەدارنى اماد قىلمايدى
جۈل قالدىرماش قارالىق ما
كىلىڭلەر بايقاب قارايى
بىلىگىن ئىيل بىلەن بوزارلىق
بۇدە بىلىگىن ئىيل بۇلاق
مىاز بولمايق بالالىق ما
بىلىم بولسا قولىنا بارلىق
ۋەبىس بارلىق كىتىمىس بىلىق
ورنار بولىك تۇبىس بارلىق
قوچلاسا سىز بالالىق ما

Книга для чтения II ч.
ПОСЛЕ БУКВАРЯ
на кара-калпакском языке
Автор С. МАЖИТОВ

2-167

RESURS ORAYI

222880

ККАССР
Республиканск. детск. библиотека

ларының қосықлар жыйнағында" (Төрткүл, 1930-жыл), „Жеңіс қауазы“ әдебиет журналында" (1934-жыл, №4), Казан хәм Хийуа қалаларында шығып турған, „Шора“, „Югурма“ усаған журнал хәм әдебиет альманахларда басылған еди.

Биз көп жыллар дауамында орайлық қалалардағы мәмлекетлик кітапханаларда іслеп. С. Мәжіитов дүзген сабақлықлардың фотосүуретин алдық. Кітапханалар менен архивлердің фондларында сақланған сийрек ушырасатуғын нұсқаларды қолдан көшірип жаздық хәм усындай ісенімлі дереклер тийкарында С. Мәжіитов шығармаларының жаңа топламын дүзип шықтық.

Жазыушының баласы Рахим Мәжіитов хәм филология илимлеринин докторы Қаллы Айымбетовлар тәрепинен жыйналып, баспаға таярланған С. Мәжіитовтың „Таңламалы шығармалары“ топламында (Нөкіс, 1965-жыл) гейпара қәте-қемшиликлердің орын алғанлығы мәлім болды. Сонлықтан биз жаңа топламды дүзген уақытта 1965-жылғы кітапшадан сын көзіміз бенен қарап пайдаландық хәм текстологиялық ізертлеу жұмысларының нәтижесинде зәрурлі дүзетіулер енгиздик, түп нұсқаны қайта тиклеп, көп ғана қосықлардың көлемин бұрынғы қәлпине келтирдик. Мәселен, 1965-жылғы кітапта „25-октябрь“ қосығы 24 қатар болса, „Егеделер сауаты“ (Ташкент, 1925-жыл, 73—74 бетлер) сабақлығында ол 32 қатар көлеминде еди, „Бәхәр паслы“ қосығы 1965-жылғы кітапта 36 қатар болса, „Оқыу кітабында“ (Ташкент, 1925-жыл, 90-92 бетлер) ол 64 қатар көлеминде басылған еди. Текстологиялық ізертлеу нәтижесинде биз С. Мәжіитовтың „Жерди бежер“, „Қыс келди“, „Жалқау дийханға“, „Жасларға“, „Өнер“, „Мәхәл деген не?“, „Мәрт жақсы“, „Кеш болмасын“, „Тири қорқақ“, „Оқыуға кел“, „Оқыудандур“, хәм басқа да қосықлары қысқартылған түрінде басылып киятырғанын анықладық. Сонлықтан бул қосықлардың түп нұсқасын қайта тиклеп, С. Мәжіитовтың өзі дүзген сабақлықларында жарияланған вариантларын таңлап алдық.

Сондай-ақ 1965-жылғы кітапта гейпара қосықлардың атлары өзгертилгенін байқадық. Мәселен, „Таза жыл“ қосығы бұрын „Оқыу кітабында“ (65—67 бетлер), „Наурыз-таза жыл“ деп аталған болса, „Дийқан менен маймыл“ тымсалы „Егеделер сауаты“ (Ташкент,

1925-жыл, 61—63 бетлер) сабақлығында „Дийхан менен күншил маймыл“ түрінде басылған еди. 1965-жылғы кітапты баспаға таярлаушылар усылай етип қосықтың атларын қысқартқан болса, гейде базыбир сөзлерди өзгертип жибергенлігін көриуимізге тууры келди.

Мәселен, „Наурыз-таза жыл“ қосығының „Жалырап қыс кийимин қойып“ деген қатарындағы „қойып“ сөзин „кийип“ деп өзгерткен ямаса шайыр „Наурыз кирген соң адамлар қыс кийимин таслады“,—десе, кітапты баспаға таярлаушылар автордың пикирин керісінше түсиндирип отыр. Бундай мысалларды тағы да көплеп келтире беріуиміз мүмкин. Бирақ оны кітапқа жазылған алғы сөздің көлеми көтермейди.

Биз 1965-жылғы топламды С. Мәжіитовтың тири уақытында басылған кітаптар хәм газета-журналлар менен салыстырып ізертлеп, шайырдың қосықларының тийкарғы нұсқасын қайта тикледик және бүгінгі кітап оқыушылар жәмийетшилигине биймәлім болып кеткен бирқанша шығармаларын ізлеп таптық. Мәселен, „Қарақалпақ жас жазыушыларының топламында“ (Төрткүл, 1930-жыл) С. Мәжіитов „Қопалы“, „Ғарры дийқан“ деген лақаптар менен „Ғажжа-ғаж“, „Пахтаны күтсем“, „Жүреккенем“, „Айыларсаң“, „Қызлар тилинен“, „Қызыл отауға“, „Октябрьдин жәулань“, „Не әрман“, „Қайсы күн“ усаған онлаған қосығы „Еркин қарақалпақ“, „Қызыл Қарақалпақстан“, газетасында „Хаялар күнине“, „Екинши куралтайға“ (1927-жыл, 4-март, № 3/33), „Кеуил шадлығы“ (1936-жыл 27-июнь № 170/1419, „Узақ ушыу“ 1936-жыл. 21-август, №19/1440, „Егеделер сауаты“ сабақлығында (Төрткүл, 1929-жыл) „Жасларға“, „Биргелки гүллер“ атлы қосықларын бастырған еди. Биз ҳәрқыйлы кітаптар менен газеталарда жарияланған С. Мәжіитовтың усындай шығармаларын жыйнап, оларды бул топламға енгиздик.

С. Мәжіитовтың бул шығармалар топламы тийкарынан үш бөлімнен ибарат болып, биринши бөлімге шайырдың сийсий-жәмийетлик, үгит-нәсият (дидактикалық) қосықлары менен тымсаллары енгизилди. Талантлы жазыушы С. Мәжіитов әдебиятымыздың ҳәрқыйлы жанрларында жемисли мийнет етті. Сонлықтан топламның екинши бөлімине драматургтың „Бағдагүл“

пъесасын, үшінши бөлимине прозалық шығармаларынан үлгилер (әпсана, гүрриң хәм ертеклер) бериўди макул көрдик.

С. Мәжийтов қарақалпақ совет әдебиятын баслаўшыларының бири болып, ол революциядан бурынғы дәўирде де, совет хўкимети жылларында да шығармалар дөретти. Сонлықтан шайырдың творчествосы аўызекки халық дөретпеси хәм классикалык поэзиямыздың ең жақсы дәстүрлерин қарақалпақ совет әдебиятына алып келип тутастырыўшы көпир хызметин атқарады. Сол себешли С. Мәжийтовтың дөреткен образлар системасында оның өзине тән болған жекке шайырлық өзгешеликлер сақланып қалған. Биз оның шығармаларын баспаға таярлаған ўақтымызда бул стильлик айырмашылықларға тийисли итибар бердик хәм сол дәўирге характерли болған гейпара сөзлер менен сөз дизбеклерин бурынғы турысында қалдырдык ямаса олардың мәнисин түсиндирдик. Хәзирги әдебий тилимизде қолланыла бермейтуғын бул сөзлер менен сөз дизбеклери, биринши жағынан, С. Мәжийтовтың шайырлық стилинің өзгешеликлерин анықлаўға жәрдем етсе, екинши жағынан, қарақалпақ әдебий тилинің қәлиплесиў хәм раўажланыў нызамлылықларын изертлеў ушын үлкен әҳмийетке ийе болады.

Байниязов К., Филология илимлериниң кандидаты, Беруний атындағы Өзбекстан республикасы мәмлекетлик сыйлығының лауреаты.

ОКтяБРьДИң ЖӘўПАНЫ

Он жетинши жылы, күн жигирма беси,
Аспанға шығардың тозаң, Октябрь,
Заманын куўырып, жылаўын алып,
Азат деп қышқырдың, сазан Октябрь.

Сен азат деген соң, туўды толған ай,
Азатлықтан муңлы көңил болып жай,
Гүллән жарлы хәм жапакеш бир жамай,
Бирлести де, болды туўған Октябрь.

Жарлы жапакештиң сен аштың бахтын,
Душпан қашты көрип бар истиң сақтың,
Зулымлык мәркәзи-таж бенен тахтын,
Қурылмастай еттиң ўайран Октябрь.

Қатты қызды исши, дийқан ылғалы,
Хўжим етти тахты-тажын алғалы,
Тарийх көрмеген хал дўнья болғалы,
Көрсеттиң сондай бир жәўлан Октябрь.

Жәўлан еттиң истиң мәўсимин пайлап,
Дәс келмеди душпан қашты сазайлап,
Жәхәнгерлик жолын бәнт етип байлап,
Бул жолға жеткиздің ләрзан Октябрь.

Жолға ләрзан жетип, шырағы сөнди,
Қуллық дәўири өтти, еркинлик енди,
Бойсынбадың, тәғдийр саған бойсынды,
Бердің кележекке пәрман Октябрь.

Тилекке муўапық майдан дус болып,
Шарықладың, қойды душпан сус болып
Мазлум елдің күни туўып, мәс болып,
Әдалатқа толды жәхән Октябрь.

Езилгенге, аз миллетке қол бердің,
Еркин етгін жасамаға жол бердің,
Жансызға жан, димарсызға ҳал бердің,
Теңлести, дүзлести заман, Октябрь.

Замана дүзлесиң, сазласты оған,
Сазлас, баспа тутсаң шын жолдың қағын,
Өткен он жыллықтың бир демлик ўағын,
Берсе мың түменге арзан, Октябрь.

Елдің жан азығы хұр тутқан жаның,
„Жапакеш бирлес“, деп қышқырған үниң,
Тарийх тәғдийр еткен, тарийх-бул күниң,
Жылда бир күн әзийз мийман-Октябрь.

ЕРКИНЛИК ТАҢЫ

Таң саз берип атты күншығар жақтан,
Оянды бәрше халық, бизге не болды?
Қара түнлер өтип, шуғласты бар жан,
Куўанды бәрше халық, бизге не болды?

Ағарып таң атты, ол еркинлик таңы,
Умтылды мийнеткеш келди деп шағы,
Тәбият шуўлап тур келди деп ўағы,
Шуғласты бәрше халық, бизге не болды?

Атқан таң дүньяны нур менен көмди,
Зулымнан куўраған гүлдер де өнди,
Ис қарадан аўып, ақ жаққа дөнди,
Дөндирди бәрше халық, бизге не болды?

Салланып алдында кызыл туў турған,
Таң менен жалтырар алтын пуў урған,
Хәмме ашық атқан таңға умтылған,
Умтылды бәрше халық, бизге не болды?

Бәрше ҳайран бул қалай таң десип тур,
Таңға аралас еркинлик жели есип тур,

Хәрким жырлап, муңын-зарын қосып тур,
Жырлады бәрше халық, бизге не болды?

Бул таңға сәлем бер, тур, қарақалпақ,
Нурына аралас, жүр, қарақалпақ,
Езилдің, женшилдің, исин еди ҳақ¹,
Журытлар араласты, бизге не болды?

ЫСЫҚ

Хәй Октябрь, сизің бизге,
Жигирма бес күниң ысық,
Саз берип сол күни атып,
Сәўле берген таңың ысық.

Жарлы болсаң жөнге түс деп,
Тараў жүргениң әбес деп,
Бирлесиниз жапакеш деп,
Сүрен салған үниң ысық.

Хағын сөйлеп сумлығы жоқ,
Рахаты бар, хорлығы жоқ,
Зарлығы жоқ, зулымы жоқ,
Бағдар алған жөниң ысық.

Хаққа туўра бағдар тутып,
Жеңдиң қалпаллықты утып,
Жарлы балаларын оқытып,
Бизге берген аңың ысық.

Көрдик, жақынлады алыс,
Алдымызда турмыс шабыс,
Ғәрезсиз, пайдамыз халыс,
Нени айтсаң соның ысық.

Дегениңди қабыл көрип,
Инандық пайданы билип,
Ушың узайғандай болып,
Жарлыға берген наның ысық.

¹Хақ—дурыслық деген сөз

Бадалгысын¹ тайындырып,
Хукук берип сүйиндирип,
Эдил турып тойындырып,
Ашқа берген наның ысык.

Ел болып жақтылық көрген,
Заманында дәуран сүрген.
Қарақалпаққа арнап берген
Қатардағы орның ысык.

Усынғанда қолы жеткен,
Қолы жетпеге үйреткен,
Дүньяға жайып гүрлеткен,
Шәўкет пенен шаның ысык.

25-ОКТЯБРЬ

(7-ноябрь)

Неше мың жыллық хукимет бели сынған күн бүгін,
Екибаслы қус әлапат туў жығылған күн бүгін,
Дүньяға ҳақлықтың жолын жарық қылған күн бүгін,
Бирлесип исши, дийханның арын алған күн бүгін,
Жазылып тарийх бетинде мәңги қалған күн бүгін.

Ем табылған хәм дүзелген елдеги жайсыз жара,
Шар тәрепқа жайлаған бул күндеги еркин ҳауа,
Үмит артқан, йош дарытқан көңилине салған сана,
Бирлесип исти дийханның арын алған күн бүгін,
Жазылып тарийх бетинде мәңги қалған күн бүгін.

Жайылды пүткил жақанға еркиншиликтің сәўлеси,
Шорт кесилди патшалықтың елге пасық ҳийлеси,
Тахты менен жүзи төмен, кетти, жығылды бәршеси,
Бирлесип исши, дийханның арын алған күн бүгін,
Жазылып тарийх бетинде мәңги қалған күн бүгін.

Жетти бүгін көп уақыттан берги мақсет хәм тилек,
Хәр миллет өз еншисин алды, бир тилекте сап жүрек,
Шын тәбият басын ийди, көрди ол талмас билек,

Бадалгы—үстемлик (ред.)

Бирлесип исши дийханның арын алған күн бүгін,
Жазылып тарийх жүзинде мәңги қалған күн бүгін.

Мәз болып күлген тәбийғат ерик гүлин ашқан бүгін,
Қанға батқан исши, дийхан бәри табысқан бүгін,
Жеңилип кара жүреклер ортадан қашқан бүгін,
Бирлесип исши, дийханның арын алған күн бүгін,
Жазылып тарийх бетинде мәңги қалған күн бүгін.

Тутқын елдің болып азат бәнттен шыққан күни,
Балға урып, орақ орып душпан туўын жыққан күни,
Барша халықлар қызыл туўдың астына ыққан күни,
Бирлесип исши, дийханның арын алған күн бүгін,
Жазылып тарийх бетинде мәңги қалған күн бүгін.

Оянып көрген хәр адам болды ҳайран, ақылы ләл,
Түсти деп қайдан бул сәўле бизге қандай биймәлел,
Жалтырап туў усласып қол, ескен еркинлик самал,
Бирлесип исши дийханның арын алған күн бүгін,
Жазылып тарийх жүзинде мәңги қалған күн бүгін.

Туў көтер әй, жарлы дийхан, сендағы тур, алға бас,
Жатпа тек бийкар үйинде, сол журт пенен де жанас,
Бир нақыл бар: көпшиликтен шетте болған ис оңбас,
Бирлесип исши, дийханның арын алған күн бүгін,
Жазылып тарийх бетинде мәңги қалған күн бүгін.

ИЛЬЯНЫҢ УЛЫ

Тәрезиге салсақ жаҳанның бәрин,
Жекке басым келген Ильяның улы.
Адамгершилик, еркиншилик жолында,
Толық баға берген Ильяның улы.

Тарийх көрген емес бундай ерди,
Өткен ер көп болды, көрсет, не берди.
Бузып қыянетке толған бир жолды,
Тазадан жол салған Ильяның улы.

Салған жолы өзи туўра, өзи кең,
Ғәрийпке-қәсерге қолайлы теп-тең,
Журт жайнады, бийшарадан кетип мун,
Тилегиң сол екен Ильяның улы,

Жахан жаратылып, миллион жыл кетип,
Неше жүз мың акылы дана ер өгип,
Мундай бола алдыма тууры жол тууру?
Бул байракты алган Ильяның улы.

Кай философ шыгып орнатты жолун,
Кайсы дана созды гәрипке колын,
Владимир Ильич Ульянов (Ленин)
Бәршесинен озган Ильяның улы.

Отыз жыл иследи дарақлар егип,
Бағын мийуелетти тәрбия қылып,
Еңбек қайтты, бағдың мийуесин терип,
Көзи менен көрген Ильяның улы.

Барысын жазбаға кытық келер тил.
Мың тоғыз жүз жигирма төрт еди жыл,
Жигирма бир еди январь айы ол,
Елли төртте өлген Ильяның улы.

Себеби сен алдың жарлының қалын,
Жайына жетисти мазлыұмның¹ зары,
Жетимсирер жапакешлер топары,
Бийұақ гүлиң солған Ильяның улы.

Жапа шеккенлерге усынған қолын,
Жапасын сен шектиң, биз тарттық палын,
Дағды рауан болып сол салған жолын,
Бизге мийрас болған Ильяның улы.

Орын алып жаҳанда хәр үәсиятың,
Болар коммунизм деген мурадың,
Тилде хұрмет пенен сөйленген атың,—
Мәңгиликке қалған Ильяның улы.

ЛЕНИНГЕ БАҒЫШЛАП

Жоқсыл еллер дүньясының аспанында парлаған,
Тынбайынша исшилерди зор урысқа шарлаған,
Жоқсыл еллер рәхбәри Ленин жоғалған болса да,
Ол көтерген шанлы байрақ мәңги турғай дүньяда.

¹ Мазлыұм—гәрип, езилген деген мәниде (ред).

Исшилердин көкирегинде орнаған хәрбир сөзин,
Мәңгилик жол болды бизге баслаған изги жолын,
Жоқсыл еллер рәхбәри Ленин жоғалған болса да,
Ол көтерген шанлы байрақ мәңги турғай дүньяда.

Биз тутармыз шанлы байрақ, хеш умытпаспыз сени,
Яд етермиз исиңизди, мәңги кутлармыз сени,
Жоқсыл еллер рәхбәри Ленин жоғалған болса да,
Ол көтерген шанлы байрақ мәңги турғай дүньяда.

Сен жоғалдың алдымыздан: өлди тек [жисмиң сениң,
Жарлы елдиң көкирегинде ядланар] исмиң сениң,
Жоқсыл еллер рәхбәри Ленин жоғалған болса да,
Сен көтерген шанлы байрақ мәңги турғай дүньяда.

МАЙ БАЙРАМЫ

Туу алып абай көргизген,
Бул халықтың қай байрамы?
Исши-дийханларға мақсус,
Бул Биринши май байрамы.

Халық ағылып, суұдай тасып,
Шыкты қолға қол усласып,
Исши-дийханлар досласып,
Қосылған жубай байрамы.

Жүзге шыкты сырдай болмас,
Байлар шожып дырдай болмас,
Хәмме журт бирдей болмас,
Жарлының жамай¹ байрамы.

Жолдас қасыңнан қаларма,
Жамай тусыңнан қаларма,
Бул күн есиңнен қаларма,
Жамайының пай байрамы.

Бүгин бар болды, бурын жоқ,
Бунда байларға орын жоқ,
Ийт қайзағандай журын жоқ,
Бул өңшең малай байрамы.

¹ —Жамай—класс.

Жарлылар теңлик алмаға,
Теңлик не, саңлық алмаға,
Аўдарып кенлик алмаға,
Өзине қолай байрамы.

Жүрмегеннин тек жайына,
Муш тийер күн маңлайына,
Тәкабырлар жамайына,
Дейтуғын қыйсай байрамы.

„Қыйсық жолың тарылды“ — деп
„Қыйсаяр ұағың болды“, — деп,
„Өмириңиз қысқа қалды“ — деп,
Көрсеткен абай байрамы.

Қылар абайын оянып,
Жан сақлайды ким аянып,
Байлардың бүйирин таянып,
Шуўластырған ұай байрамы.

Күни туўып қосшылардың,
Ишин тырнады байлардың,
Сиз қорлаған ишчилердің,
Бай аға, қалай байрамы?

МАРКС БАБА

Туўралық бағдарын алып,
Шықты Карл Маркс баба,
Түнектен таза жол салып,
Етип жүрди далбыс баба.

Хүжданы пәк, өзи қасыл,
Өзи алым, өзи фазыл,
Жолы жайлы, өзи әдил,
Қурмаға бир турмыс баба.

Туўра, әдил кең жол салып,
Китап жазды, кәлем алып,
Залымларға қарсы болып,
Ете берди тартыс баба.

Түрли ислер етип турды,
Жан алқымға жетип турды,
Хүкіметтен көрип турды,
Қатты-қатты шалғыс баба.

Тынбай зорды бере берди,
Кем-кем халық ере берди,
Жан-қыйнады көре берди,
Жан-жағынан түртис баба.

Ҳақ нийеттен айрылмады,
Хәмел-пулға қайрылмады,
Молланың сөзин қылмады,
Еткен менен қарғыс баба.

Парық етпей абай, қарғысты,
Жаздырмады тутқан исти,
Фридрих Энгельсти,
Етип алды шын дос баба.

Парлаған шам шырақ сөңбес,
Жан кетер жолынан дөнбес
Жолдасы жоқ, ел түсинбес,
Мүмкинбе ис жүритис баба?

Халық түсинди кем-кем көрди,
Сезип өзине дем көрди,
Пикиринде бир сезим көрди,
Сааты менен хәр ис баба.

Пикириңиз тегис таралып,
Биринши бирлик қуралып,
Еткен талабы оралып,
Ҳақ жолында өрбис баба.

Соңырағы қалды мәқсетин,
Өз орнын алды мәқсетин,
Оңынан келди мәқсетин,
Жаҳанда бар бурқыс баба.

ИНИЯТ БОЛЫСКА!

Уалаят ағасы Иният болыс,
Бир арзым бар нәзериңе салмаға.

.....

Чимбайдың жери кең, суы параған,
Ликин, билимнен жоқ хеш намуу-нишан,
Жыйырма мың үй жүз жигирма мың жан,
Бир мектеп жоқ оқып, сабақ алмаға.

Басласаңыз ел хәм жүрер жанасып,
Ел басламак шаныңызға мүнәсип,
Серке баслап қой хәм жүрер жанасып,
Хәмийше машқул Сизге дуға қылмаға.

Дуғымды ел жолға баслар хәммени,
Билер абырой менен пәнди шамәни,
Жолдан шығып қыйсық кеткен нешени,
Сиз дарғасыз туұры жолға салмаға.

Гедей елди туұры жолға салмаға,
Окыу оқып, билим-өнер алмаса,
Орысшаға тағы хисса қылмаса,
Имканы йоқ бир катарда турмаға.

Ең аңсат жол бүгін усылы жәдит.
Қабыл етесен, жайдық алдына кәрит²,
Ақыл айтпак Сизге кәминне Мәжит,
Хиял етер тек ядына салмаға.

1907-жыл

ҚУСЛАР КЕЛДИ

Замана енди күлерсең,
Сайрамаға қуслар келди,

¹ С. Мәжйитов 1907-жылы үстем класс ұзкіли Иният болысқа хат жазып, хатта жаң усылда мектеп ашыуға шақырған. Шақырық хат Иният болыс тәрәпинен әмелге асырылмай, аяқсыз қалдырылған.

(Баспаға таярлаушы).

² Кәрит—карта.

Куұандырып күлдирмеге,
Тәрбия алған жаслар келди.

Тәрбиялы аштың улы,
Бир тилеклес достың улы,
Бай жамайға қастың улы,
Шынын айтсак, ашлар келди.

Жарлы халық ушын ислеп,
Күндиз тынбай, кешин ислеп,
Ғабырыспай өз исин ислеп,
Ұазыйпасын услар келди.

Қол узайып, ен қосылып,
Тарқау жүрген шын қосылып,
Келгенлер менен қосылып,
Елде татлы аслар келди.

Байлардың мушын көргенге,
Туұралықты жөн көргенге,
Мийнет етип күн көргенге,
Жәрдем берер дослар келди.

Қулақ тутып¹ шын көрмеген,
Тенликтің түсин көрмеген,
Ислеп рәхәтин көрмеген,
Ел кеулине хошлар келди.

Қыс өтип жазда гезбеген,
Ойналған сазда төзбеген,
Айдын-ай бағда гезбеген,
Қоңыр салқын кешлер келди.

Мийнет етпей жасағанға,
Мәзи тилин төсегенге,
Бурынғысын күсегенге,
Буршақ жауып, таслар келди.

Жолын сызып сырдай қылып,
Бары болса журдай қылып,

¹ Кулақ тутып—мал тутып көрмеген деген мәниде.

Басларын мыңғырдай кылып,
Үсти-үстине мушлар келди.

Залым болса зарлатпаға,
Аштың жырын жырлатпаға,
Еркинликти орнатпаға,
Ийгиликке жаслар келди.

ЖАСЛАРҒА

Қаранғы түнди жандырған,
Елдің Сиз шырағы жаслар,
Тәбият хәм пурсат берип,
Адам қылар шағы жаслар.

Ықтыяр бар қолыңызда,
Пурсат турсын ядыңызда,
Көрсетейік алдыңызда,
Сөздің мынау қағы жаслар.

Жүре алмадың болып дарқан,
Еркин сүре алмадың дәуран,
Алдында гезеули турған,
Наданлықтың оғы жаслар,

Оқ гезеули усынып тур,
Сен болжаудың шарасын көр,
Журт жолыңа қарап отыр,
Тур үлкен кулағы жаслар.

Қарап түрине заманның,
Хәлин сораң надан жанның,
Тилде болмаса душпанның,
Дым сынған жоқ сағы дослар.

Душпанның сағы сынған жоқ,
Сынғандай ұағы болған йоқ,
Елдің көңлинен қалған йоқ,
Қысыұметтің дағы дослар.

Дағын арылт қысыұметтің,
Жолын кес ески әдеттің,
Дәртке аспаған жигіттің,
Барынан да жоғы жаслар.

Дәртке асар йигит тақланған,
Ар-намыс ушын шақланған,
Душпанға қарсы оқланған,
Елдің Сиз ярағы дослар.

Ел жағдайын сораған күн,
Жасларға бақ қараған күн,
Сизлер иске жараған күн,
Мийуе берер бағы жаслар,

Мийуе жетилсе бағында,
Тикенек жатпас жолында,
Ғыжлап тур елдің кеулинде,
Жанған оттың шоғы жаслар.

Сөндирип оттың зәхәрин ал,
Зәхәри кетсин, жетиссин пал,
Душпаннан аштың арын ал,
Кетсин хәмме дығы жаслар.

Дығы кетсин, шарасын көр,
Арылсын маңлайынан сор,
Жаракландағы қарсы тур,
Истиң бул бир жағы жаслар.

Сол бир жағы нықланған сон,
Ис жайлзсып байланған сон,
Мында бираз тоқталған сон,
Сөйлесермиз тағы жаслар.

ҲАЯЛЛАР КҮНИНЕ.

Еркинликтің толысканын,
Ҳаяллар ҳайты көргизер,
Бағ жетилип, мийуа берип,
Мийуасын елге тергизер.

Қутлы болсын айтып тилде,
Тилеклеспиз шын көңилде,
Ҳаял хұр болмаған елде,
Ҳәким сүрип, куллық езер.

Миллетти туғры жолға сал,
Салып куллық бугауын ал,

Билимли, хур болса хаял,
Елден ашык, куллык безер.

Мийўа тер билим бағынан.
Исти басла сен шағынан,
Сондай ана кушағынан,
Шыққан балалар ел дүзер.

Елди дүзе, ҳалын көрип,
Адым агла алға керип,
Қызларға тәрбия берип,
Ҳинжидей қамарға дизер.

Ҳинжиниң қатары толса,
Қыз, келин өз орнын алса,
Тәрбиясы толық болса,
Бостанлықтың дәмин сезер.

Миллет куллықтан айылып,
Куллықтың заты жойылып,
Бостанлық тегис жайылып,
Жәҳалат¹ қалмай қол көтер.

Көркейсе куллықтан босап,
Мийўалап толған бағ қусап,
Халық дүзеліп, рәхәт жасап,
Ҳаўазасы дүнья гезер.

Рәхәт жасасын, серти сол,
Қыз-келин тутса қолға қол,
Сондай болып жетискен ел,
Көкте ушып, суўда жүзер,

Тәрбиядур-истиң басы,
Баска жолдың жоқ төтеси,
Тәрбиясыз елдің иси,
Малдай бирин-бири сүзер.

Қыз, келин қосылса толар,
Жарты қалса, ақсақ болар,

¹ Жаҳалат-(арабша сөз)-қараңғылық, наданлық мәнісінде

Өткен өтип, қалған қалар,
Дүньяда бир өткен гүзар.

Гүзардан өтте, алға бас,
Мәдений журытка аралас,
Алдыңыз алыс, жол саррас,
Талабын қылған ел озар.

ҚЫЗ-КЕЛИНЛЕРГЕ

Жүзиндеги балқыған нур,
Перкы жоқ иште болмаса,
Күндиз ай хәм жақты бермес,
Қараңғы кеште болмаса.

Ҳақытлы нур өзін алдаў,
Көрер билим менен барлаў,
Шилте урып, зулпын таллаў,
Жараспас шашта болмаса,

Аңла, хәр исте парық болар,
Бил, елиң шанлы халық болар,
Миллет кемеси ғарық болар,
Қыз-келин есте болмаса.

Мунсыз үлестен пай болмас,
Ылайық орнынан жай алмас.
Ели көркеймес, пикир ояңбас,
Хүрликте баста болмаса.

Наданлықтың дегиши урар,
Бағыт қайтар, мойнын бурар,
Көбирек үйінде отырар,
Дус келген пәште болмаса,

Бул миллеттиң ярымы Сиз,
Тәрбия алсын қатын-қыз,
Күш пайда етпес, билимсиз,
Тентек урыста болмаса.

Тур, тутқынлық дәўири өтсин,
Бил, наданлық күни батсын,

Ислер қандай орын тутсын,
Акыл, хуўыш, билим де болмаса.

Гүл йүзлери гүлгин дөңер,
Оған билим зийнет берер,
Душпаның пайлар, көз салар,
— „Хэй“—деген сес те болмаса.

Миллет бағының даласын,
Оның дек кәни-қаласын,
Бахытлы миллет анасы,
Көринбес түсге болмаса.

Өнде көринсин жараңыз,
Көрсетип дәртке шараңыз.
Инсап пенен бир қараңыз,
Заманға хеште болмаса.

ҚЫЗЛАРҒА.

Таза бәхәр, таза мәўсим,
Болмалы раўана қызлар,
Гүл ашылып, бұлбил сайрап.
Жан күйер афғана қызлар.

Хүрмисиз яки пәризат,
Хүсниң хұр пәриден зыят,
Гүл жүзинде ноқат-ноқат,
Қаллар дана-дана қызлар.

Бағда таза гүлдей өнип,
Гүбелектей ушып қонып,
Қызыл жүзлер гүл-гүл дөнип,
Оттай жана-жана қызлар.

Бағда гезиң заманға ерип,
Сайран етип, гүлин терип,
Билим менен зийнет берип,
Таранып безене қызлар.

Өткен дәўир артта қалды,
Таза дәўир орын алды.
Бир қәдирли мийман келди,
Сыртқа шық миймана қызлар.

Келген мийманға нәзер сал,
Заман не исте, не аўхал?
Заманның тәрбиясын ал,
Хызмет қыл Ұатанға қызлар.

Бағлар тегис мийўе берсин.
Қыз-жигит бирдей жетилсин,
Елге таза жанлар кирсин,
Жан бериң бийжана қызлар.

Елге билим булағын жық,
Наданлықтың өкпесин сық,
Бүгин ғайрат қыл, бүгин шық,
Қалмасын азана қызлар.

Елге рәхмет суўы ақсын,
Наданлық кемеси ықсын,
Билип қол бер жүзге шықсын,
Ол, сеннен игана қызлар.

Игана қыз көшип сарға¹
Өткізбе күнди бийқарға,
Заман жүрер күнде алға,
Қарамас турғана қызлар.

Таттық жағалат ашшысын,
Қолланбай бийлик басшысын,
Дүньяның ашы-душысы,
Билинер татқана қызлар.

Тарийх хәм көрсетер заман,
Қыз-келинлер болса надан,
Халықтың ойы болмас аман,
Дус болар борана қызлар.

Бул жолда жарағың билик,
Билимге хеш келмес илик,
Ел хуқықы еркиншилик,
Түспесин талана қызлар.

¹ Сарға-ағымға деген сөз.

Шығың майданға жолланып,
Түсиңдер жолға салланып,
Наданның сөзин қолланып,
Таппаңлар баҳаңа қызлар.

Заманға қараң сер етип,
Ҳақыйқатты тағдир етип,
Тәбийғатты тәсқыйыр етип,
Ийе болың, қәне қызлар.

Ойлап замананы барлап,
Хат жаздым түнейди шарлап,
Сиз алтынсыз, ел бир саррап,
Түстиңиз мийзана қызлар.

ҚЫЗ-КЕЛИНШЕКЛЕРГЕ

Қарындастар, оян серпип көрпенди,
Енди оянбасаң, кешке қаларсаң,
Ҳешким тоқтата алмас бул жолда сени,
Ҳәзир оянбасаң, кешке қаларсаң.

Жоқ еди басында бурын ықтияр,
Тутқыннан шығыўға болмады мәдар,
Азатлық күн туўды тоқтатар ким бар,
Өзиң шық, тезирек кешке қаларсаң.

Тутқын едиң, қәпестеги бүлбилдей,
Ұақтың жетпей солдың саяда гүлдей,
Күшиң көзине жетип зар жылап бирдей,
Түргел, жасыңды сүрт, кешке қаларсаң.

Қул болып сатылдың бийне мал яңлы
Қайғыдан ийилип белиң тал яңлы,
Үндеўге еркиң жоқ, турдың лал яңлы,
Умыт барлығында, кешке қаларсаң.

Ишинде толған дәрт болып ең қапа,
Не күнлер өткердиң, көрдиң көп жапа,
Қуўанып еркиңди ал, сүр заўқы-сапа,
Тезирек умтылмасаң, кешке қаларсаң.

Ардақлы апалар, әрманда кетти,
Қайғыдан сарғайып, өмири өтти,

Малға сатпас, қартқа бермес күн жетти,
Ал өз ҳуқуўқыңды, кешке қаларсаң.

Жылайсаң аўлақта, оннан не пайда,
Жасыңды тый, ҳәрекет ет, қыймылда,
Алға атла, күткениңниң бәри алда,
Жасырмай сөзинди айт, кешке қаларсаң.

Бар жолың ашылды, көтер енди бас,
Өзиң шық, азат бол, басқаға жол аш,
Оқы ҳәм ал билим, наданлықтан қаш,
Гүрес, шының менен жетип аларсаң.

ҚЫЗЫЛ ОТАҰ.

Жол қайырлы иске сәхәт,
Саўлық пенен бериң шағлап,
Таза дәўир, таза ҳаят,
Таза жолдан жүриң шағлап.

Ҳүжим болып, сәўлат пенен,
Гүрес ески әдет пенен,
Бирлесип ҳәм үлпет пенен,
Ҳурлик гүлин терин шағлап.

Мақсетиң сол зорлық қылса,
Ҳаял өз ҳуқуқын алса,
Жөн билмеген муңлы болса,
Жолын оңға бурың шағлап.

Алмайыш қыз жарлы болса,
Ықтыярсыз сорлы болса,
Муңлы болса, зарлы болса,
Ҳал-жағдайын көриң шағлап.

Гезип сәхираның елатын,
Ашып көңлиндеги татын,
Майданың саз, ҳурлик атын,
Өрли-гурлы сүриң шағлап.

Үдеп ислер орын алсын,
Соңғылыққа ядыгар қалсын,
Желге ушқаңдай тарқалсын,
Көңлиндеги шериң шағлап.

Ләүент бар сатылған малға,
Кустай шақыр, далбай былға,
Шөлкемлесип таза жолға,
Топар-топар кириң шағлап.

Жәўлан етип мисли дәрья,
Сайран етип суўы-сәҳира,
Таза дәўир, таза дүнья,
Таза турмыс қурың шағлап.

Абырай-иззет сол жолда ды,
Шийрин-ләззет сол жолда ды.
Хәмме хызмет сол жолда ды,
Қайтсын намыс-арың шағлап.

Нәўше қызлардың нәшесин,
Өнергерлер әндийшесин,
Хызметиниң нәтийжесин,
Тез-тез хабар берин шағлап.

ҚАЙСЫ КҮН

Хәрким бу күн ат байраққа,
Сазлап атын салған күни,
Сазлаған ел жарыспаққа,
Озып байрақ алған күни.

Насаз болған елдиң аты,
Тек аты бар, жоқты заты,
Сазламағаннан соң елаты,
Ерисе алмай қалған күни.

Көрмей парахатлық заман,
Шығыстан айырылмай дүман,
Жәхәнгәрлер хийле менен,
Қол аяғын таңған күни.

Шыңды қойып қолланып еп,
Бәрин отар қыдайын деп,
Қанын сорып, көз майын жеп,
Сорпасына қанған күни.

Күн-күннен жан шай келмекте,
Халыңды сынап билмекте,

Хәзир озып, кележекте.
Көңнин бирлей тынған күни.

Мәзи жаны бар безгектей,
Салбырап жүрип гүзекте,
Тоқсандағы тоң тезектей,
Бизиң елдиң тоңған күни.

Журт пенен қатар жүре алмай,
Шағылысқан күни көре алмай,
Бирге шығып ере алмай,
Жол ортада қалған күни.

Шаңға аралас қалмай көшип,
Оңлаушы тур жолын тосып,
Бежеріўсиз атын қосып,
Мийнет күйип, жанған күни.

Жүрмес жөнди билип сорға,
Бәрхә арбасын айдар жорға,
Қосқан аты өгиз арба,
Алла-жалла салған күни.

Дослар бу хәлди көрип тур
Алдынан болжап билип тур,
Кеңеслер қолын берип тур,
Тырбанар ўақ болған күни.

КЕТ-КЕТ

Бул жерде сизге орын жоқ,
Ис басынан ирилер¹ кет,
Қыйсық жолын бузылыпты,
Енди туўра жүрилер, кет.

Ел безип, сизден бет бурған,
Үзилди дузағың курған,
Ишиң ғыж-ғыж қайнап турған,
Сырты-тулып терилер кет.

¹ Ирилер-хәкимлер деген мәниде.

Елдің тилеги табылып,
Иске кунтыйды жабылып,
Койдың терисин жамылып,
Қораға шапқан бөрилер кет.

Қыйпақлап мазасын билип,
Бөридей қораға кирип,
Кетпесең де өзің өлип—
Тулыптарың жарылар, кет.

Таптық, сеники жол емес,
Қолында уу бар, пал емес,
Ауырыудың еми ол емес,
Уу қосылған дәрилер кет.

Бираз хәлсиреттин бууып,
Демин алды күни тууып,
Жарлы питкен жолың тауып,
Туура жолдан барылар кет.

Енди мансаптан үмит үз,
Мөлийме, тағы тикпе көз,
Қайда барсаң да сол бір сөз,
Сондай жууап берилер, кет.

Жем илип қармақ салғанның,
Базары өтті жалғанның,
Үзилген соң булқығанның,
Сағақлары жырылар, кет.

Пақырлардың өзи қалсын,
Өз мүлкіне иіе болсын,
Өз тапқанын өзи алсын,
Мен-менсиген ирилер кет.

АЙЫЛАРСАҢ

Тау биле желіссе төменгі таптан,
Дәртин басым болса, соныңнан аяр,
Сенде бір шикәс бар хәмелден тапқан,
Шикәстан сауалтып жиниңнен аяр.

Жанаклы ел сезсе бағдарын истің,
Сынар, сезер болар пасырды үстің,

Тигислик билдирмей кән ұақ шыдастың,
Бағдар тутқан гизли жөниннен аяр.

Бара алмассаң қыя тартқан жөн менен,
Барар болсаң серилерсең шын менен,
Ойланып ислерсең салқын қан менен,
Бурыңғы қызғынлы қаныңнан аяр.

Бай көрсең жылмаңлап алдынан орап,
Аш көзің түнерип, борандай борап,
Қаршығадай кула дүзден ауқарып,
Қолдан сарытқан тарытпақ жеміңнен аяр.

Дәуран сүрдің тежеріуден бос болып,
Ғоддасладың жин урғандай мәс болып,
Сыр билинсе, бір күн сынға дус болып,
Пәтигинди жығар, жиниңнен аяр.

Мәсликке пул төктің жөнге қарамай,
Қояр деппе едің бір күн есап сорамай,
Манаусырап күндіз иске жарамай,
Гүлайыт етип гезген түниңнен аяр.

Қыянат жай таппас хактың алдында,
Қалпаллық жөн, шын ақмақтың алдында,
Бетине басқанда көптің алдында,
Тамсаңлап кеберсең, дымыңнан аяр.

Дымың қурып, сөйлемеге тил қалмай,
Хак ашылар хийлене де жол қалмас,
„Сени хак“—деп жекиргендей хал қалмас,
Сестіңе суу қуяр, үниңнен аяр.

Ағашты тез, ер жигитті сын дүзер,
Мүсиндей боларсан қурылса тезлер,
Деміңнен нан писти, қыйпақлап көзлер,
Хәуириң тез басылар, деміңнен аяр.

Қылмасаң қанаат халал хакқында,
Тез түсерсең тез кебиңе, шарқыңа,
Уллылық ұәжге аспас, бармас парқыңа,
Кесіл ауқат еткен күниңнен аяр.

ЖЕРДИ БЕЖЕР.

Десендер болмайық нәмәртке мүтәж,
Жерди бежер, сени жериң тойдырар,
Пәрұасызлық етип мине болдың аш,
Жерди бежер, сени жериң тойдырар.

Дүньяда жасаған жанлы-жаныўар,
Жерден өнген менен тирилик қылар,
Тамақ, кийим, бәри сол жерден өнер,
Жерди бежер, сени жериң тойдырар.

Жер бир ғәзийнедур алып таўсылмас,
Алған менен ол ғәзийне азаймас,
Жанлы-жансыз бәрше жерсиз туралмас,
Жерди бежер, сени жериң тойдырар.

Алтын, гүмис пенен темир хәм мыслар,
Ҳаслы жерден болар барлық турмыслар,
Жерден тояр көкте қанатлы қуслар,
Жерди бежер, сени жериң тойдырар.

Атан, анаң қандай болса қәўендер,
Жерди де сондай бил, ол сени асырар,
Ҳасыл-ана жер деп билмегиң дәркар,
Жерди бежер, сени жериң тойдырар.

Жеринди хұрметле, сыла хәм сыйпа,
Бежердағы жең түр, сүр заўқы-сапа,
Ол асыраса, сен хәм оған қыл опа,
Жерди бежер, сени жериң тойдырар.

Жер тойдырар, бирақ ол бир серт қояр,
Сол сертин тутқанның тамағы тояр,
Ашлық-жалаңашлық бәрин де жояр,
Жерди бежер, жериң сени тойдырар.

Күн кептирсе мени тез-тез суўғар дер,
Қатқанда жумсартып, қосынды сүр дер,
Күшим қайтса төгип, куўатландыр дер,
Жерди бежер, жериң сени тойдырар.

Бул сөзди тынла да, ҳармай талап қыл,
Болур хеш гүмансыз мұрадың хасыл,

Мийўелеп бағларын кубылсын хәргүл,
Жерди бежер, жериң сени тойдырар.

Хусусан пахтаны ядында сақла,
Ертеден қыймылдап, жеринди бапла,
Уақтында ек, ол жеткізер муратқа,
Жерди бежер, жериң сени тойдырар.

Билемиз, дийханлар, мийнетиң дым көп,
Максетиң де бәлент, зийнетиң хәм көп,
Сен екпесең журтка түсер аўырлық,
Жерди бежер, сени жериң тойдырар.

Исим хәм мийнетим аз болсын десен,
Жумыслар тәртипли, саз болсын десен,
От-машин ал, қысым жаз болсын десен,
Жерди бежер, сени жериң тойдырар.

Аўыр хызметиңниң бәрин от-қылар,
Трактор-жер сүрип, от машин орап,
Көп егип алыўға пурсатың болар,
Жерди бежер, сени жериң тойдырар.

Заман билгендики, билип ис қылды,
Машынға ислетип өзи бай болды,
Билгенлерге ерсек бизге сол қалды,
Жерди бежер, сени жериң тойдырар.

Не себептен бар карақалпақ аш қалды,
Жер исине қамдәс болғаннан болды,
Жер бежерген елдиң қазнасы тоды,
Жерди бежер, сени жериң тойдырар.

Заман айланбаса, сен бол оған саз,
Өткенлерден нақыл қылмадым бираз,
Әдептен хәм соңынан бәрибир ҳаўаз,
Жерди бежер, сени жериң тойдырар.

ЖАРЛЫ ДИЙХАН

Дийхан аға, бәрхә, тақ өгиз бенен,
Өмириң өтти қослап жеге билмедиң,
Туқымды мол таўып қолай жеринен,
Көл-көл етип егин еге билмедиң.

Көк сыйырдың жалғыз танасы қалды,
Қыслай қысыр емип, жазда сууалды,
Оннан бұрынғысын жолбарыс алды,
Сен соны уақытында неге билмедің?

Ол сай болса жарар еді есиңе,
Көгин алса жегер едің қосыңа,
Ұарығанлықтан түспедиме есиңе,
Кулласы, күнде барлап баға билмедің.

Сауалмады кеулиндегі сол жара,
Тәғдирге тән қойдың, таппадың шара,
Гүрмеуіге келмеді қысқа жип сирә,
Барлық өнериңді төге билмедің.

Исиң бір баспады оңға жол алып,
Қырман сүзип бір тынбадың мол алып,
Жетпесликтен көтерімге пул алып,
Күнде төлеуінен шыға билмедің.

Ауырлықтар көрдің, қайтпады күшиң,
Қыйналып „Әх“ деген шықпады сестің,
Қарсы турмақ болды мұдамы исиң,
Мийзамға көшпедің, ыға билмедің.

Өтсем дедің душпаныңды мат етип,
Дегенің болмады көп ғайрат етип,
Бағ дүзетіп, кейнінде бір ат етип,
Мийуели дарақлар тиге билмедің.

Дийдіңнен шықпады заманның сақты,
Бири босанғанда екеуін тақты,
Сенің душпаныңды балларың жықты,
Қуған сен, уақытында жыға билмедің.

ҰАРМА ДИЙҚАН

Исиң көп те, тынышың аз,
Тына алмайсаң бәрхә дийқан,
Талабың кетсе гежине,
Түскенің сол тарға дийқан.

Отыз күн удай жап қазып,
Топырақ аттың қарды жазып,

Көз қаратып, жүрек сазып,
Ашлы-тоқлы талма дийқан.

Онсерилик белиңди алып,
Тептиң, жүзин жерге салып,
Айғыз-айғыз терің ағып,
Ұарма дийхан, ұарма дийхан.

Келип ек ұармасын айтып,
Жүрипсең исти зорайтып,
Қазыуды питкерип қайтып,
Қыршыдың ба салма дийқан?

Жерің аяқпа, сағама?
Мойны узақпа, герд жағама?
Қазған жаптан суу ағама?
Жеріңде суу барма дийхан?

Мойынтырық, күнде, мала,
Шауыжының, самының барма?
Ұазир жерге қос салмаға,
Қос өгизиң сайма дийқан?

Төгинге арба жектиң бе,
Жеріңе төгин төктің бе,
Шелиңди дүзиу шектиң бе,
Жерің тегис, сазба дийқан?

Суу келгени-сенің бағың,
Енді ашылар қабағың,
Уш мезгил ишкен тамағың,
Ас қатықлы жарма дийқан.

Егинің болса байытып,
Қайтар, өз кеулин жай етип,
Шаш алдырып, кири кетип,
Нәзер салар ярға дийқан.

Кештен жатып, ерте турмақ,
Билмейсең шаршамақ, ұармақ,
Керек болар кетпен урмақ,
Қауын-қарбызларға дийқан.

Кетпенлеп жериң босласын,
Абайлап жүр, қурт түспесин,
Пахтаңды отақ баспасын,
Сол қарасын барла дийқан.

Пахтаң түскенде қапшыққа,
Басыңды қойма көпшикке,
Жүөериң келсе шымшыққа,
Бақ, изинен қалма дийхан.

Ыссы күнде шыжып-күйип,
Дән қыларсаң қырман үйип,
Себеп сен ұллы журт тойып,
Сенде әрман барма дийқан.

ҒАЖЖА-ҒАЖ

Күн қызып көринсе бәхәрден нышан,
Жағымтал самаллар есер ғажжа-ғаж.
Дүнья жүзин қылмақ ушын абадан,
Дийханда көринер әсер ғажжа-ғаж.

Тоң кетип, ұақ болып жаз келсе тосын.
Ойлар жерге гүлlep суўдың келисин,
Десип бул жосунлы қазыұы барсын,
Хәрким өз шелине түсер ғажжа-ғаж.

Кепше ойнап леппик ылайды шырпа-шырп,
Ушып шығып жабысып тур шарпа-шарп,
Борбас жерден топырақ шығар гүрпа-гүрп,
Көрген жанның көңли тасар ғажжа-ғаж.

Ақырасын қайтарып биреу алып тур,
Ол орынға таза-таза келип тур,
Жықса келер, сағада суў толып тур,
Гүлlep атызларды басар ғажжа-ғаж.

Минтазлап, пухталап алып тарашын,
Етип суўдың ирқилместей шарасын,
Липлеп толсын атызға суў тарасын,
Дийқан сондай күнди күсер ғажжа-ғаж.

Ис уксаса сондай күнге жетпейме?
Аш-арықтан уўайым-қайғы кетпейме?

Ислер жолта болса мәўсим етпейме?
Өтсе, халықты ашлық қысар ғажжа-ғаж.

Жолта болса, мәўсим өтер ис оңбас,
Демек, жаз паслында дийқанлар тынбас,
Иске өзи хожа, өзи жапакеш,
Мийнетсиз пайдадан қашар ғажжа-ғаж.

Бурын бийлеп қазыұ исин жемхорлар,
Жерсизге қаздырып, қазбады зорлар,
Быйыл бәрин ылайға салар абқарлар,
Сол себептен қайнап йошар ғажжа-ғаж.

Бурынғыдай қамшы ойнамас пәт пенен,
Жердарлар ылай қазар процент пенен,
Буйрық жары қылып жәмийет пенен,
Сондай буйрық тастан өтер ғажжа-ғаж.

Хақ жол услап, хақ мийнетке тән берип,
Себеп дийқан толы журытқа нан берип,
Дийқанды жеткізген журытқа дән берип,
Жасатар хәм өзи жасар ғажжа-ғаж.

ПАХТАНЫ КҮТSEM

Жуўықлай ала алмассаң қаллашлық жора,
Бежерип жериме ексем пахтаны,
Қәуендерлик қылар ол мени күтер,
Тәрбиялап менде күтсем пахтаны.

Ертерек қозғалып, кумбыл боларман.
Суўғарып жер сүрип ғайрат қыларман,
Ойланғаннан зыят қасыл аларман.
Тежеп тегислесем, төксем пахтаны.

Қалпал орын тутпас, ол шындай болмас,
Терис қайыұ жол алмас, түз жөндей болмас,
Жазлайғы мийнетим бир күндей болмас,
Серелеп қанарға тықсам пахтаны.

Сондай күнди менде талұас етермен,
Сөзимнен қайтпастан, куллас етермен,
Теңгесин лөк алып, халлас етермен,
Хлопкомға елтип сатсам пахтаны.

Хүкиметтен питип турса бар кәжет,
Жапакеш дүньяны қылмайма абат,
Хәр дақылдан оның өними зыят,
Кийсем кийим, көлик жексем патхныа.

Дегенимдей етсем болар хәрекет,
Годдаслармыз номай болса қәрежет,
Пайдасы жуғымлы, турған берекет,
Алтын туттым дермен тутсам пахтаны,

Жер бизде, күш бизде, енди не эрман?
Партау жер каларма болмай абадан,
Қазанда май қайнап, мөрели шапан,
Кийсем де годдаслап шықсам пахтаны.

Өзим жерге хожа болғаннан бери,
Қың—қыңлаған тутым қалғаннан бери,
Өткен жылмазасын алғаннан бери,
Түсимде көремен жатсам пахтаңы.

Шел шауып, бел теуип билегим талмас,
Ғайрат пенен ислеген жан аш қалмас,
Қаллашлықтың дәрти көнилде қалмас,
Мени таныр, мен де бақсам пахтаны.

КАРАҚАЛПАҚША ИНТЕРНАЦИОНАЛ

Турғыл нәлет тамғасы басылған,
Ашлар хәм куллар бар-жоғың.
Жүрек қайнап ғайратқа толған,
Уллы урыс майданына шығың!

Залымлар уясын бузып,
Орнатамыз енди жаңаны,
Орнына кең жайлыны дүзип,
Хәмме тең сайран қыламыз дүньяны.

Нақыраты: Бул болар ең кейинги,
Хәм қатты сауаш.
Жайрар пүткил дүнья
Миллетлери бирге аралас.

Куллықтан қутқара алмас хешким,
Патша, кудай хәм батыр бизди,

Күш пенен тартып аламыз,
Кутқарамыз биз өзимизди.

Кутыламан десең куллықтан,
Тайсалмастан орныцнан тур.
Бас көрикти қыздыр да,
Темирди қызған мәхәлинде ур.

Нақыраты: Бул болар ей кейинги,
Хәм қатты сауаш,
Жайрар пүткил дүнья
Миллетлери бирге аралас.

Биз пүткил дүньяны абад қылған,
Ишти мийнеткешлер топары,
Жерге ийе болыуға хақымыз бар,
Тегин, тамақлар турсынлар.

Залымлар үстинде шорт етип,
Шағылса отлы шакмақ,
Күн бизге келер жарық етип,
Қара күнлер болар аппақ.

Нақыраты: Бул болар ен кейинги.
Хәм қатты сауаш.
Жайрар пүткил дүнья
Миллетлери бирге аралас.

ЕРКИНЛИКТИ КҮСЕҮ

Бурынғы халға карасак,
Не бир күнлер өтип кеткен,
Жарлы елдің соры қайнап,
Зәхәр-заққум жутып кеткен.

Тапқан үәжин бере-бере,
Иши жанып көре-көре,
Жүз жарлыға бир бай төре,
Кулдай жумсап тутып кеткен.

Жүз жарлыға бир бай тулга,
Есиягинде қусап кулга,

Он пуллық ўэжин бир пулга,
Илаж таппай сатып кеткен.

Түсип дүньяның тарлығы,
Есинен кетпей қорлығы,
Байлардың қылған зорлығы,
Арқасына батып кеткен.

Арқайын басып туралмай,
Байларға қарсы баралмай,
Тамақ-таппай, күн көре алмай.
Жүз мың әрман етип кеткен.

Тамақ табалмай саңдалып,
Жүз мың әрман иште қалып,
Жарлы ислеп, байлар алып,
Ұал-дымары питип кеткен.

Дүньяға неге келдик деп,
Келип көп азап көрдик деп,
Қашан болар еркинлик деп,
Жарлы күтип-күтип кеткен.

ШЫРАЙЛЫ ЗАМАН

Күлер жүзли бағ-дәўлеттин,
Қарағанын бизлер көрдик,
Еркинликтин, әдәлаттын,
Сорағанын бизлер көрдик.

Аўдарыспақта бир дегис,
Енди болмас малдай жегис,
Болған истин халыққа тегис,
Жарағанын бизлер көрдик.

Пақырдың қарап жайына,
Өз мүлки тийип пайына,
Ишкен асы өз бойына,
Тарағанын бизлер көрдик.

Дәўирледик қанат урып,
Ойлағаннан зыят урып,
Шадлық пенен шаппат урып,
Шуўлағанын бизлер көрдик.

Косылып елдің түрлиси,
Орын алып ең сорлысы,
Бадалғы болып жарлысы,
Сорағанын бизлер көрдик.

Заман бурын еди қандай,
Ашылмас қара думандай,
Тоқсанда буўған сырандай,
Борағанын бизлер көрдик.

Пахырға созылған қолдың,
Бүгин тек турылған қолдың,
Ҳәзир куўсырылған қолдың,
Таралғанын бизлер көрдик.

Кешеги күни шақылдап,
Мийиңди тесип, тақылдап,
Бүгин алдыңды мақуллап
Орағанын бизлер көрдик.

Байлары бағынан тайып,
Пагшасы тағынан тайып,
Түби ширигендей қыйсайып
Сулағанын бизлер көрдик.

Ашық шырайлы заманның,
Сүрилер ўағы дәўранның,
Ҳәз етисер ўағы жанның,
Күлгенлерин бизлер көрдик.

ҲАРЫП ЕДИН

Замана күлер жүз берди,
Не күнлерди көрип еди,
Жәбир-зулым аса кетип,
Естен танып ҳарып еди.

Ерлер дөреп пәтли-пәтли,
Күн көрип ең татлы-татлы,
Тарийхларын салтанатлы,
Бираз дәўран сүрип еди.

Душпан дегениңе болмай,
Ҳайт десе изинен қалмай,

Ар-намысқа шыдай алмай,
Өзинди отқа урып едің.

Сал таянып ықтырмастан,
Суудан кештиң жуқтырмастан,
Қанатлыға қақтырмастан,
Елди сөйтип қарып едің.

Ықламадың боран болса,
Патша ма, мәйли хан болса,
Қарсы келген душпан болса,
Қуп сазасын беріп едің.

Шыдадық екиге, үшке,
Не шара келмеген пешке?
Шыдай алмай кара күшке,
Ұатаныңнан бүліп едің.

Ұатаннан кештиң туралмай,
Барған жерінде қуралмай,
Бүлгинлик изи арылмай,
Дүньяны бир шолып едің.

Жаздырылған соң өримиң,
Узақлап кетти сүримиң
Ақырында бир бөлимин
Хорезмге келип едің.

Батырлардың аманында,
Есенгелди заманында,
Айдос бийдің дәуранында
Қорлық көрмей турып едің.

Кеңеслер елде орнамаса,
Тилегиң қабыл болмаса,
Еркинлик сая салмаса,
Зая болып ширип едің.

ҚАРАҚАЛПАҚ

Ханлардың дәуірінде саған,
Жетипбеди сан қарақалпақ?

Сан деген не, болған жоқ па —
Өз үнің-зиндан қарақалпақ?

Өткен хал барма есинде,
Не көрдің ханлар тусында,
Аталдың олар ишинде,
„Еси жоқ-ауан қарақалпақ“.

Көп жәбирлер көріп едің,
Гүлиң куұран солып едің,
Қаның кеуіп қалып едің,
Тек шықпаған жан қарақалпақ.

Қол салды намыс-арыңа,
Қулақ салмады зарыңа,
Сол қорлықтан беденине, —
Жууырмады қан қарақалпақ.

Тек сеннен билди алыұды,
Жөнли-жөнсиз пул салыұды,
Таң саз берди, күнің туұды.
Айланды заман қарақалпақ

Қара күнің батты сениң,
Абройынды жапты сениң,
Коммунистлер тапты сениң,
Дәртіңе-дәрман қарақалпақ.

Өткер қайғылы кешинди,
Арқайын бол, қыл исинди,
Енди жыйнап ал исинди,
Түрленип қаран қарақалпақ.

Тур! Қатардан ал орнынды,
Қулақ тыңлар, айт муңынды,
Керіп атла адымыңды,
Қалмасын әрман қарақалпақ!

Өз исинди ете билсен,
Туұра жолдан кете билсен,
Қәдирин билип тута болсен,
Сенде шәўкет-шан қарақалпақ.

Шәүкетке, шаңға алданба!
Толықтыр артынан калма!
Исим питти деп ойланба,
Питпеген ис кән қарақалпақ.

Келешекке салмасаң сер,
Шубалысар буннан бетер,
Талабын қыл билим, өнер,
Боларсаң аман қарақалпақ.

Аманлықты ойланбасаң,
Белди буып сайланбасаң,
Уйқыңды ашып оянбасаң,
Жетилмек гүман қарақалпақ.

Уйқылаған ел көркейе алмас,
Жетилген елдей бола алмас,
Еркинликтен пайда алалмас,
Ел болса надан қарақалпақ.

Наданлық кетпей постыңнан,
Қорлық көрерсең достыңнан,
Өткізбе исти үстиннен,
Бул сөзге инан қарақалпақ.

ҚАРАҚАЛПАҚҚА

Өгкенде бар еди шаңлы күнлерің,
Шаңлы күнің батып, күнің шықпады,
Көптен теңдик алған шаңлы күнлерің,
Сесленди бул күнлер, үнің шықпады.

Малың көп, жериң мол, мәс едің бәрхә,
Бир жағың шалғын көл, бир жағың дәрья,
Аңлыскан жауын жок, төрт жағың кубла,
Дос қылдың душпанды, зарың шықпады.

Жау келсе, алдыңда батырларың бар,
Журыт жыйған жол басшы билгирлерің бар,
Сөз келсе шешениң бүлбилдей сайрап,
Өзиңнен намакул гүрриң шықпады.

Сүт билен қан жуудың, қалдырмадың қас,
Әдил бийлеріңиз журытқа еди бас.

qaralpaq.

qanlardan dövrinde saqan,
jetibbedi san qaralpaq.
san degen ne boqan joqqa,
ez yjyn zindan qaralpaq.

oiken bol narma esinde,
ne kerdyn qanlar tusunda.
ataldyn qalyqtn icinde,
esi joq avan qaralpaq.
qol saldy namys harına,
qulaq salmadı zarına,
sol qorluqtan bedenine,
juvurmadı qan qaralpaq.

tek senen bildi alıvdy.
jenly jensyz pul satıvdy.
tan saz berdi kynyn tuvdu.
ajlandı zaman qaralpaq.

qara kynyn battı senin,
avrajıandı jastı senin,
kamıvnesler tabtı senin,
dardine dərman qaralpaq.

oiker qajıtylı kecindi,
arqajyn bol qıl isindi.
endi jyjnav al esinde.
dyrleniv taran qaralpaq.

tur qatardan al ornundı.
qulaq tıqlar ajt munundı.

kerin atla adьmьndь,
qalmasьn arman qaralpaq.
öz isindi ete bilsen,
ıuvru joldan kete bilsen,
qədirin biliv tuta bilsen,
sende cəvket şan qaralpaq.
cəvketke şanqa aldanva,
toluqtır artьnan qalma,
isim pittı dev oylanva,
pitvegen is kən qaralpaq.
keleçekke salmasaң ser,
şunalьsar munnan peter.
talavьn qyl bilim hөner,
bolarsaң aman qaralpaq.
amanьqtь oylanvasan,
veldi buvuv sajanvasan
ujqundь aşьv ojanvasaң
jetilmek gьman qaralpaq.
ujuqlaqaң el kөгere almas,
jetilgen eldej vola almas,
erkinlikten pajda alalmas,
el nosa nadan qaralpaq.
nadanьlq ketnej postunnaң,
qorluq kөrersen doştuңnaң,
өtkezve isti ьstynnen
bul sözge inan qaralpaq.

Сол ўақта әрманың бар десе болмас.
Ким айтар намыс хәм арың шықпады.

Жерин дийқаншылық, суўында балық
Бири болсам деген тилекте халық,
Салтанатың тўёл, ишинде арық—
Жоқ еди, сол ушын зарың қалмады.

Көз тийди ҳалыңа қаралар былғап,
Алды қара дүман, жан-жағы шулғап,
Тек сағынып соны биз турмыз толғап,
Тәсийин саған, саўсаң, жаның қалмады.

Енди орынласты таза бир заман,
Деген сөз жоқ мен жақсыман, сен жаман,
Накыл: „Қонсым аман, мендағы аман“,
ЕТТИҢ ҚОЛ УСЛАСАР, ПАРЫҢ ШЫҚПАДЫ.

Заман нийети дурыс, пейли дағы кең,
Жақсыға, жаманға берине теп-тең,
Билим алсаң келер баяғы деўирин,
Тулпар едиң дүбирин, шаның шықпады.

Бурынғы күниңди қара бир санап,
Бир кеңликтен пайдаланар жайды тап,
Бел буўып иске кир ықпалды сынап—
Журыт сыналды, сениң дениң шықпады.

АТАЛАР-АЙ

Жан қыйып, еркинлик сүйип,
Жар урғызған аталар-ай,
Қайыл болмай жанып-күйип,
Ис туўғызған аталар-ай.

Хорлық көрип жана-жана,
Сыран түсип таппай пана,
Ел ишинде уста ғана,
Ис жүргизген аталар-ай.

Бас көтерип билмек ушын.
Я алып, я өлмек ушын,
Соңғыларға өрнек ушын,
Жол салғызған аталар-ай.

Болдырмақ ушын дегенин,
Сөндирмес ушын күйгенин,
Нийетин, хұрлик сүйгенин,
Ғай билдирген аталар-ай.

Билдиргенде бағың тайып,
Оқтан уштың қанат жайып,
Қазан урғандай сарғайып,
Жүз солдырған аталар-ай.

Өгпей бир күнің күлип,
Ким оқтан, ким дәрттен өлип,
Арқаларын қамшы тилип,
Сиз жарғызған аталар-ай.

Тилкимленсе де арқасы,
Жаза болса да тартасы,
Жалаңаш қол топқа қарсы,
Зор көргизген аталар-ай.

Большевиклер оны басты,
Еркінликтің жели ести.
Сениң кеуилиндеги исти,
Орынлаған аталар-ай,

Оңға басып истиң бети,
Басылып залымның пәти,
Болды кеңес хұкимети,
Дем алғызған аталар-ай.

БОЛЫП ӨТТИ

Дүнья болып хеш болмаған,
Уллы урыс болып өтти,
Тарийхта хәм оқылмаған,
Дүньяны сел алып өтти.

Пайдасы ушын дүнья кууып,
Соннан зор элаMAT тууып,
Адам қаны жерди жууып,
Сай-саласы толып өтти.

Пурсат жоқ еди қашқандай,
Оқ жауып, тухым шашқандай,

Барғанлар оқтан ушқандай,
Қалған, аштан талып өтти.

Сондай заманның түри.
Жигиттің сыргланы, шері,
Кімнің улы, кімнің ері,
Баурын тилип-тилип өтти.

Байлар тулға боламыз деп,
„Басына күн саламыз“,—деп,
„Ол жұртты да аламыз“,—деп,
Ийттей улып-улып өтти.

Инанған соң қара күшке.
Қырылғанды алмай еске,
Байлар мәс болып бул иске,
Қурышы қанып күлип өтти.

Бүлген, қырылған санда жоқ,
Мәрхаметлық заманда жоқ,
Ийтке сан бар, адамға жоқ,
Жер дастанып солып өтти.

Жауған соң әжелдің тасы,
Ақты муңлының көз жасы.
Не көрмейди адам басы,
Бул заманда желіп өтти.

Қурбан бердик дүнья толып,
Бағда қызыл гүлдер солып,
Сонғы жағы қайыр болып.
Арқайынлық болып өтти.

ТОЗҒАН ЗАМАН

Аянышлы болған екен,
Бизден бурын озған заман,
Бабаларға дус келипти,
Сонындай бир азған заман.

Усынғанда қолы жетпей,
Бир күни мың болып өтпей,
Жарлы елге күн көрсетпей,
Ұайран етип бузған скен.

„Ақырзаман“ гез болгандай,
Байға жайрап жаз болгандай,
Бурынғысы аз болгандай,
Тағы шуқыр қазған екен.

Күн өтпей ислеп жүристен,
Дем алмай бере беристен,
Тириликтен, күн көристен,
Тегис үмит үзген екен.

Ислеп қатарда жүре алмай,
Истиң жемисин тере алмай,
Дүньяда рәхәт көре алмай,
Өз ханынан безген екен.

Күни тек қара күш еди,
Жарлы мың, байлар бес еди,
Бузылмаға тийис еди,
Ол еди бир тозған заман.

Тозған заман жығылыпты,
Әдиллик пенен толыпты,
Биз бахытлы, дус болыпты,
Арқайын хұр гезген заман.

Залымның көзи ойылып,
Зулымы дүньядан жойылып,
Пүтин дүньяға жайылып,
Алдында бир қызған заман.

БӘХӘР ПӘСЛИ

Қыстан әлемат қалмай жанның бәри жайрасар,
Қулпы дөнип, жер жүзи қумры, бүлбил сайрасар,
Қысылған жанның бәри де еркинлесар жайласар,
Қысқан қыстың соңынан еркинлик таза бәхәр.

Адамлар анталасса, күн күлер бизге қарап,
Тең қурбы бир жаңласар бир бириниң халын сорап,
Жаздың көрки түрли кус сайрасар жаңа талап,
Қысқан қыстан қутқарған еркинлик таза бәхәр

Жаңа үйқыдан турғандай кемпир билен қарт шығар,
Атаұдағы, қырдағы ел қосылып жалт шығар,

Истен босап жас буұын маўқын басар, дәрт шығар,
Қысқан қыстан қутқарған еркинлик таза бәхәр.

Мал бузаұлап, кой қозылап ел арасы, ызыұ-шуұ,
Гүбелек, кус-қурт бәриде дүркин-дүркин дуұда-дуұ,
Буралып, жылт-жылт етип хәр жап пенен ағар суұ,
Қысқан қыстан қутқарған еркинлик таза бәхәр.

Тал-дарактын хәммеси ийилген мийўе питип,
Қутлы болсын еркинлик деп бас ийер тәғзим етип,
Қызыл, жасыл кийинген гүл, гия ўақгы жетип,
Қысқан қыстан қутқарған еркинлик таза бәхәр.

Мамырлап суұ жағалап ғаяқылдасып қонар ғаз,
Түрли қустың хәуазы қулағына келер саз,
Қыз-келннлер кийинген, буралысқан түрли наз,
Қысқан қыстан қутқарған еркинлик таза бәхәр.

Дийқан барып атызға қос айдар, тек отырмас,
Алдында зор үмит бар, харығанлығын билдирмес,
Елдиң жыллық азығын әнжам етер, тындырмас,
Қысқан қыстан қутқарған еркинлик таза бәхәр.

Шарўаның кеўли қош, бири еки болған күн,
Таза төдлер қосылып шанлаққа мал-толған күн,
Жер жүзиниң бәри мәс, алла рәхимин салға күн,
Қысқан қыстан қутқарған еркинлик таза бәхәр.

Анамыздай емизип, жер кандырып ийип тур,
Күн жалтырап төбеде, көп қыздырмай сүйип тур,
Тағы көклетпек ушын булыт себелеп жаўып тур,
Қысқан қыстан қутқарған еркинлик таза бәхәр.

Жан бергенге жай берип, зийнетленген жер жүзи,
Тәбияттың нурына шөмылғандай жан хәзи,
Ас көбейип, ақ шығып кеўли өскен ел сөзи,
Қысқан қыстан қутқарған еркинлик таза бәхәр.

Қууағ питип жанларға, балқып тур иште жигер,
Тамаша етип күдиретке бир демде болды нелер,
Бир сараңнан басканың сол ўақытта пейли ийер,
Қысқан қыстан қутқарған еркинлик таза бәхәр.

Түн каранғы болғаннан жұлдыз шығар бадырайып,
Ол не қылсын бадыраймай, күн турған соң жадырап,
Күндиз үки уша алмас, жұлдызлар болар ғайып,
Қысқан қыстан курқарған еркінлік таза бәхәр.

Хабар берип жыллы жел ай, жұлдызға бәхәрден,
Күлимсиреп қарап тур жаслардай тойға ерген,
Алмастырып тәбийғат қысты серпип жиберген,
Қысқан қыстан курқарған еркінлік таза бәхәр.

Кемпир менен карт турып шуўақ излер панадан,
Мал масайрап, мәс болып түнеп келмес даладан,
Қыйқыў салып көлдеги ғаз, куў, өрдек, палапан,
Қысқан қыстан кутқарған еркінлік таза бәхәр.

Жердің жүзи түрге енип, күн нурына тойған соң,
Қыслай көрмей сағынған күлер жүзин көрген соң,
Ашық-машуқ қосылып бир-бирине күлген соң,
Қысқан қыстан кутқарған еркінлік таза бәхәр.

Қарай алмас тиклепип, күлген күннің жүзине,
Тур сүйинип жымынлап жанның еткен хәзине,
Шатырына киргени көринди кешке көзиме,
Қысқан қыстан кутқарған еркінлік таза бәхәр.

НАҰРЫЗ-ТАЗА ЖЫЛ

Болса наўрыз таза жыл деп,
Қуўанысар елдің бәри,
Қутлы болсынлап көрисип.
Шаққанласар кеўил сери.

Күн нурланар жылыққырап,
Қутлықлап ол күлимсиреп,
Жылмайып тур бизге қарап,
Жайма шуўақ күннің түри.

Болашақ көк орай шалғын,
Қырларда егилер егин,
Топар баллар ойнар ойын,
Тез болашақ күннің нуры.

Жадырап қыс кийимин қойып,
Қонақ шақырылар қой сойып,

Сыйлықтан сыйланып тойып,
Шадлықта журттың хәр бири.

Келген екен жылдың қусы,
Күнде улы-шуў көлдің иши,
Бәхәр болар, өтті қысы,
Арылар қашшақтың соры.

Бүгін дийқан ерте турды,
Қос өгизге мойнын бурды,
Керек затын бир-бир көрди,
Тез тарқар дийқанның шері.

Туқым қалай, жетерлікпе,
Тазама, тез өнерлікпе?
Тазалап қой, көп кешікпе,
Туқым сатпаң буннан ары.

Егин әсбабын тақлап қой,
Гүнден түскишпе, баплап қой,
Бәрін тайынлап сақлап қой,
Жылт етсе шық болсаң тири.

Бирли ярым сыйыр туўып,
Асқатыққа дәлда болып,
Жылдың ақша қары жаўып,
Көбик кармап жазған тири.

Көк елеслер бүлбил сайрап,
Гүл-гүл дөнип гүллер жайнар,
Атызда быжда-быж кайнар,
Басланар бар қустың жыры.

Сулыўлар гезер сыланлап,
Наз бенен жүрер қылаңлап,
Қәдди майысып бураңлап,
Кетеди енди кеўил кири.

Жигит қыдырмаға баслап,
Ески шапан тонын таслап,
Шер тарқатар кеўил хошлап,
Қыз-келин де көшер бәри.

Бул кәрәмат наўрызда бар,
Таза күн, таза жылда бар,
Жаксылық нышан бунда бар,
Таскын кеўил шадлық тери.

ГҮЗ

Кулпы дөнген кубылып, өскен шөп, өлең қайда бәри,
Неге сарғайып бәри, түскен ағаш жапырақлары,
Не себептен кундағы дым аз күлер бизге қарап,
Қызғыны жоқ түн азырақ, жылмаяр тек жылтырап.

Өрлеген көкте булыт бар, сур булыт гәйде жаўар,
Быжнаған пешше шыбынлар жоқ болар, дым азаяр,
Қойды бүлбил сайраўын хәм қайтгы ғаз-қуў кейнине,
Қурыт билән кумырысқалар жоқ, шәқпас, кирди инине.

Елде бар түрли ҳәрекет, түрли-түрли ис қылар,
Қылады бәрше таярлық, шүнки кем-кем қыс қелер,
Шарўаларда шөп тасыў хәм малға тоқ қара соғуў,
Түн азырақ, тәсийр еткен малда бар бираз тоңуў.

Ең аўыр ўақ сол дийханға еккен егинлер пискени,
Жыйнамақ, ормақ хәм айдап алар ўақыг жеткени,
Егин ормақ, сабан тасымақ, топламақ қырман қылып,
Болмайын жаўын-шашын қырманғы алмақ дән қылып.

Қысқарып күн, узарып түн бизден куяш узак кетип,
Билмедик неңдей ўақыг хәм қандай истиң түри жетип,
Мине, бул ўақ болғаны гүз, бәлки қыстың салдары,
Көрәди қысқа тайынлық жанлы-жандардың бәри.

ҚЫС КЕЛЕР

Түнерген күн дайым қабағың түйит,
Елге қәхәрин жайып, қарлы, қыс келер,
Үстине ақ жайып, ақ тонын кийип,
Булытлары қорқыныш қарлы қыс келер.

Самал турып алағаншық¹—жағынан,
Әсер қалмас жаздың, гүздің ўағынан,

1. Алағаншық — Арқа, күншығар деген сөз.

Толықсыған байлар түсип тағынан.
Дегенин болдырып, қатгы қыс келер.

Боран турып, көз ашырмас күн болыр,
Қайбир ўақта күн-түн бирдей түн болыр,
Күнлер қысқа болып, түн узын болыр,
Ертерек ғамың же жарлы, қыс келер.

Үсти-үстине жаўар, кешеге аздай,
Жаўғанын жел куўып көширер хәр жай,
Күн-күннен бетеррек ғайратын жазбай,
Искирт-искирт үйген қарлы қыс келер.

Бетине қаратпас күннің бораны,
Буршақ жаўып бетке пәтли урады,
Дем бермей ысқырып ҳарлап турады,
Ертерек ғамың же, қәхәрли қыс келер.

Бир күннің өтпеги бир жылдан узын,
Хәр адам ақ шекер көрсем деп жүзин,
Яд етер сағынып бәхәрдің сөзин,
Үйиңнен шығармас зарлы қыс келер.

ӘМИҮДӘРҮЯ

Хәй, Әмиў, сениң суўыңды ким демес өмир-қуўат,
Бул суўға тәбият өзи өзгендей қангыў-набат.
Бармаған жерид-қарап, барған жерид болар абад,
Советлик Хорезмде көтерилсин ықтысад,
Ал белинди исши-дийқан, суў керек қазайық жап.

Жап қазып, шелин шаўып, дийқан суўына интизар,
Сен жетсең шөлдерде бағ хәм де болур лалазар,
Хәм өзиннен тиришилиқ сағалары басланар,
Советлик Хорезмде көтерилсин ықтысад,
Ал белинди исши-дийқан, суў керек, қазайық жап.

Сар-сарлап мың таўланған ағысыңды көрейин,
Пәтли ағып келиўине шад болайын, күлейин,
Жерди, сени хәм адамды-үшеўин тең көрейин,
Советлик Хорезмде көтерилсин ықтысад,
Ал белинди исши-дийқан, суў керек қазайық жап.

Муҳаббатың күшли бизге, баўырыңды ийесең,
Байытып халықларды улы-қызын сүйесең,
Куў даланы гүллендирип, жаўынды саплап келесең,
Ал белиңди исши-дийқан, суў керек, қазайық жап.

ӨЗЕН

Таўдан булақ болып аққан суўлар,
Қосылып көбейер бир өзен болып.
Гүмисгей жылтылдап жылысқан төмен,
Бәлки арна болар бәри жәм болып.

Самал, ыссылықтың ҳеш парқы болмас,
Таў, тасты аралап ағар тоқтамас.
Шөллеп суўын ишкен жанда дәрт қалмас,
Көңлинди ашар ҳәр дәртиң еем болып.

Халкылаған ыссылықтан түрли мал,
Рәхәтленер қанар өзеннен дәрхал,
Дегендей қыр, шөл, тоғайлар хабар ал,
Жылы билән булер суўсыз ғам болып.

Он мың мал айдасан, өтсең ылай қалмас.
Тасып қойса суў бармаған сай қалмас,
Көк шықпаған жасармаған жай қалмас,
Тасқанда тоқталмас суўы кем болып.

Ел қыслап ҳәм жайлар этирапын алып,
Балық алар қаза яки аў салып,
Ағар бир жүрисин бузбас ойланып,
Тас я алтын тасласаң да дем болып.

Халкылдысын басып қайтып кетпеге,
Арыслан болып кирсе рәхәт етпеге,
Балықлар умтылар соған жетпеге,
Тәнин шымшып ойнар, жүрер жәм болып.

САЙРА БҮЛБИЛ

Сайра бүлбил, зарла бүлбил түрли-түрли сес билен,
Сайрасаң сен зарланып, мен муңлыман кеш билен,
Гә аяңлап, гә жылыслап қайсы бир ўақ жылт етип,
Ыссылап гә суўынаман, елжиреп гә жылт етип.

Қуясаң тағлы даўысты қайсы ўақ тамылжытып,
Мен емес тек бәрше жанлар мәс болар демин жутып,
Уў деген сес жоқ сол ўақта дүнья тынған силтидей,
Ғарға, торғай бәри тынған жырқ етерди ойламай.

Татлы сөз муңлы даўысқа дәртли баслар байланар,
Дәртлинің титиреп денеси басы ғыр-ғыр айланар,
Муңлы сестинди еситкен бәрше жанлар елжирер,
Жер билен таўдың жылыўы шәшмесине суў төгер,

Сонде де дәрт бар қусар, менде кеш қайғым аўыр,
Тыңла зарым мен ашықпан бир перийге тас баўыр,
Өлсе тек соннан болур, ол дәртиме дәрман мениң,
Басқадан ҳешбир үмит жоқ, толған ишимде қан мениң,

Уштағы буннан барып, тап ол пәрийнің мәнзилин,
Қонып өзинге орын қыл, жанындағы наздың гүлин,
Сайра сонда, сөйле бир-бир мендеги дәрттиң бәрин,
Елжиретип көңлин оның да аңлатып ашық ҳәлин.

Қубылып сестинди түрлет қатты рақана әстедет,
Жүрегин тептирши жийирақ, сүйдир мени бар ентелет,
Муңласым ҳәм сырласым сен дәртиме дәрман мениң,
Муңлы сес, өтқир тилиңнен геўдемге киргей жан мениң,
Түспесе меҳриң сениң, үмит гүлимди солды бил,
Болмаса ҳасыл мурадым бир ғәрипти өлди бил.

ЖАЛҚАҰ ДИЙҚАНҒА

Неге көп уйықладың бийшара дийқан,
Көп уйықласаң нәўбетли исиң қалмайма?
Жаз келди үстиңе былтырғы өткен.
Абырой барда уйқыңды ашсаң болмайма?

Қонсыларың кетти исли-исине,
Сен неге жатасаң күндиз-кешине,
Оянып бир қара үйдиң ишиңе,
Абырой барда уйқыңды ашсаң болмайма?

Шарбағың тап-тақыр, жатқаның қалай,
Уранда ғәллең жоқ, қабың да солай,
Қарызың атыңды алды жайға қарамай,
Абырай барда уйқыңды ашсаң болмайма?

Үйиң тур қыйсайып тек жығылмаған,
Сандығың қақпақсыз отын болмаға,
Енди ұақыт келди бир ойланбаға,
Абырой бар да уйқынды ашсаң болмайма?

Ойланып көр бурын қандай едиң сен,
Бағ-дәўлетли асқан бир бай едиң сен,
Қәдириң бар ҳәр жерде жандай едиң сен,
Абырай барда уйқынды ашсаң болмайма?

Көрмеге журыт сени интизар еди.
Хәмме журыттың мухтаж иси бар еди.
Есик ашық гейде орнын төр еди,
Абырай бар да уйқынды ашсаң болмайма?

Енди жарлы болдың. досларың қашты,
Хәркимнен карызың басыңнан асты,
Өзиң жалқаў болдың хәм уйқы басты,
Абырай барда уйқынды ашсаң болмайма.

Атызда бийдайың қашан пискени,
Қармақ болып жерге сынып түскени,
Доңыз жеп қалғанын даўыл шашқаны,
Абырой барда уйқынды ашсаң болмайма?

Хәзир жаз болып тур, бул дағы өтер,
Ол босқа өтпесин басыңды көтер,
Босқа өтсе қар боратып, қыс жетер,
Абырой барда уйқынды ашсаң болмайма?

Жол түссе қоңсылар жан-жаққа кетер,
Арбалап, кемелеп ғәллесин сатар,
Тамағың жоқ, қысың қалайша өтер,
Абырой барда уйқынды ашсаң болмайма?.

НЕ ЖАМАН

Хәй яранлар, бул дүньяда,
Жаманлардан ашлық жаман,
Сүйкимсизсең халық көзине,
Сондай жалаңашлық жаман.

Қыс болып түни бораған,
Көзи телмиңлеп қараған,

Аш болғанда албыраған,
Жөн таптырмас бослық жаман.

Жөн табалмай босқа жүрген,
Өз сырын журтқа билдирген,
Турмысқа өзін жеңдирген,
Қайғы-хәсирет, суслық жаман.

Жаслықта жетим қалыўды,
Бермесин сондай болыўды,
Дүньядағы бар аўрыўды,
Шақырғандай жаслық жаман.

Ким жетим калса жасында,
Түрли қайғы бар басында,
Қайғылы жанның қасында,
Желкилдеген хошлық жаман.

Ал ағасы орнын таўып,
Ел ғамы ушын ат шаўып,
Әдил турып қанат жаўып,
Сақламаса баслық жаман.

Иш аразлықты тутқандай,
Көринбей жолда жатқандай,
Гезе қурып оқ атқандай,
Достан жеткен қаслық жаман,

Дослық керек шын кеўилден,
Сондай татлы болар палдан,
Олай болмай қуры тилден,
Болып турған дослық жаман.

ЖАСЛАРҒА

Оян жаслар, ойлан жаслар,
Қарап жатпа, көзиңди аш,
Азатлық таңы шашты нур,
Түргел, алға жүр, алға бас.

Елиң қалды бираз артта,
Тур, жол басла, қарап жатпа,
Елдиң намыс, арын сақла,
Жол көрсет, елге илим шаш.

Аянбай халыкка хызмет кыл,
Кууанып алга адым ур,
Ак жүзинди ел жакка бур,
Кулашыңды кер, елге аш.

Оянгандай тууды бир күн,
Таң атты, кетги кара түн,
Жүректеги дэрти пүтин,
Шығар, утасаң алга бас.

Булыт кетти, думан арылды,
Сен хэм аяма барынды,
Журтлар көрсин жаз қарынды,
Ғайрат ет, жатқан жарамас.

Мин белеу, кызыл туу көтер,
Сал қыйқыу изден ел жетер,
Даңқың сениң журтқа жетер,
Қыс өтип келер жыллы жаз.

Жерин болсын бағы-гүлзар,
Елин көрмесин хеш азар,
Нызам кирсин мәккем қарар,
Мәдений журтқа аралас.

Парахатшылық орнасын,
Жақсыға жаман теңлессин,
Жарлының иси оңға бассын,
Кепсин көздеги аққан жас.

Өткен ерлердин жолын куу,
Бедеу мин, көтер кызыл туу,
Сақлап елинди сал қыйқыу,
Жарақлан, жауға қарсылас.

Қайтарар деп жауымызди,
Оңғарар деп дауымызды,
Билип сизиң барыңызды,
Жолға қарап ел тилеклес.

Елди тыныш жасатар деп,
Дар-дузақтан босатар деп,
Исти питкерип қайтар деп,
Алған ярың арыу да мәс.

ЕКИНШИ ҚУРАЛТАЙҒА

Елди бағ деп ҳисап етсек,
Сен бағдағы гүл, куралтай.
Дуйым журт саған үмитдар,
Көз тугып тур ел, куралтай.

Көрдик наданлықтан жәбир,
Өлмей турып қаздың қәбир,
Елдің көрген күни ауыр,
Ауырлығын ал, куралтай.

Дуйым жаслар ағаргандай,
Мал бир түлеп тазаргандай,
Жөнин тапса шығаргандай,
Жерде байлық мол, куралтай.

Хармаң ислеп ҳақ жол тугып,
Жарамасын таслап отырып,
Елдің Сизден үмити көп,
Пайдалы ис қыл, куралтай.

Пайдалысын қыл пайла да,
Ғақыйқатын ал сайлада,
Парасат пенен ойла да,
Ел жағдайын бил, куралтай.

Ел өриси узак қалды,
Ойлап билиң өткен қалды,
Жериниң көбиң суу алды,
Көп жерлер бар шөл, куралтай.

Елдің хожалығын удет,
Зийнетте, турмысын дүзет,
Көзиң тигип жас пенен қарт,
Жегим, жесир, тул, куралтай.

Мәжилислер ис пенен толсын,
Артына жақсы ат қалсын,
Елде Сизден ырза болсын,
Алдыңа умтыл, куралтай.

Сөз бенен өтпесин қуры,
Ашылсын көңилдің кири,

Төрөпбазлык елдің соры,
Бир ауызда бол, куралтай.

Бәрің болып бір жан, бір тән.
Жол салыңыз таза жөннен,
Илгир зейін, тапқыр шешен,
Ақыл менен тол, куралтай.

Коммунистлер алдын баслап,
Еркинликтен көңіл хошлап,
Енді жөнсізлікті таслап,
Жол басшылық қыл, куралтай.

Истің жүйесін тауып ет,
Елді үдетіп, сөзіңе жет,
Кәмбағаллар колынан тут,
Соңғы сөзім сол, куралтай.

АҒАСЫНАН ИНИСИНЕ ХАТ

Инім, саған бір сөзім бар,
Тыңла ахыұ-зарым мениң,
Сөзім шындура кулағың сал,
Билгеним сол барым мениң.

Наданлықтан көрдім жапа,
Сүрмедім хеш заўқы-сапа.
Мийнетім хеш. көңлім қапа,
Қалмады мәдарым мениң.

Талабым алдына баспас,
Қара-күш бір пулға аспас,
Билмей қылған ис келиспес,
Кетти намыс-арым мениң.

Наданлықтан аузым писти,
Көп саўда басымнан кешти,
Басыма көп ислер түшти,
Тек шықпады жаным мениң.

Мен надан болдым, сен болма,
Мениң жолымды сен куўма,

Саў болсаң оқыўдан қалма,
Бол алғыр сунқарым мениң.

Сералы дер: жаным, түсин,
Оқы да бил өзің ушын,
Бул сөзлерімди билип шын,
Тыңла ахыұ-зарым мениң.

НЕ ӘРМАН

Жай турып. арқайын гезіп,
Быланған елде не әрман?
Күн илгери жөнін дүзип,
Шақланған елде не әрман?

Шақланғанша дамыл көрмей,
Досқа-душпанға жер бермей,
Ақырет сөзін көтермей,
Сыпайламаған елде не әрман?

Шақланып арқайын гезіп,
Көкте ушып, суўда жүзип,
Миллий қызыл әскер дүзип,
Тақланған елде не әрман?

Тақланбақ ушын таласып,
Досын танып, хал сорасып,
Душпан келсе қарсыласып,
Атланған елде не әрман?

Атланмалы қара көрсе,
Ат салмалы абырай берсе,
Жайрап жүріп душпан көрсе,
Топланған елде не әрман?

Топланмалы нәубет жетсе,
Я душпанның дығы өтсе,
Бир жағыннан бой көрсетсе,
Тикленген елде не әрман?

Тиклен душпанға сыр бермей,
Алда жүр шөп, шелди көрмей,
Қыйсайытқан сөзді көтермей,
Пәтленген елде не әрман?

Пәтлен де, айт, берман кел деп,
Көзинди ашып, сынап бил деп,
Дәмең болса келип көр деп,
Мақтанған елде не әрман?

Мақтан, айтсын зор екен деп,
Әрман бермей тур екен деп,
Сау-саламат бар екен деп,
Ядланған елде не әрман?

Ядқа алындын, турма сасып,
Из бенен жүр алға басып,
Өзи ушын өзи таласып,
Сукланған елде не әрман?

МӘХӘЛ ДЕГЕН НЕ?

Бармакен жаҳанда мәхәл деген ис,
Болмас җиммет болса мәхәл деген не?
Мәхәл сөзи жалқаулық пенен шатыс,
Җиммети бар ерге зауал деген не?

Бирақ бир мәхәл бар кетсе колыңнан,
Қайтарып алмаға келмес ҳәлиңнен,
Күш сарп етсен, кешсен дүнья-малыңнан,
Өткен өмир қайтпас аман деген не?

Саат озар, нәўбет күнлерге жетер,
Күнлериң тазарып, айларың өтер,
Сол тақлыйт артыңнан жыллар да кетер,
Бир күн келип жетер әжел деген не?

Өмир бир китапты, ҳәр қағазы күн,
Саат питер, қағаз питер, келер түн,
Ақыл ҳайран өткен сол саат ушын,
Өзин масул тутар, сауал деген не?

Босқа өткен бир сааттың зыяны,
Жинаятты келешекке, бил аны,
Бир бел топырақ байлар шығыр салманы,
Ғаятта жеңилер, зәлел деген не?

Өмир қымбатлы зат жоқдыр баҳасы,
Өткен ҳәр сааттың болмас шарасы,

Ғәр сааты емес, ҳәр дәқыйқасы,
Жан берсең де қайтпас, бедел деген не?

Кеўилдеги дағлар арылып изи,
Мүшкил ис ҳәл болып табылған ҳәзи,
Сол саатта көрилгенди илажы,
Көз алдында тайын, мысал деген не?

Билесиз жаҳанды хаят майданы,
Ат қоспақ, жарыспақ озбақ заманы,
Тоқталмаған камалаттың жаўланы,
Демек шалыспақлы қыял деген не?

Ақыл ойлар саат не менен өтти,
Өмириниң бөлегин неге сарп етти,
Қылдыма бирер ис, я босқа кетти,
Ғақыт өтсе жеткизбес камал деген не?

Ерте тур да ойлан, бир иске таклан,
Саат бос өтпесин, беккем бол сақлан,
Байраққа қосар ағ шыққасын таптан,
Келешекке умтыл, озал деген нә?

МӘРТ ЖАҚСЫ

Жигит болсаң халық исине так турар,
Аўыр жүкти өз мойнына арт жақсы,
Өристе мың қойды бир серке баслар,
Дәртин болса ел жылаўын тарт жақсы.

Тутпақ керек бабалардың ақылын,
„Атың соңға қалсын“ деген нақылын.
Сайлап тутың жигиттиң де ҳасылын.
Бир ўәдеден дөнбейтуғын мәрт жақсы.

Мәрт пенен жолға шық ортада талма,
Кеўилдегин исле дегенге болма,
Ақылың болса азға қанаат қылма.
Ойлап қара еки-үштен төрт жақсы.

Аңсатынан басла қолайын көрип,
Қайтып дөнбе орта жолда бел берип,
Мойны узактың жолы аўыр кәўпи көп,
Жер тутысаң жап сағасы герт жақсы.

Бала кус кйтарып салсаңыз аўға,
Бабын тапсаң барар, жүрмес алдаўға,
Иши писип ис таппаған жалқаўға,
Ермек етип ойнамаға мурт жақсы.

Ақыл керек, сөз мәнисин таппаға,
Ғайрат керек қатарында шаппаға.
Өзин билгир есап еткен ақмаққа,
„Билмейсең“ деп көптірмеге урыт жақсы.

Абройын ойлаған шықпас нызамнан,
Мийнетсиз күнелтпес, татпас ҳарамнан,
Биреўге жүк болып жатқан адамнан,
Қый аўдарып домалатқан қурыт жақсы,

Түсинбеге пәхим керек, ой керек,
Сөз айтылмас мәниден тыс бийләрек,
Хәли келмей от басында мөгедек,
Тырып егдестен отырмаға қарт жақсы.

Тил бир гилтдур, ақыл ғазпасын ашар,
Алтын, мыс сандықта не барын шашар,
Көп сөз пайда бермес, мазасы қашар,
Сөз сөйлесең, өзи қысқа шорт жақсы.

Жигит жаннаң көшер елдің арына,
Ел арқайын сондай мәрттиң барында,
Хәрким өз елинде өскен жеринде,
Тилеўлес қалың ел, туўған журт жақсы.

ДАҰ БОЛМАСЫН

Кисиниң ўәжин сорап ал,
Соңғы жағы даў болмасын,
Көрмегең жерди аңлап бас,
Курып қойған аў болмасын.

Аўға түспесин аяғың,
Пухтарақ болсын ояғың,
Жолдан шығып кеткен жағың,
Ушпа бийик таў болмасын.

Адамын таўып басыңды қос.
Ойлан, өзінде болса ес,

Сегиз өлшеп, бир жола кес,
Изи өкиниш „ҳаў“ болмасын.

Сапар шықсаң, жолдан қайтпа,
Ойлап айт, сөзди молайтпа,
Бирден ашылып сыр айтпа,
Ол сени барлаў болмасын.

Әдепте танабың бос тут,
Асықпа, еки күн кеш тут,
Әбден сынап, кейин дос тут,
Тутқан соң алдаў болмасын.

Дос табарсаң, мақтанарсаң,
Жаўға қарсы тақланарсаң,
Сыртқы жаўдан сақланарсаң,
Дос ишмерез жаў болмасын.

Бедеўге ис түспес хәр күн,
Керек болар ол да бир күн,
Баса-бас болса бир сүргин,
Минген атың шаў болмасын.

Минген атын шаў болғандай,
Шаң жутып ізде қалғандай,
Қартайғанда дем алғандай,
Балларың жалқаў болмасын.

Басына ис түссе саспа,
Мен деме, мақтанба таспа,
Зорлар менен көп қатнаспа,
Қатнасқаның ғаў болмасын.

Майдан саз келди ылғаныз,
Жан-жакқа қолды былғаныз,
Бул сөзлерди шын тыңланыз,
Мәзи бир толғаў болмасын.

ЕРЛИК ДӘРҚАР

Хәмме тилер еркинликти,
Жан питкенге хұрлик дәрқар,
Арқайын жүрип гезсем дер,
Хәмме өзіндей, хәзлик дәрқар.

Муңлы болған бенде күлмес,
Бендениң ҳалын хұр болмес,
Шыны хұрлик өзи келмес,
Бир аўызлық бирлик дәркар.

Бир аўызға топламаға,
Нанын, дузын ақламаға,
Еркинликти сақламаға,
Билим меңен ерлик даркар.

Куллық куралын сөтпеге,
Едди еркин хұр етпеге,
Коммунизмге жетпеге,
Байлық, илим, хұрлик дәркар.

Бул айтқанға хәмме кумар,
Жете алмас болмаса өнер,
Хәр истиң өз асбабы бар,
Соған қатты серлик дәркар.

Серсизликтин ҳәзи болмас,
Истиң көби, азы болмас,
Топ ойыны хәм өзи болмас,
Дәстек пенен шұллик дәркар.

Кеме минип роль алсаң,
Желкомға хызмет бұйырсаң,
Ретинде мутәж боларсаң,
Ескек, таяў, өрлик дәркар.

Кәўип-кәтерди ойласаң,
Жер танып жолға айдасаң,
Минбек ушын ат сайласаң,
Егер, дизгин, терлик дәркар.

Табылса қусының сазы,
Алса үйрек, сүйлин, ғазы,
Алғыр қус аўшыға тазы,
Жан қыймаға гезлик дәркар.

Жөнин билип атқармаға,
Пөпек жүнин жатқармаға,
Исти дүзиў басқармаға,
Қайтпас жүрек, шерлик дәркар.

ИЛИНГЕН БАР

Хийле менен дузақ курып,
Өзи түсип илинген бар,
Өз айыбын өзи ашып,
Гизли сыры билинген бар.

Есабын таўып еки асап,
Ислемей күн көрип жасап,
Суў жуқтырмас пухта усап,
Етек, жеңин түринген бар.

Түрилген етек ашылып,
Өз аяғына басылып,
Жасырған сыры шашылып,
Толы журтқа көринген бар.

Тоғынға тығып таяғын,
Жасырын сақлап сояғын,
Ғаз-ғаз басса аяғын,
Шөңге таўып сүринген бар.

Биреўге дузақ курғанда,
Билдирермен деп турғанда,
Терисин соймақ болғанда,
Сырт қайысы тилинген бар.

Өтирикке маймақ болып,
Еси-дәрти соймақ, болып
Хийле менен тоймақ болып,
Ис қылмаға еринген бар.

Қайғы, әлем асқар таўдай,
Ойында келмеген даўдай,
Талабы тамактан аўмай,
Ески тонға бүрилген бар.

Ол жүргенде ҳарып-талып,
Биреў жүр сыртыңнан күлип,
Өз тасыңа батпан келип,
Жаман тоннан жийренген бар.

Өз айыбын жуўып-шайып,
Биреўлерге жүклеп айып,

Өз пайдасын алға қойып,
Еки жаққа бөлінген бар.

Тил менен билгишлик сатып,
Дузақ қурып жолда жатып,
Тиймегенге кесек атып,
Өз-өзинен урынған бар.

ТИРИ ҚОРҚАҚ

Адамзат хәм еки түрли.
Бири батыр, бири қорқақ,
Батырман деп көп мақтанса,
Сол адамның өзи қорқақ.

Сырттан мақтанып жылтырап,
Иштен қалжаурап қалтырап,
Болар-болмасқа албырап,
Келиспейди қуры қорқақ.

Албыраған тез болдырар,
Кайғыдан жүзин солдырар,
Аўзындағысын алдырар,
Бола берсе кәри қорқақ.

Адамдай ис қылаларма,
Көптен пайын алалар ма?
Адам болып саналар ма,
Бола ғойса шыны қорқақ.

Көрсеткендей бир иси жоқ,
Иси болса жемиси жоқ,
Жигитликтің кемиси жоқ,
Кемситкендей мини қорқақ.

Бағып баралмай қасына,
Шыдатпай тутым сусына,
Ис түскенде өз басына,
Мақтаншақтың бәри қорқақ.

Парқын билмей оңлы-солдың,
Жөнин таппай туўра жолдың,

Қулықта езилген елдің,
Адамының бәри қорқақ.

Бес күн нәўбет келген менен,
Зор болама жеген менен,
Сырттан қорқақ деген менен,
Болармекен бәри қорқақ.

Тилегени болар еди,
Кеўилдегин қылар еди.
Журтты коян алар еди,
Орнын тутса тири қорқақ.

Орын алар ер таласып,
Ис түскенде қалмас сасып,
Бузықлықтан узак кашып,
Ақылы келте-ери қорқақ.

ДӘРҚАР

Күштиң де керек орны бар,
Ер жигитке өнер дәрқар,
Атын жойылмастай етип,
Изде қалған әсер дәрқар.

Естелик болып қалғандай,
Аты хәр ұак аталғандай,
Көпке бол басшы болғандай,
Ақыл менен мәдер дәрқар.

Ақыл керек қошламаға,
Бәрдас керек усламаға,
Ойланбай ис басламаға,
Жигит желдей есер дәрқар.

Есер керек уйғармаға,
Билим керек аңғармаға,
Исти сулыў шығармаға,
Кәнигелик шебер дәрқар.

Жайын таўып жырламаға,
Ақыл болсын барламаға,
Мәденият орнамаға,
Аўыл менен шәхәр дәрқар.

Қала керек елге толған,
Мәденият қасыл қылған,
Ел исине машқул болған,
Біқпа болмас қәхәр дәркар,

Ығып бели босанғанға,
Күнелткен ийт қусағанға,
Тоймақ ушын жасағанға,
Тек жан болсын илекер дәркар.

Алдын барлап аңланбаға,
Бедеу аттай таңланбаға,
Бұлбил болып сайрамаға,
Гүл ашылған бәхәр дәркар.

Бұлбил билер гүлдің жайын,
Жан берер гүл дөнген сайын,
Тынық мунлы сайрағанын,
Тыңлар ұағы сәхәр дәркар.

Жигитке керек усталық
Қайырлы жери орталық,
Истин қазығы туұралық,
Бузықлықтан хәзер дәркар.

ТУҰРЫЛЫҚ ХӘМ ҚАЛПАЛЛЫҚ

Алды үмитли баланың
Көзлеген жөни қақ болар,
Туұрылықты пеше қылса,
Хәр жерде жүзи ақ болар.

Туұрылық журтқа билинип,
Халықтың аұзына илинип,
Елге сүйкімлі көринип,
Хәр сөзде мақтап жақ болар.

Ел болғансоң оның жағы,
Сирә сынбас елден сағы,
Үлкейгенде көрежағы,
Еркінлік, қарны тоқ болар.

Болмас қалпаллықтың изи,
Турған сайын кетер хәзи,

Туұры жанның айтқан сөзи,
Питер де турар, нақ болар.

Жигит қақлыққа шақлансын,
Елдің аұзында мақталсын,
Бұл сөзім есте сақлансын,
Туұрылап қонған бақ болар.

Бақ тайып бір сүринди ме?
Ел аұзына илинди ме?
Қалпаллық бір көринди ме?
Елдің кеулинде дық болар.

Дық деген бір қадалған оқ,
Қайтпас оның шарасы жоқ,
Ел кеулине бір болған дық,
Бетіңе түскен дақ болар.

Қалпаллық түбине жетер,
Әрманың күн-күннен бетер,
Қалпаллық бір жола өтер,
Екиншиде ел сақ болар.

Сақ болса, не болар қалың,
Өзіңе қылған обалың,
Бүгін екеу болса малың,
Билип қой ертең тақ болар.

Отырыспа бола ғойса,
Бұл да әуес қыла ғойса,
Халық қасына бара ғойса,
Көерің шыға-шық болар.

ҚАРТ БИЛЕН ӘЖЕЛ

Қайтты бір қарт отын алып,
Көтере алмай өлип-талып,
Жерге қойды да дем алып,
Түрли-түрли ойға қалып.

Өзім ғарры, өзім жарлы,
Тек жаным бар жоқлы-барлы,
Дүньяда жоқ мендей сорлы,
Ойланып жатты қыйсайып.

Үйли жанды асырамаға,
Бәрине тамақ бермеге,
Қолым тиймей жүр өлмеге,
Хәлсиредим ғайрат тайып.

Кудай хеш бермеди малды,
Тек қыйнадым шыбын жанды,
Өлмеген енди нем қалды,
Хәм ғаррыман өзим майып.

Мени неге деп жараттың,
Бир үйли жанды дөреттиң,
Бәрин бир қартқа қараттың,
Билмеймен кимде бар айып?

Еле тамам салғырт келер,
Бир қолсыз қарт несин берер,
Балалар қалай күн көрер,
Күнде бир жылайман налып.

Қутылмадым сор мийнеттен.
Тилек барма қабыл еткен?
Барма бир күн тыныш өткен?
Қайғысыз бир жарма тауып?

Өлим тилесем келмейди,
Дегеним сира болмайды,
Әжел келип неге алмайды,
Келха әжел, мени ал келип.

Муны еситип әжел келди,
— Шақырдыңба мени, — деди,
Қартқа жүуық келип еди,
Қарт сескенди, шоршып турып.

Сасып қалды бийшара қарт,
Көмеклесип қолынан тарт,
Отын ауыр, арқама арт,
Булайша деди жол бурып.

Өзим ғарры, кууатым жоқ,
Ырлы-тырлы, тамағым тоқ,

Сүйеп жибер, артыма шық,
Кетейин енди қозғалып.

Жасы жетип жеңген қартлық,
Жоқшылықтың зарын тартып,
Тириликте көрген артық,
Жетпіс-сексен жаста турып.

Нақылда бар: „Өли арыслан,
Оннан артық тири тышқан“,
Тек сау жүрсин өлмей аштан,
Арылмастай мийнет көрип.

АНАНЫҢ СҮЙІҮІ

Ким болур сенлерди ең жақын көрген,
Жанын пида қылған сениң жолында,
Тууғаннан өлгенше сол ойда жүрген,
Пикири-зикири дайым сениң туурында.

Жақсы болсаң, көрип қууанған кимдур?
Еркелеп айланып толғанған кимдур?
Жылап көзде жасы көл болған кимдур?
Жаман, жалқау болсаң, болмай арында.

Түн уйқысын бөліп, түндер уйқыламай,
Әлдүүлеп, уйқылатып, өзи дем алмай,
Тек сеннен басқаны рәхәт деп билмей,
Күн-түн тилегинде турар зарында.

Балалар, ким сизди ең жақын сүйген,
Қууансаң, қууанып, қайғына күйген,
Баурына оғ жағар қабағың үйген,
Ол анадур, ғамхорың сол барында.

Шетке кетсең, болып көзинен ғайып,
Турар күни болмас бир күн тыншайып,
Қайғыда қалғаны бағынан тайып,
Хат жазып тур, қууант тез-тез сауында.

Сарғайып жолында күн-түн болып зар,
Келмеди деп болар көрмеге кумар,
Ананың көңлинде не әрман болар,
Адам болып қайтсаң жаның сауында.

ПАЙДАСЫН БИЛИҮ

Оқыдым алпыс күн, таныдым хатты,
Пайда, зыян қайсы биле басладым,
Наданлық арқама аяздай батты,
Арттырмаға әуес қыла басладым.

Билмей хеш нәрсени исимиз өнбей,
Бил деген дослардың сөзине көнбей,
Қарнымыз тоймады ис қылып тынбай,
Бурынғы халыма күле басладым.

Байға үш шайыдан күнликши турып,
Қарным бір қалықпады сегіз ай жүріп,
Күн-күннен әзизлеп дәрманым қурып,
Алдымда нелер бар көре басладым.

Неден болды бизге бул қара күнлер,
Сонда да тағылды бизге көп минлер,
Көріп арылғанын серпилип түнлер,
Билмеге жақынлап келе басладым.

АЙТЫП ЖИБЕР¹

Нәўпиршимен. урыўым Қоңырат,
Тәлиймим жоқ, әдебиат,
Буў заманның түри зият,
Хәр түрли жол айтып жибер,

Не әдеп, икрам болмышын,
Хәр түрли елдің турмышын,
Қағазға қалай салмышын,
Кәлем алып жазып жибер.

Мен еситтим сыртыңыздан,
Ашық болдым затыңыздан,
Әдебиат кітабыңыздан,
Бизге инам қылып жибер.

¹ Қазакбай шайыр 1928 жылы Сейфулғәбитке хат жазып, онда өзине әдебиат майданында жол көрсетіп ғамхорлық етпүйін етінген. /Баспаға таярлаушы/!

Бизлердің сөзиміз ири,
Сөз айтаман әри-бери,
Бири писик, бири тири,
Қыйсық жерин дүзеп жибер.

Қазакбайдур мениң атым,
Ебин жорық салтанатым,
Ендиги хат болар латын,
Буған бир көз салып жибер.

Бирге мәжлестар болмаға,
Хүкімет парқын билмеге,
Мархаматлық қылып маған,
Бир қолынды созып жибер.

ЖОЛДЫ ОҢҒА БУРЫП ЖИБЕР¹

Қазакбайжан дәртін болса,
Алға қәдем урып жибер,
Әдебиат майданы кең,
Нама атын сүріп жибер.

Жорға сүрер майданы кең,
Пайты келген заман екен,
Сүрмегенге әрман екен,
Ойындағыны айтып жибер.

Жағдайын айтып даланың
Жылауын тартып тазаның,
Пайдасы ушын пухараның,
Ылайық жолда жүріп жибер.

Шул майданды жаўлан етип,
Шиллени буз ўайран етип,
Адасқанды аян етип,
Жолды оңға бурып жибер.

Илим ақсын сарқыраған,
Гүллер шықсын жарқыраған,

¹ 1928-жылғы Қазакбай шайырдың өтин ишине Сейфулғәбий¹ Мәжійтовтын жазған жуўап хаты. Қосықтың изине „Еркин қара-қалпақ“ басқармасынан деп адрес берген, (Баспаға таярлаушы).

Каршығадай аўсыраған,
Пәнже салып бүрип жибер.

Басылсын газетаға хатың,
Журтқа белли болсын атың,
Дүзиў болсын жазған хатың,
Сайланып бир көрип жибер.

ТАЗА АРНАҒА

Жүргизилген изертлеўге сүйенип,
Бағдар белгиленди Таза арнаға.
Илимий ҳақыйқатлар тийкар етилип,
Планлар дүзилди Таза арнаға.

Партаўлар көп, бирақ абат жерлер аз,
Сол себепли дийқаншылық өсер аз,
Халық турмысын қылмақ ушын жақсы, саа,
Зейинлер бөлинди Таза арнаға.

Партаў жер де абат болар суў барса,
Суўға аралас колхозшылар дуў барса,
Дийқаншылық өсер, суўы мол болса,
Деп қарар қылынды Таза арнаға.

Гүллендирип қолхозшылар турмысын,
Машинаға ислеттирип ҳәр исин,
Кеңейтсин деп колхозлардың өрисин,
Тәттәррик етилди Таза арнаға.

Пурсат болып келип истиң онайы,
Қолдың бос ўақыты, жағдайдың жайы,
Отызыншы жылы, ноябрь айы,
Баслап шек берилди Таза арнаға.

Аңлы дийқан алдан пайдасын билип,
Барлық күш-қуўатын арнаға берип,
Қыпшак районынан белдарлар келип,
Ғаз-қатар дизилди Таза арнаға.

Өнсери бел менен тепкенде жерди,
Жүреклер ҳалықлап, ағызар терди,

†Тәттәррик—таярлық (ред).

Жер қазылды, жұмыс жүрди, ис қызды,
Сондай күш салынды Таза арнаға.

Ис ўақытында белдар келер топланып,
Истен кейин отырады шоқланып,
Күнде саррасланып, күнде бапланып,
Аянбай ат салды Таза арнаға.

Исте-илим керек, илимде-ҳөнер,
Илимсиз ис өнбес, ол демде сөнер.
Искер қәнигелер, техник, инженер,
Хызметке жегилди Таза арнаға.

Инженер Мышатов алым ҳәм дана,
Өз ўақтында ис жүргизди мәрдана,
Ядигар ислетип, берди нишана,
Баслық болып турды Таза арнаға.

Танкуров—ол исин билип жүргизди,
Барған сайын жұмысқа пәт енгизди,
Өткир зейин, талай пайда тийгизди,
Жаксы жаўлан турды Таза арнаға.

Дала-такыр, жерлер-тегис, жол-саррас,
Ис мәнисин билмес Мырзамбет қақпас.
Оған тайласпайды иске қош жақпас,
Ол да баслық болды Таза арнаға.

Техник Рыбынков кызарды балқып,
Бираз ислеп жүрди өкпедей қалқып,
Бирнешелер жүрди шалқайып, шалқып,
Олар да „зор“ салды Таза арнаға.

Көп болды катнасқан инженер-техник,
Зверов та болды үлкен десатник,
Тахиаташтан тас қопартты берип шек,
Ол да хызмет қылды Таза арнаға.

Раҳимкул ак кеўил бирадар, ар көп,
Ҳарығанға, шаршағанға больсар ол көп,
Жаслык-ғайраты мол иске жедел көп,
Көп ислер атқарды Таза арнаға.

Ени он метрден, гей жери кемирек,
Тереңи үш метр, оннан да көбирек,
Ой жери казылса, алаң тереңирек,
Шек алып шабылды Таза арнаға.

Плансыз ис тез шатасар кәтеге,
Тахиаташтан баслап, Мискин атаға,
Отыз алты километр араға,
Сондай бой казылды Таза арнаға.

Жас күш жүрер келген дәйирде бес күн.
Исеним зор болып, жаслыққа үстем,
Сағасы-Тахиаташ, аяғы-Мискин,
Узын жол созылды Таза арнаға.

Көрдиңизбе көпшиликтің күдретин,
Бул арнаның халыққа берген рәхәтин,
Партияның ҳасыл; жақсы нийетин,
Билип, халық куўанды Таза арнаға.

Билимге сүёнген жумыс қам болмас,
Жуўғара да қайыр төппес, ылай болмас,
Бир питкен соң қайта-қайта казылмас,
Бул қәсийет болды Таза арнаға.

Екиншиден, арнада суў мол болар,
Керегинде жазы-қысы суў ағар,
Колхозлар жерлерин суўға қандырап,
Бул таза усылда Таза арнаға.

Үшиншиден, боз хәм партаў жер қалмас,
Дийқаң егер көкирегінде шер қалмас,
Аяқтан суў барса, бир шығыр қалмас,
Тәжирийбели жолды Таза арнаға.

Төртиншиден, бирлик, кеңес жол болар,
Классыз жәмийет иси басланар,
Абаданлық орнап, турмыс гүлленер,
Ұақты хошлық келди Таза арнаға.

Бәри бәржай болып, ислер гүжисе,
Дийдидегидей болып камине келсе,

Дийқаншылық раўажланса, гүлленсе,
Абаданлық келер Таза арнаға.

„Арнаға дегеним көпке қонғаны,
Колхоз, совхозлардың абат болғаны“,
Мениңше, сөзимнің болмас жалғаны,
Лайықлы мақалды Таза арнаға.

Арна питти, бар пайдасын көрер ел,
Даңққа бөлеп, мақтай-мақтай сөйлер тил,
Абаданлық артып, турмыс гүлленер,
Бахыт кусы қонды Таза арнаға.

Көп жер пайда болар ашылса шөлден,
Сондай байлық орнар елде жыл-жылдан,
Шын тилеклес садақатлы кеўилден,
Ядигар етилди Таза арнаға.

1933-жыл. Кыпшақ.

КЕҰИЛ ШАДЛЫҒЫ

(Жолдас Ахунбабаев келгенине)

Шадлық пенен көрдик, шадлықлы бир күн.
Тасып жайнап турған кеўил шадлығы,
Бир күн емес, бәлки, өмирли бир жән,
Беккем билен құрған кеўил шадлығы.

Қустай ушып әл қаўада урынып,
Көз тигилип кулақлар хәм түрилип,
Шадлықтың даўамы ашық көринип,
Мийнеткешке толған кеўил шадлығы,

Колхозшылар хәм алды мийманын күтип,
Күтип арзыў болған дейдине жетип,
Ашық айтып, дурыс факт көрсетип,
Толық жуўап берген кеўил шадлығы.

Ўәде кылып дослық қолын бермеге,
Қол усласып қызыў алға жүрмеге,
Серигин көтерип алға сүрмеге,
Шарасы көрилген кеўил шадлығы.

Парасатлы сөздің магнито тартып,
Қытықлаған киби бүйирине түртіп,
Кеуілдер жос урып, үміттер артып,
Ақты тыңнан жарған кеуіл шадлығы.

Хәмме жылмайысқан жылмайып күлип,
Сес шықпай тыңланды хәмме жәм турып,
Ис келісип жүрген жоллар оң болып,
Саррас жолға жүрген кеуіл шадлығы.

Келешек турмысқа саз қылып жөнин,
СССР да шықты асасый қанун,¹
Ис басында болып көсемим Ленин,
Фамхорымыз дүзген кеуіл шадлығы.

Қайда партия бар, толық тенлик бар,
Еркинлик бар, нур жасауға кенлик бар,
Тискенбей туурысын сөйлемек дәркар,
Көзи жетип билген кеуіл шадлығы.

Тынысы кең болған ентигип саспас,
Додаланбай ислер алдына баспас,
Қараңғыда жолдан жазбас, адаспас,
Пән жолына енген кеуіл шадлығы.

Бастан аяқ оның көрсеткен жөни,
Еркинлик, кеңликке толған мазмуны,
Дүньяда бир демократиялық қануны,
Партия жаратқан кеуіл шадлығы.

Жол көрсетти ақыл қосып, ислесип,
Күшти қосып, қолға қолды усласып,
Билимли мәдений журытқа досласып,
Жолын тауып берген кеуіл шадлығы.

Барық урып йош етти кеуілдер тасып,
Жоқары өрледик қатардан асып,
Бағға мысал етсек болар миңасып,
Ислеуге гүл терген кеуіл шадлығы.

1. Асасый қанун—тийкарғы нызам, зан.

Шадлық пенен деген толғауымызды,
Хәмме көрсин алға ылғауымызды,
Күнлеушилер көрсин жасауымызды,
Бар болса көз тиккен кеуіл шадлығы.

1936 жыл, 18 июль, Төрткүл.

УЗАҚ УШЫҰ

Жақан бир кеңіслик, шеги жоқ бослық,
Сол бослық ишинде жер мекан еткен,
Топырақ, көл, теңизлер, муздың таулары,
Абаданлығында ел ұатан еткен.

Эгирапын қоршаған қауа, дүманлар,
Бәлент таулар, жыра-жыра оқпанлар,
Атаулар, шуқырлар, муздан майданлар.
Қауасына ылайық қайуан дөреткен.

„АНТ—25“ Мәскеуден ушып,
Вектария атауларына түсіп,
Франс—Йосиф атлы мәнзилден асып,
Челюскин тумсықтан армаған өткен.

Ол қауада төрт мың метр жоқары,
Силпи дүман тууын тиккен топары,
Хешкимнің жүрмеген бул бир сапары,
Хешбир жүридмеген жоллардан өткен.

Тас қараңғы түпсиз күнде салысқан,
Дүбелей боранлар хәддинен асқан,
Силпи тоңып, самолетқа жабысқан,
Сонда хәм дедикли жайына жеткен.

Бул жол дым қәуипли адам жүрмеген,
Дым узақ жол, хешким жүрип көрмеген,
Мүмкинлик табылған, бағдар серлеген,
Келешек дәуирге ап-аңсат өткен.

Бул ушыудан көңилдеги талап не?
Қәуипли жолдан жүрилмеге себеп не?
Соған татығандай келешек мәп не?
Не себептен сонша алыстан өткен?

Авиация техникасын сынамак,
Совет машинасы қандай унамак,
Қандай иске тайынлықты қарамак,
Техниканы қандай қыраған еткен.

Арктика журты қалмай өзлессин,
Өзлестирмек ушын билимлер өссин,
Гизди гәнжлер¹ адам қолына түссин,
Машьал¹ көтергендей шыраған еткен.

Сондайда байланған истиң сабағы,
Шар тәрәпти нурландырар шырағы,
Қандай мийұа берди советлер бағы
Тәбият сынаған, имтихан еткен,

Жақан бәйгисинде советлер озды,
Техникасын сондай қалға жеткизди,
Тәсийин жигитлер бир ис көргизди,
Болмасты болдырған, жарысқан, өткен.

Валерий Чкалов экипаж басы,
Георгий Байдуков батыр жолдасы,
Александр Беляковтың табысы,
Сондай қыйын жолда жаўлан көрсеткен.

Совет атлы бағда партия бағман,
Бежерип рух берип, тәрбия қылған,
Сол тәрбия мундай мийұа жеткерген,
Тәрбия буларды қахарман еткен.

Қабыл ал сәлемим, қахарман жолдас,
Тәсийин ғайратыңа қажымас, талмас,
Партия баслаған ис питпей қалмас,
Мийнеткеш дүньясын гүлистан еткен.

1936-жыл, 30-июль, Төрткул.

ОҚЫҰҒА КЕЛ

Ҳей, яранлар, биз бундамыз,
Қосылайық, оқыұға кел,

1. Гизди гәнжлер-жасырынып жатқан байлықлар.
2. Машьал-маяк, шам-шырақ.

Бар билимди оқып уғып,
Кеўилге әбден тоқыұға кел.

Билимнің жолын тосайық,
Биз де билген ел усайық,
Бир туўғандай бас қосайық,
Биз бундамыз, қыйқыұға кел.

Алдында туўған турған да,
Билим базарын құрғанда,
Далбай былғап шақырғанда,
Ақ суңқардай қағыұға кел.

Суңқар болып илгенинди,
Ил, жаздырма көргенинди,
Бунда келип билгенинди,
Ел ишине шашыұға кел.

Қурыұлы турған аўлар бар,
Ясаұлы турған яўлар бар,
Алдында бийик таўлар, бар,
Албырамай асыұға кел.

Уйысып топар болайық,
Билейик, хызмет қылайық,
Ер кемесин таянайық,
Сен ескегин есиўге кел.

Суўдан өтейик дем алмай,
Желге ықлағандай болмай,
Халық пенен қатардан қалмай,
Ат байраққа шабыұға кел.

ИНАН МӘККЕМ

Дүньяда жасаныў ушын,
Өз-өзиңе инан мәккем,
Сенин алдағы күниңде,
Не болары гүман көккем.

Наданлықтан кешип қалсаң,
Шегараны ашып қалсаң,

Жаслыгында писип қалсаң,
Сүрилмеге дәўран мәккем.

Сол жол менен жүрмегеннен,
Билимлиге ермегеннен,
Жөн-жосақты билмегеннен,
Көретуғын зыян мәккем.

Зыянды ойлап зарықпа!
Ғамынды же де, тарықпа!
Алдың еле жай жарық па?
Я болар ма боран мәккем.

Ғамынды же боран болмай
Оқы да бил Ғармай талмай,
Жаслықта тәжирийбе алмай,
Үлкейгенге әрман мәккем.

Әрманда қандай маза бар,
Өлимнен жаман ыза бар,
Билмегенге зор жаза бар,
Айықтырар зиндан мәккем.

Айықпастай жерден жол сал,
Қандай болып турар аўхал,
Билимли елден өрнек ал,
Жан-жағыңа қараң мәккем.

Болып турған Ғалға қарап,
Өрнек ал заманға қарап,
Узақ-узақ жолға қарап,
Азықланып жаран мәккем.

Жаранып шынық, тастай бол
Шыда, балға урған төстей бол,
Заманға жеңдирместей бол,
Дусласса да сыран мәккем.

Бос болғанды сыран жеңер,
Ғаўлықтырар заман жеңер,
Заманды ис пенен жеңер,
Билимлиге аман мәккем.

ӨНЕР-БИЛИМ

Өнер-билим билген журытлар,
Тастан сарайлар салдырды,
Айлық жолдан көз жумғанша,
Түн-туўра хабар алдырды.

Төрт мүйеш үй қатар-қатар,
Қырк-еллисін бирге шатар,
Берин атсыз қосып тартар,
Толтырып жүкке келтирди.

Атсыз тек бир ушқан арба,
Бир жол билән шабар бәрҒа,
Мың тас жерден күн ярымда,
Келтирип илимин билдирди.

Қустай ушар адамлары,
Билимли ел ислер бәри,
Мал ислейтуғын ислерди,
От билән суўға қалдырды.

Отынсыз тамақ писиртип,
Көликсиз елин көширтип,
Билим билгенди есиртип,
Суўсыздан суўсын ишкізди.

Дүньяны гезди жалықпай,
Ғәр ис билгенге анықтай,
Өмир сүрди ҳеш тарықпай,
Қазнасын пулға толтырды.

Бизиң ақылымыз алыспай,
Билген ел билән таныспай,
Еле ҳәм болса қалыспай,
Байланбақ керек белбағды.

Атың болса байрақта шап,
Жарыспастан болмас сынап,
Жас туўғаным жолынды тап,
Бул исти сизге қалдырды.

Қатарың кетти узаққа,
Умтылың қалмаң азапқа,

Түсіп қалмайық дузаққа,
Журытлар дегенин болдырды.

Биз надан болдық, бос жүрдик,
Бийқарға сақал өстирдик,
Дүньяның жайын соң билдик,
Надаңлық артқа қалдырды.

Өнер-билим ел көркі екен,
Ескермедик бул не деген,
Қартлық, наданлық бир жерден,
Гөя белимди сындырды.

Биз қалдық, енди Сиз барсыз,
Үмит етилген суңқарсыз,
Билдик хызметке таярсыз,
— „Жол болсын!“, — пәтем сол болды.

КЕШ БОЛМАСЫН :

Жақсылықты жайына қыл,
Жақсылығын ҳеш болмасын,
Куры сымбатқа қарама,
Дәнеси жоқ пуш болмасын.

Иши пуш болмас жөнлинин,
Колын тут кара күнлинин
Дәрти болса бир муңлының,
Ертерек бар, кеш болмасын.

Жайын таппай ис көргенде,
Орынсыз жәрдем бергенде,
Жақсылық етип жүргенде,
Душпан кеўли хош болмасын.

Гүл жанында тикен турып,
Алданба сыртынан көрип,
Аңланып туг қолға кирип,
Азап берер уш болмасын.

Жалтаң-жултаң қарағанын,
Қам болмасын орағаның,
Теңгеме деп сорағаның,
Түпирип қымған муш болмасын.

Муш тийместен бурын оян,
Ийт қасында болма қоян,
Есин жыйса елге зыян,
Тийдиргендей пес болмасын.

Жыланның дауасы солды,
Шықпастай еткен мақулды,
Дауалаған тыйсын қолды,
Тислейтуғын тис болмасын.

Орын тутпай зая болып,
Өрре турса келе болып,
Жақсылығың бәле болып,
Ел үстине дус болмасын.

Емлеп алдам қалдамларды,
Сауалдырып қарамларды,
Сауалғансоң адамларды,
Шағатуғын нуш болмасын.

Шақпастайма нушын көрип,
Дауа қыл әбден тексерип,
Душпаныңа жарақ берип,
Бир күн қаша-қаш болмасын.

ҒАМЫҢ БАР

Журыттың бәри түлки болған,
Сен бәри болсан, күнің бар,
Болажақты алдан бойлап,
Билсең күн көрер жөнің бар.

Алдың да не бар: билмесең,
Билгеннің тилин алмасаң,
Заманаға саз болмасаң,
Алда арылмас түнің бар.

Қыймылдамайсаң турмайсаң,
Заманға нәзер салмайсаң,
„Тур“ дегенде қозғалмайсаң,
Жоражан, сениң соның бар.

Жаслар өз абыройын жапсын,
Дизгің бер, байраққа шапсын,

Жууабын бер, жөнин тапсын,
Наданлык бир меҳманың бар.

Хәмме балалар жолын танып,
Ақ жүзлери гүл-гүл жанып,
Оқып кем-кем тайынланып,
Көрип турған әнжамың бар.

Бир күн ер жетип ел бағар,
Булақ болып билим ағар,
Бара-бара жүзге шығар,
Келешекке зор ғамың бар.

Булар журттын қайрмети,
Туұры хәм дурыс нийети,
Еркинликтің әламаты,
Саз берип атқан таның бар.

Бийкарға өмир өтпесин,
Жасларды сарсар етпесин,
Қатарың озып кетпесин,
Сен де қыймылда, жаның бар.

Нахаққа ким буғады деп,
Нызамға ким ығады деп,
Хак бир устке шығады деп,
Услап турған бир жибиң бар.

ЖИГИТ

Кеўилден күсеген ләззет,
Мийнет етпей табыларма?
Биреўге ийегин сүйеп,
Ауқат көрип жарылар ма?

Жигитлик атың болмаса,
Өнерин, затың болмаса,
Кеўилде дәртиң болмаса,
Қуры шырай танылар ма?

Бийдәрт адам биреўге ерер,
Дәме етип көзин сүзер,
Дәртли жигит өзи берер,
Киси тонын жамылар ма?

Сорап кийип той тойласа,
„Киршил“ дегенге қоймаса,
Өз абыройын өзи ойласа,
Жалқаўлыққа салынар ма?

Жақсы сөзбе „гөрқаў“ деген,
Жақсы атпа саңраў деген,
Өзин билген, жалқаў деген
Жаман атқа таңылар ма?

Пайдасы тийсе үгиттиң,
Турқындай жалғыз шигиттиң,
Еси, дени саў жигиттиң,
Истен таўы шағылар ма?

Дени саў хәр жөнде озып,
Аралатпай күнде озып,
Ойында озған шында озып,
Шын ойында утылар ма?

Хайяр болып истен тойып,
Абырой табар жерин қойып,
Гелле кетпей басын ийип,
Өзиндейге жалынар ма?

Жалынарма ойлап билген,
Адасарма бойлап көрген,
Алдын, артын барлап билген,
Туұра жолдан жаңылар ма?

Жигит озар қандай болса,
Ел десе, ол жандай болса,
Жигитлери сондай болса,
Елдин аты жойылар ма?

ДОСЛЫҚ ЖАЙЫ

Тилден айтқан дослық болмас,
Кеўилдедур дослық жайы,
Ким биледи тилде сөйлеп,
Гизли турса қаслық жайы.

Жасыра жапқандай төсек,
Гизли турса түрли өсек,

Адамды бир шәхәр десек,
Жүрек болар баслык жайы.

Тилден сөйлеп жақламаға,
Пурсат гөзлеп тақламаға,
Душпанлығын сақламаға,
Табылады баслык жайы.

Бос орында қаслык толып,
Жүрмесин сырыңды алып,
Шынның орны иште болып,
Писент болмас тыслық жайы.

Шын кеўилден жол ашылса,
Гүл пәшек яңлы есилсе,
Кеўил кеўилге қосылса,
Десе болар хошлык жайы.

Өзинди таныт рас пенен,
Туўры жол толы бас пенен,
Сөз бенен емес, ис пенен,
Өлшенеди раслык жайы.

Дийқанда да бар бир кеўил,
Алған гәллеси болса мол,
Жатса, турса ойында сол,
Жерден өнер аслық жайы.

Тегис өнсе айдағаны,
Өнип тағы бойлағаны,
Жатып турып ойлағаны,
Еркин болса қыслық жайы.

Көп егип, суўдан жарыса,
Билинбес қанша ҳарыса,
Егинге иллет дарыса,
Ордә басар суслық жайы.

Ойлағанның есин алған,
Бирі жоқтың бесин алған,
Ҳәмменин зәрресин алған,
Зар еңиреткен ашлық жайы.

ТӨРТ МӘҮСИМ

Төрт мәүсимнің алды бәхәр,
Жан ҳез етер бәхәр келсе,
Жасыл дөнип гия өнер,
Жерге жыллы бәхәр келсе.

Гия өнип көлге, шөлге,
Қуслар сайрап қонар гүлге,
Иош енер ҳәр бир кеўилге,
Дауыслары сәхәр келсе.

Шарўаның да малы туўар,
Бир қарасы еки болар,
Қос шығарып, жерин сүрер,
Дийқан дәрриў сезер келсе.

Екинши мәүсим жаз болар,
Бунда тынышлық аз болар,
Бир жылдың ғамы саз болар,
Дийқанда ис үдер келсе.

Шығыр айдап, төгин жайып,
Исте хәмме ақсақ-майып,
Ақ шығып, азық молайып,
Шарўалар мәс гезер келсе.

Жиберсе шүдигарды басып,
Жерге ағар суўы тасып,
Ыссылық хәддинен асып,
Жалынлы жел есер келсе.

Үшинши мәүсим гүз дейди,
Жаздан үмитин үз дейди,
Исинди сазла, дүз дейди,
Алда қыс бар, езер келсе.

Бежерилмеген ислер бар,
Қырманлар тез болсын таяр,
Ызғар алып зая болар,
Қара жаўын нөсер келсе.

Күндиз-хызмет, түнде-ҳай-ҳай,
Бежермек керек айдаҳай,

Ғайратлы дийкан ҳаўлыкпай,
Аўырлықты жеңер келсе.

Төртиншн мәүсимиң қысты,
Қыс деген бир аўыр исти,
Қардан толып жердиң үсти,
Үйди үргиң көмер келсе.

Жарлыға күн болып қараң,
Суўық үйде жыртық шапан,
Күнде борап, күнде сыран,
Дүзде ҳаят¹ сөнер келсе.

Күн-күннен азары артар,
Қай бир қыс узаққа тартар,
Шарўаның да малын жутар,
Қысы қатты кәхәр келсе.

АҚ ҚУЎ, ШОРТАН ҲӘМ ШАЯН:

Жүк алды Аккуў, Шортан, Шаян бирге,
Жегилип тартты үшеўи дүркин-дүркин.
Тартады Аккуў көкке, Шаян жерге,
Жулкыды суўға қарай Шортан кейин.

Булардың машақаты аз болмады,
Орнына иси келип саз болмады,
Тартсада бар күшлерин аямай-ақ,
Турған жүк өз орнынан қозғалмады.

Жүк өзи оламата аўыр емес,
Тек сырттан пәлен деген тәўир емес,
Жүк солай елегеше орнында тур,
Бир жөнкил тартпаған соң бәри тегис.

Жигитлер, муннан ибарат алмай болмас,
Әдептен бирлик керек болсаң жолдас.
Бириңниң айтканына бириң көнбей,
Ислеген бир жылыңыз ҳеш ис оңбас.

¹ Ҳаят—өмир.

БҮЛБИЛ БИЛӘН ЕШЕК

Бир күни ешек бүлбилге келип,
Деди:—Дуўшарластық куб бәхәр билән,
Жаным, бир сайрап қарыж етип бериң,
Мен сынап турайын итибар билән.

Несип айдап себеп билән дос болып,
Бәрхә дос болмаспыз қоллар бос болып,
Еситип тарқайық көңил қош болып,
Ылайық сайрасаң лалазар билән.

—Макул—деди бүлбил,—хызмет қылайын,
Қолдан келер, несин миннет қылайын,
Тыңлап отыр, мен бир сайрап берейин,
Сайрап қоя берди муңлы зар билән.

Күйип-жанып ықлас билән сайрап тур,
Жан хәз етип еситкен жан жайрап тур,
Муңлы көңил елжиреп тур, зарлап тур,
Тең болып дүньяның жоғы бар билән.

Түрли даўыс, түрли нама зыңлап тур,
Еситкен жан исин қойып тыңлап тур,
Жан-жаныўар дәртленип тур, зарлап тур,
Маллар гүйисин қойған бир қатар билән.

Шығар ашшы даўыс қай ўакта жайлап,
Базы қулақ жарып, базы тал-таллап,
Мың түрли жол: мың түрли сес қайрап,
Шығар гәда жуўан, гәда тар билән.

Геда келте шық-шық, қайбирин созып,
Геда таңдай қағып, геда ысқырып,
Қуйқанды жуўлатар жиберсе созып,
Еринбей сайрады шын қумар билән.

Еситкен жан дем алмаққа қыялмай,
Жан-жанўар тыңлап турды дем алмай,
Мәлел бермей жел хәм тынды қозғалмай,
Бар-жуғы түсинип бир қатар билән.

Көрсетип өнерин сайрады бүлбил,
Ешек мақтарма деп ойлады бүлбил,

Карсы конып туруп карады бұлбил,
Сөйлер деди инсап билэн, ар билэн,

Ешек дер:—Хәр куста бир жақсы ҳаўаз,
Хәр кайсысы тартар гүрли-түрли саз,
Ҳаўазда, намада, үстундур қораз,
Соннан өрнек алсақ бираз кәр билэн.

Сонда артық сайрар едиң-зор етип,
Ақылымды тут, алма муны ар етип,
Билди бұлбил, ушып кетти пыр етип,
Сөзин тыңламады бир қарар билэн.

Ойласаң хәр сөзди, итибар бер онда,
Ешектей ойлаған адам көп санда,
Бир қатар деп билгең жезде, алтында,
Парқын билмес тегис жердиң жар билэн.

Сынап турған усындай көп жаманның
Көзи саў, көңли көр гейбир наданның,
—Ҳасыл—пасық тең,—деп билген адамның,
„Сынынан сақласын хәр сапар билэн.

Ма қал: Сыйлағанды сыйыр билмес,
Сыйпағанды ешек билмес.

АЛТЫН ЖЕГЕН БӨРИ

(Араб шайырынан)

Бизлер бир кой көрдик, бөри жетеклеп,
Кулағынан тислеп тартып келтирди,
Бәри мойынсынған койдың хәмирийне,
Қәлеген жеринен жүритип келтирди.

Бул бир болмаған ис болды деп қайдан,
Өзи ерси, қызык көринди тойдан,
Мәниси не бунын? Сорадық қайдан,
Бундай халға қандай тәртип келтирди?

Бөри уўлар еди қайда қой нәрсе,
Өзине есапсыз пайда қой нәрсе,
Досласып келесиз шын соғын берсе,
Бирге екеўин де ертип келтирди.

Бөриниң аўзын ким қакты булай,
Койды көрип тәп бермеге жарамай,
Мөңкилдетип жан-жағына қарамай,
Бул л халға залымды қәйтип келтирди?

Кой деди бул бөри исин ислеген,
Бир қолайын таўып алтын тислеген,
Тиси тыйпақ болған койға дусләған,
Ойнатып намасын шертип келтирди.

Алтын қайтарыпты бөриниң тисин,
Аўзында алтын бар салалмас күшин,
Жаздык оқып ибарат алмақлык ушын,
Дегенлердиң аўзын сүртип келтирди.

Бөрилер бар койды анып күнелтер,
Алтыннан тислесе дегенге жортар,
Ол алдында ойнар, кой нама шертер,
Мысал бөрилерге түртип келтирди.

ДИЙҚАН МЕНЕН КҮНШИЛ МАЙМЫЛ

(Крыловтан)

Сәхәр турып жерге кос салар дийқан,
Дийқандай болмаға кимниң хәдди бар,
Кәсиби билен дүйым журтты тойдырған,
Дийқандай болмаға кимниң хәдди бар.

Қашаннан кәсип еткен кәри дийқанның,
Маңлай терден өнген бәри дийқанның,
Жерден тилеў барлық зары дийқанның,
Дийқандай болмаға кимниң хәдди бар.

Басқа истиң бәрисинен еп етер,
Алдар-суўлар гөдеклерди жеп өтер,
Көрген адам бәрекелле деп өтер,
Дийқандай болмаға кимниң хәдди бар.

Журттың мақтағанын бир маймыл көрди,
Қызықты, ишине күншиллик кирди,
Бир ис ислеп мақтатайын деп жүрди,
Дийқандай болмаға кимниң хәдди бар.

Ис кылып мен дағы етейин ғайрат,
Тынбастан ислейин дийқанман зият,
Өзимди мактатпай қалғаным уят,
Дийқандай болмаға кимнің хәдди бар.

Бир кесинди ағаш төңгек бар жатқан,
Соны домалатты берманда-арман,
Өзи қырбат ағаш жетистей дәрман,
Дийқандай болмаға кимнің хәдди бар.

Ойға түссе шығаралмас жоқары,
Бир жағын ийтерсең, бир жағы бери,
Бәрхә сондай өтті исиниң түри,
Дийқандай болмаға кимнің хәдди бар.

Көтерсе жығылар астында қалып,
Зордан шығып тағы асылар барып,
Жан терлери шықты, хал кетти қарып,
Дийқандай болмаға кимнің хәдди бар.

Неше күн иследи күшин сарп етти,
Көзин таппай қылған истен не питти,
Өзи хәм халыққа не пайда етти,
Дийқандай болмаға кимнің хәдди бар.

Көзин таппай қылған истиң түри оңбас,
Пайда болмас қуры мийнет жол алмас,
Өзи қарыр аброй-алғыс алалмас,
Дийқандай болмаға кимнің хәдди бар.

Тасқа дийқаншылық болғаны барма?
Ойына алған шын мақсетин табарма?
Орынсыз мал шашып пайда шығарма?
Дийқандай болмаға кимнің хәдди бар.

Орынлы ис болса еткен талабың,
Журтқа ысық хәм табылар абройың,
Алға басар кейин қайтпас талайың,
Дийқандай болмаға кимнің хәдди бар.

Жөнин билген дийқан көп алар егин,
Төгип, сүрип күшли қылар ол жерин,
Ток болар өзи де, тойдырар елин,
Дийқандай болмаға кимнің хәдди бар.

ШЫМШЫҚ БИЛӘН КЕПТЕР

Дән излеп-излеп бир шымшық барып,
Илинди жаздырмас мәккем дузаққа,
Қаза солай болса не шара қылсын,
Сарғайып отырды қарап жан-жаққа.

Бир көк кептер келип бабабад қылды,
Аны ақылсыз деп мәләмат қылды,
Ақмақсаң деп өзін дана ат қалды,
Деди мен қалмаспан бундай азапқа.

Көзиң бар болса да, есиң жоқ екен,
Ұйлеге еси бар алданарма екен,
Ким күлмес сендейге ақылы бар деген,
Мақтанғаны созылмады узаққа.

Көп сөйлеп ойланды дәне термеге,
Аш еди лепсиниң хәқын бермеге,
Тәғдийр оған жай бермеді көрмеге,
Өзи де илинип түсти қамаққа.

* * *

Ақылың қайда кетти, илиндинің өзін,
Табалап мақтанған не болды сөзиң,
Серт айтқан түспеске жоқпа еди көзиң,
Насақ айтып өзи қалды насаққа.

Насақ айтып табалаған биреуіге,
Бағың тайса илинерсең гиреуіге,
Бийиктен тутпаға, жерден тиреуіге,
Илаж таппас, уқсар герткен шабаққа,

Ис қылса бир адам гә туғры келмес,
Табалар душпаны, ис хасылын билмес,
Тәғдийрде жазылған хеш аўған болмас,
Соның өзи ақ гейде қалар мазаққа.

Мақал: Өзин өзи билмеген өгиз тентек,
Өз басына кум шашқан буға тентек.

Бар еди бир мерген, бир қусты аңлып,
Ағаштың басынан атты да алды.
Уясында оның үш шөжелері
Темир қанатында жас жетим қалды.

Енди анасы жоқ жем тасыйтуғын,
Қалай кун көрер ол, жем жоқ жейтуғын,
Қызғанар ғамхор жоқ өлер дейтуғын,
Буларды қызғанып бир түлки келди.

Алла, байғус, бийшаралар, жетимлер,
Анасыз жас Сизге жемди ким берер?
Алып гүбелекти, жемен шыбындар,
Шамамыз келмейди, бул қалай болды?

Жан-жаққа қарады, — „Ғау, қулар“, — деди,
— „Гезеклеп жем тасып беріндер“, — деди,
— „Сауап көп жетимди бақсаңдар“, — деди,
Аяп байғусларды ишим от алды.

Өпешиш, сен түлеп жүрсең, семизсең,
Нең кетер жетимге бираз от берсең?
Сауабын алдында өзің көрерсең,
Анасы балалардың уақытсыз өлди.

Молла торғай, сенде тек турма, гөзле,
Қуры шырлап бийкар өмир өткізбе,
Даладан, тоғайдан буған жем изле,
Шөжелер аш болар, көр-қалдан тайды.

Поша торғай сениң уяң бир шетте,
Тамақ излеп балалар бир жаққа кетти,
Жетимдерди аяп қайрылсаң нетти?
Булар ер жеткен соң қарармыз жөнди.

Қарлығаш, сен келтир пешше шыбындар,
Азда болса қармансын бул мунислар,
Уят қой тек турмақ сақлықта жанлар,
Муннан бурын жедик бизлер талайды.

Булбил сен излеме жемди козғалып,
Көңлин аўла шөжелердің қызғанып,

Ғар уақытта сайрап тур сен көңлин алып,
Сениң намаң болса, қайғы таралды.

Кәне, дослар, сондай бир ис етейик,
Жетим қалған шөжени қус етейик,
Көңлин аўлап уақларын қош етейик,
Билсинлер тоғайда изгилер барын.

Буу сөзлерди қуслар мақул тыңлады,
Кимнің көңли толды, кимлер бозлады.
Аш болған шөжелер бозлап жылады,
Талпынып төменге бир жерге қонды.

Түлки дәрғал олар жанына жетти,
Ғар қайсысын бир жалмап, бир шайнап жутты,
Сөйлеген сөз сауап, қай жаққа кетти.
Журығқа уағыз айтқан соң не болды?

Елде бар адамлар тилин тартпаған,
Журығқа уағыз айтып, өзи қорықпаған.
Түлкидей залымлар нени қурытпаған,
Қанша жетим малы қайда жоғалды?

Өзің сақла сондай жетимнің малын,
Бәри жалған сөйлеп, аяған қалын,
Татлы тил, тас көңил, билмес обалын,
Айтың, қайсы жетим шыңлап аялды?

ЕКИ САҰДАҒЕР

Еки жолдас барады өтип,
Арадағы ислерин гүрриң етип,
Ергенекген шықты бир ийт гәп берип,
Арқасынан умтылып келди үрип.

Ғабалаған тағы бир ийт қосылып,
Сөз бөлинди қарады алаң болып,
Муны көрп тағы бир ийт айдады,
Ғәрбир ийт үрип барып айкайлады.

Ийт үнин еситип жыйылды барлық ийт,
Топары қырық-елли болып қойды ийт,
Бири тоқталды қолына тас алып,
Кетпеге оңдайлады ийтги салып.

Жолдасы тоқтатты: — „Кой, деп, өшигер,
Тоқтамас урған билен мәзи бийкар,
Үндеместен барайық акырын жүрип,
Өз-өзинен тоқталар үрип-үрип“.

Олдағы — „—Жақсы“, — деди макул көрип,
Әсте-әсте кетти бираз жол жүрип,
Сеслери азайды, кем-кем тоқтады,
Көп кешикпей жөн-жөнине тарқады.

Қоспаға ылайық мысал бар тағы бир,
Халық етилген бул адамлар неше тур,
Бағзы ислер, мал табар ислеп талап,
Бағзы жалқау күнлейди аны анталап.

Қайбиреудің дәулетин, бағын көрип, —
Күншилер шуұлап жүрер ийттей үрип,
Күнлесин, ол шуұласын, қылсын өсек,
Ол „пәлен“ деп айтты деп қылмаң есеп.

Ол өзи ийттей үрип, тарқап кетер,
Күнлегени сизге не зыян етер,

Мақал: Ийт үрер, кәрұан көшер.

ЕСЕР БИЛӘН КӨЛЕНКЕ

Есерлеу бір адам жанында көрип,
Өзи көленкесин кууды да кетти.
Кууғаны ол қашты қайрылмай турып,
Аны тутпақ ушын көп себгир етти.

Әдеп әстеледи дәриу жетпеге,
Кууып жетип услап алып кетпеге,
Жеткизбейди енди не ис етпеге,
Қайрылмайсаң қарап турғанда негти?

Ернин тислеп қатты шапты изинен,
Ол хәм қатты қашты, қайтпай сөзинен,
Кууса қашты, турса кууды изинен,
Жете алмады хайран етти жигитти.

Тоқталды бар не деп сонша кууғандай,
Бираз сабыр қылды турып қозғалмай,

Ол хәм тоқтап турды хеш жаққа бармай,
Ойланып, ойланып кейнине қайтты.

Қайтып еди муның изинен кууды,
Кууса қашып турса олдағы турды,
Хайран болды буған не бәле болды,
Есерлик басынан көп қыял өтти.

* * *

Бағ-дәулет хәм көленкедей кууғанда,
Қашар, жете алмассаң жақын заманда,
Қашанда қутқармас шын қарағанда.
Бул бир балаларға айтқан үгитти.

Мақал: Халын билмеген хәлек болады.

ТҮЛКИ МЕНЕН ҚАБЛАН

Бир түлки менен бир қаблан,
Жолығысты майдан ара.
Қаблан турып қыялланып,
Жемек ушын қылды шара.

Деди түлки: „Не ойладың“,
Болмас иске қыяландың?
Мен патшасы жандарлардың,
Бийкарға болма аўара.

Күшим бар хәммеден үстем,
Қолай ўақта қолға түстин.
Қол қаўсырып дизден өгін,
Гүнайыңа қыл мәдара!

Қаблан айтты: „Олай емес,
Күшли деп хешким инанбас,
Мениң саған кеўлим қалмас,
Секлиң мынау күш шикара“.

Деди түлки: „сөзинде тур,
Болмаса хәл сынасып көр,
Белли болсын тоғайға жүр“,
Жүрип кетти дара-дара.

Биргелесип жүрип кетти,
Қалың бир тоғайға жетти,
Көринген жан қашып кетти,
Инге гизленди бир пара.

Қабланды көрип туралмай,
Бөри, коян бириқалмай,
„Меннен қашты“ деп уялмай,
Деди түлки: „Шыңлап қара“.

Бул сөзге инанды қаблан,
Қорқыу басты, болды қайран.
Есин жыйып шаққан-шаққан,
Қаша берди тура-тура.

Елде сондай түлки жоқ па?
Алдап жүрген епли жоқ па?
Қаблан яңлы күлки жоқ па?
Алданып қашқан бийшара.

БИРЛИК ПАЙДАСЫ

Қырық кептер басы „матуха“,
Узақ ушып сайран етти.
Куры сайран зериктирди,
Ашлық келди, қайран етти.

Қайран етти ашлық дарып,
Дән гөзледі көз жиберип,
Жерге себилген дән көрип,
Нәсийбе деп гүман етти.

Ел жоқ, жан жоқ қула дүзде,
Себилген дән жайнар көзге,
Көктен тилегенди бизге,
Жерден берип мийман етти.

Матуха дер: „батпан күйрық,
Өзи жолда жатқан күйрық,
Бир бәлесіз неткен күйрық,
Өзин бунша арзан етти“.

Жолдаслары гүрилдести,
Жоқ сөзді таппа сен, дести.

Қоймай сарқып жерге түсти,
Дәнди терип жаулан етти.

Терип қызық көрип еди,
Пәрүа қылмай жүрип еди,
Төрт-бес дәне терип еди,
Турған жерин зиндан етти.

Мойнына дузак илинди,
Дәннің жағдайы билинди,
Хәр ким талпынды урынды,
Бәри зарлап гирьян етти.

Аузы алалық болса жанда,
Қалдырар бизди табанда,
Тәртиплеп берди команда,
Ал ушың деп пәрман етти.

Қыркы бирден қылды зорды,
Дузақ түптен қопарылды,
Бирлик пенен айдай берди,
Саят¹ көрип әрман етти.

Жоқарылап қанат қағып,
Көринбей кетти ылағып,
Бир ин тауып, түсти ағып,
Хабарлас деп талап етти.

Аты зийрек ол бир тышқан,
Бурын бирлескен, досласқан,
Дузакты қырықты шырмастан,
Бәрин бирден дарқан етти.

МАҚТАНҒАНДА ДӘНЕ ЖОҚ

Бир адам жас баласын қасына алды,
Қыдырыспа етип майданға кетип қалды,
Қыдырып арман-берман жүргеннен соң,
Дийқанлар егин еккен жерге барды.

Аралап хәр егинди қарап жүрди,
Ұақты еди, өсип турған егин түрли,

¹. Саят – аңшы.

Баслары дэнге толған төмен буғып,
Бийдайлар ийилип тәжим берди.

Ишинде бир бийдай тур көкке қарап,
Зинкейип жалғыз өзін көпке бәлеп,
Баланың сол бийдайға көзи түсіп,
Билейин деди бала жөнин сорап.

Атызда бийдайлар тур басын салып,
Тойғандай қудай берген нурға қанып,
Ұай аға, буның жөнин түсіндірши,
Бир иске турман өзим Ұайран қалып.

Бул бийдай көтерип тур басын көкке,
Қарайды шикирейип өзге-көпке,
Өзинен өзгелерди менсинбейди,
Соншелли бул бийдайдың дәни көппе.

Айтайын буның жөнин балам саған,
Зинкейген бойын көрип алданса оған,
Өзгеси төмен қарап бүгилгенге,
Ойлама кем екен деп дәни оннан.

Тағы да атасы айтты баласына,
Қызықпа тек сорайған қарасына,
Басқалар дәни толық болса дағы,
Бул бийдай бос калыпты арасында.

Басы толған бийдайлар ийилип тур,
Дәнли болып өскенине сүйинип тур,
Басында бул бийдайдың дәни болмай,
Зиңкийип көкке қарап бүлинип тур.

Елде бар бул бийдайдай адам дейди,
Халық оны тәкәббир, жаман дейди,
Тәкәббирлик жақсылардың қуы емес,
Қолланба бул минезди балам дейди.

НАДАН МОЛЛА

Бир молла кемеге минип,
Зор теңизге түскен екен,
Жел жағында сайран етип,
Кеули әптен өскен екен.

— „Кемешилер дым жаман“, — деп,
— „Хат танымайды аўан“, — деп,
— „Сенлердің бәриң надан“, — деп,
Сықақ етип күлген екен.

Бетине басты ол турып,
Адасты туўры жол турып,
Күн шығыстан даўыл турып,
Дүбелей жел ескен екен.

Дүбелей дарып буларға,
Қыйынлық салып буларға,
Аўыр хал болып буларда,
Кеме батар дескен екен.

Моллеке тур, ескекке түс,
Кутылайық гүрреслеп ес.
Молла деди: „— билмеймен ҳеш“,
Жүргизе алмай сасқан екен.

Кеме батар, көресең бе,
Суўда жүзиў билесең бе?
Ебин таппай өлесең бе?
Айтып сөзди кескен екен.

Молла айтады: билерим жоқ,
Оқыўдан баска ебим жоқ,
Батса елди көрерим жоқ,
Кеулин уўайым тескен екен.

Ұәр билимнің бир орыны бар,
Түр-түринен билмек дәрқар,
Енди кең дүнья болды тар,
Наданлығы асқан екен.

Көзине журтты илмеген,
Не керек барлап көрмеген,
Билемен деп дым билмеген,
Пәнт көбисин жескен екен.

Ықрар етти пақырман деп,
Наданнан тап тақырман деп,
Дүнья илимин оқырман деп,
Аўзы күтә пискен екен.

БАҒДАГҮЛ

(Бес акти, алты картиналы музыкалы драма)
(Хәдийсе 1916-19 жыллар арасында өтеди)

- 1—картина—майданда болады.
- 2—Мәтирзаның үйи.
- 3—Шәмшет волостьтың үйи.
- 4—Жап бойында.
- 5—Тағы Шәмшет волостьтың үйи.
- 6.—Чайхана.

КАТНАСЫҰШЫЛАР

Кожан—Қанназар байдың дийканы, Бағдагүлдің ашығы.
Мәтирза—жарлы киши.
Бағдагүл—Мәтирзаның қызы.
Аймереке—Мәтирзаның хаялы.
Семеке—баласы
Нәзигүл—Сәмекеңнің хаялы.
Шәмшет—волость, сол елдің волостнойы.
Кәнигүл—
Гүлбийке—Волостьтың хаяллары.
Ымсын—
Әдил—
Мырзабек—Мәтирзаның ауылласлары.
Мәтеке—Волостьтың ауылынан.
Ояз—Сол уақыттың уезднойы.
2—адам—Полиция, уездной қасында болады.
Чайпурыш
Қарауыл
1—адам, 2—адам, 3—адам.
Тиленши хаял
Миша—Қожанның жолдасы.

ПЕРДЕ

1916-жыл. Бәхәрдің көркем хаясы. Түслик-Шығыстан арқа-батысқа қарап бир акқан бир дәрьяның

бойы, сийреклеу өскен таллардың ғарасынан шығып, шешек атып түрленип турған көк-жасыл тоғайлық. Майданнан қосық айтып Қожан келеди.

Саз „Адыңнан“

Хаяның толқыны хаязым кәңиң,
Толкынлатып алып берсең не болды.
Мыңнан бир дәртимнің жағдайын-жөнин,
Алдыңда сүүретлеп берсең не болды.

Барып әдеп пенен аяғын өпип,
Таусылмас дәртимнің дауасын тауып,
Бийрейим кеулиме тухымын сеуип,
Мұхаббат гүллерин ексең не болды.

Дәргасына жетерликтей сесим жоқ,
Хәсиретимди ортақласар кисим жоқ,
Сеннен басқа сырласқандай досым жоқ,
Сол ауыр хызметти қылсаң не болды.

Кеселликте үйқы, күндиз арам жоқ.
Өртенбектен басқа етер шарам жоқ,
Түнерген бир заман, рәушан шырам жоқ,
Жол көрсетер сәуле болсаң не болды.

(Қожан кеткеннен кейин майданнан қосық айтып Бағдагүл келер).

Саз „Зарлы қыз“

Жылдан-жылға талдай бойым өседі,
Өскен сайын қайғы-хәсирет басады,
Бир тикен бар, қадалып тур жүректе,
Кем-кем зорлап, көкейимди кеседі.

Көз алдымда елеслеген сүүрет не?
Көзден жаслар төгилмеге себеп не?
Шадлық кетип, орнын тутып қайғыға,
Жас басымнан қыял не-де, гүлпет не?

Шашым қайым бестен таллап өрмеге,
Көзим тилер қәдди бойың көрмеге,

Кеўил бәрхә тартар-турар елеслеп,
Бир қосылып, бәрхә бирге жүрмеге.

Ықтиярым кем-кем кетип өзимнен,
Сарғылт дөнди, нуры тайып жүзимнен,
Гизнеп сақлап болар ма екен бул сырды,
Аңлып жүрген душпанлардан изимнен.

(Кулақ салып) Ҳаў, аяқ сести шығама? (аяқ ушы менен басып барып сығалап) Айтқаным келсин, биреў киятыр. Қожанға усаған. Сол Қожан. Мен кете берейин, кетсем де, тегин кетпейин, бир сынап көрейин.

БАҒДА—Ойлағаным дурыс болса, тимискенер, таўып алар, өзиниң пикирин хәм билдирер, өз жөнине кете берсе, мен сыр шашпайын, бул отқа бир өзим күйип-жанайын да, сап болайын. (бир қос орамал алып шөптин арасына жасырады да, өзи шығады, бираздан соң Қожан келеди).

ҚОЖАН—(Жан-жаққа қарап) Ах сени, мениң Бағдағүлим усындай аўлақшылықта дуўшакер болмайды-аў, бола қойса, сөйлесип кеўилдегини айтып қумардан бир шықсам (төмен қарап из қуады) Һаў, бул жерге меннен де бөген биреў келген бе? Бул кимниң изи? Астапыралла, бул Бағдағүлдиң изи ғой, буны мен таныман. Бул из мениң қыялымның айналасында да бар. Сол, сол! (Изинен бир қысым топырақ алып)—Сағынғанда көзлериме сүртермен. (тағы из қуады.) Мына-мына кәраларға да келипти! (из бенен барып жасырылған орамалды таўып алады, жүзине, көзине сыйпайды). Бул оның маған өз кеўлин билдирип қойып кеткен орамалы! Мениң қараңғы жолыма шырақ жағатуғын усы орамал!

Саз „Дейдим аман“

Буннан артық сағадат¹ не дүньяда,
Не мәрхәмәт, меҳрибанлық әльхәббиз,
Сыр билдирип, пышақ қойып бул жайда,
Қайғыны алып, берип шадлық әльхәббиз.

Бунда мениң шийрин жаным сақланар,
Жаҳан мүлким, малым-ашиям ақланар,

¹. Сағадат — бахыт.

Ғамгүн кеўил қайғы-ғамнан сапланар,
Сая салар абаданлық әльхәббиз.

Болған едим бир ықрардын гадасы,
Шийрин жаным сол нышанның пидасы,
Жанға рәхәт берер жәбир жапасы,
Сая салар абаданлық әльхәббиз.

Өзи ғайып болып қалдырып изин,
Нышаннан аңлатып ўәдели сөзин,
Әрман сол-көрмеди мубарек жүзин,
Сая салар абаданлық әльхәббиз.

Қайтармасы:

Жандық ярдың дағынан,
Айралықтың шоғынан,
Шәмен гүлдер термедик,
Назлы ярдың бағынан.

ҚОЖАН—Мен кетейин, байдың бұйырған хызметин питирейин... Қайтысын бир хабар алып өтермен. (Хожан шығар, шала түсинип тыңлап турған Бағдағүл келер. Орамал қойған жерин барлап-күле-шырай меңен).

БАҒДАГУЛ—Ҳаў, таўып алған екен. (Қолында сыйыр саўған шелеги Нәзигүл келер).

НӘЗИГҮЛ—(Таңырқап аўзын бир сылып еткизип) Өйбей, адамай, сен нағып жүрсен, бир кула далада?

БАҒДА—(Өзин сергек тутып) Жүрген адам неғып жүреді екен, өзине соны айтса не қылар едиң?

НӘЗИГҮЛ—(Күлимсиреп) Мен бе, мен байдың отарына барып, сыйырларын саўып, гүбисин писип, айранын атлап, асқатықлық айран алып кайттым, деймен де қояман.

БАҒДА—Биң саўғандай сыйырымызда жоқ, кеўил алдаймыз дағы.

НӘЗИГҮЛ—Алдасаң алдай қойдағы, бираз қалай алдасаң да орын тутпайды.

БАҒДА—Қәйткенде орын тутады екен?

НӘЗИГҮЛ—Жасырып сырынды маған айтсаң...

БАҒДА—Мениң сеннен жасырын сырым бар ма?

НЭЗИГҮЛ—Бар, мен билемен, көзлериң маған соны сөйлейди.

БАҒДА—Сөйлеген болса, айтып бериниз.

НЭЗИГҮЛ—Айтқаным сол, сениң атың айтылса, оның бетлери қызарып, көзлери әлле-пәлле болады. Оның аты айтылса, сениң қырмызыдай дөнип турған еринлериңнің қаны қашып, көгис тартады. Бул сырды меннен жасырма, мен саған тилеклеспен.

БАҒДА—(Инанбастың илажын таппай) Иште бир хәуир бар аў, кише жан.

НЭЗИГҮЛ—Хәуир болса, азғана айран күйып берейиң, ишесең бе?

БАҒДА—Қырмаң бар ма еди өйтип?

НЭЗИГҮЛ—Бар (Шелектиң аўзындағы қаўсырылған қырманы алып күйып) Хәзир ишесең бе ямаса усыкараға қойып кетейин бе?

БАҒДА—Сол жерге қоя ғой, өзим аларман.

НЭЗИГҮЛ—(Қырманы қойып) Жақсы, мен асқаттықты алып барып берип, бир заманнан келермен. (Шығады, майданнан қосық айтып Қожан келер).

Саза „Айжанай“

ҚОЖАН—Қырғауылдың қанаты ушса парлар,
Тилеп жулқып жем дейди алғыр сунқар,
Пигеу жара болыппан, ишим жалын.
Айтшы жаным кеулимде не қыял бар.

БАҒДА—Сары көлдің қамысы наў қарағай,
Наў қамыстың ормағы болмас оңай,
Келди ме екен хәл сорап сайма-сайым,
Көзим талды жолыңа қарай-қарай.

ҚОЖАН—Дәл бойыңа жарасар бешпент кийсең,
Бердим ақыл арыўым мени сүйсең,
Шийрин жанды жолыңа пай гигейин,
Кеулим қосып сырласып құрбым десең.

БАҒДА—Сәуир түссе күн жақтан еседі жел,
Музлар ағып, суў тасып басады сел,
Айнымастай бир сөзге байланайық,
Ұделессең, хәу құрбым, бермаған кел.

(Мойнына қол салысар. Бағдагүл қырманы қолына алып)

БАҒДА—Дийқан билер егиннің, жердің исин,
Ақыл сора билгеннен, сен де түсин,
Мен жарпысын ишемен, ышқым сеуип,
Ишермисең қалғанын мениң ушын?

ҚОЖАН—(Қырманы қолына алып)

Жана келдим атыздан ҳарып жүрип,
Хош ийисли гүлдерди көрип жүрип,
Бул ғой маған жан суўы-абы-хәят,
Зәхәр берсең ишер ем палдай көрип.

ҚОЖАН—(Бөлисип ишип болған соң) булкәрада мениң узақ турыўым кәуипли. Биреу келер. Кешиге берсең, байдың азабы оннан да жаман, Пазыл Саятты тауып кел деп жиберип еди.

БАҒДА—Оны не қылады екен?

ҚОЖАН—Бурынағы жылы ашырқағанда бир баспағын көтереге алған екен. Соның ушын еки жыл иследи. Ислегени байдың пайдасына есап болды ма, ене пулы мойнында тура береді. Соған енди пишен орғызажак.

БАҒДА—Ой бийшара, еки жылдан берли Қанназар байдың есигинен шықпады. Қысы менен қамыс орып, не деген қамысларды тасып берди, сонда да кутыла алмаған екендағы байғус.

ҚОЖАН—Кәйтесең, ақыры зорға қимнің шарасы бар, Жақсы онда, Бағдагүл. (Қушақласып қушағынан шыға бергенде) Бағдагүл, сен мениң бағдағы гүлимсен.

БАҒДА (Аўа, мен сениң гүлицмен (Қосық айтады)).

Саз „Мухаллес“

Бағда—Хош хәуаз муңлы сазы-титиретпе салды
жаныма,
Дәрт басыма йокса сайрадың ба мениң жаныма,
Бир жылан ысқырды секирип қасты бардай
қаныма,
Жәбир етип шайтан залым тиймекши намыс-арыма.

Адам уғлы хәр сыпагта-бир-биринен айрылар,
Кимси газзап, кимси ақ қой, түрли-түрли кулық бар,
Сууда сондай, қайсы шийрин, қайсы ашшы, талкы бар,
Мақсетим жетпек мениң нурлы күннің таңына.

(Нәзигүл келер, Бағдагүл уялар, қызарар).

НӘЗИГҮЛ—Сен уяларсаң, мен сениң бетинди ашайын, сен Кожанды сүйесең, солай емес пе?

БАҒДАГУЛ—(Иркилип) Солай.

НӘЗИГҮЛ—Соның менен қосылмаға нийетің барма?

БАҒДА—Ауа.

НӘЗИГҮЛ—Сениң исиң қыйын. Дос жылатып үйретеди деген. Саған ерте бастан түсиндирип қояйын. Шемшет болыс сени еки қатынның үстине алажақ қусайды.

БАҒДАГУЛ—(Шоршып) Шәмшет болыс?

НӘЗИГҮЛ—Бурынағы жылы мени түсиргенде атам соннан 40 тилла қарыз алып, сол пул пайдасы менен 60 тилла болып атамның тилинен хат алыпты, сонда Қалийла кандидат оның несин аласан, десе малы болмаса қызы бар ғой деген екен. Усы жақын арада қызын сорайман, бермесе мениң пулымды бирим-бирим санайды деген. Болыстың сөзи дуп-дуп етеди.

БАҒДА—(Орамалы менен көзин сүртіп) Ықтиярсыз алар ма екен. Сәмеке ағам еситти, ме екен, ол не дер екен?

НӘЗИГҮЛ—Ағаң сени қыймас, бірақ әкең мал көрмеген маңдайы сор. Қарызын сораса, сениң ай-ұяйына қарамас.

БАҒДА—Оған ырза емеслигимизди айтып, ағамнан жәрдем сорасақ кәйтер екен.

НӘЗИГҮЛ—Мақул, Өзиң айта ғой, айып болмас.

БАҒДА—Өйбей, адам ай—(бетин тартып) бетим шыдап неғып айтаман. Мени айтты деп ағама сен айтағойса, кишежан.

НӘЗИГҮЛ—Ондай болса сен қайта бер. Ағанда пішеннен қайтып қиятырған шығар. Усы кәрадан өтеди ғой, мен бір заман байырқап аулақта сөйлесейин. (Бағдагүл шығар, бір өзи қосық айтар).

Көзи жаслы мунлы нашар,
Ықтиярсыз ақ шегерсең,
Өз басына ерк сорап,
Көзден қанлы жас төгерсең,

Мүмкинбе екен хакты сорау,
Биреу шашым, биреу дар-ау,
Жез буйдаңды услап биреу,
Басса ерксіз шөгерсең.

Жетпис аламан хәм хаят,
Қайта көресең қыянет,
Болсада қәддин тик, саламат,
Қайғың көп болса бүгерсең.

(Сәмеке келер)

СӘМЕКЕ—(Таңырқап қарап) Нағып жүрсең мезгилсіз?

НӘЗИГҮЛ—Аулақта айт деген биреудің сөзи бар.

СӘМЕКЕ—Ким ол, не гәп бар, айта бер.

НӘЗИГҮЛ—Бийкештиң саған айт деген арзы бар.

СӘМЕКЕ—Хош-хош, айта бер, не арзы бар?

НӘЗИГҮЛ—Хошы сол, Шәмшет болыстың зулымынан кутқарыуды қарындасың сеннен өтинип тилейди.

СӘМЕКЕ—(Көзи алақланып) Болыстың неси бар онда?

НӘЗИГҮЛ—Бийкешти еки қатынның үстине алажақ қусайды.

СӘМЕКЕ—Оған ким береді екен?

НӘЗИГҮЛ—Хешким бермейди, кемтарлық мәжбүр қылмаса.

СӘМЕКЕ—Аш болсақ жөнимізге ашбыз. Аш болған адам гүлдей қарындасын бир ғаррыға беріп жылата ма екен? Болыслығына қызамыз ба оның?

НӘЗИГҮЛ—Бурнағы жылы мени түсиргенде ел кәтқудалары қоймай той қылдырды, атам сонда болыстан 40 тилла қарыз алған екен ғой. Сол пул пайдасы менен 60 тилла болып атамның тилинен хат алып-

ты. Соны бирим-бирим санап бер, емесе үстине мал алып кызынды бер дейтуғын қусайды:

СӘМЕКЕ—Хәй... атаң десе атаң дермен, хақым бар десе не дермен деген усы ма? Баска илажы табылмас па екен?

НӘЗИГҮЛ—Шарасы сол, мениң кийим кеншек-лерим менен асынған-тағынғанларымның бәрін, қыздың да кийімлерін сатсаң, қысқы быламық болар деп койған еки мың баў пишининди де сатып берсен, бир тамак болса көрер едик дағы.

СӘМЕКЕ—Олар жете койса-жан дер едиң-аў. Са-тарман болған жарлының үәжин жары пулына алмай-туғын әдети бар аў.

НӘЗИГҮЛ—Мен төркинлеп барсам—ағамның өгиз қыламан деп койған бир қунаншығары бар еди. Соны бермес пе екен?

СӘМЕКЕ—Хош, бир қунаншығар көп болса еки тилла. Ол дәрьяға тақан шайғандай болар ма екен? Ендиги сөзди жүре сөйлесермиз, мен күтә ҳарып кия-тырман (кетип баратырып) хә кем—тарлығы түссин-ә! (Олар шығар, бираздан соң Шәмшет болыс келер).

ШӘМШЕТ—(Қайырылып карап) Бул журтка исин түссе болажақғы сол. Әллеқашан еди шақыртып жибер-геним, еле келген жоқ, оның жағдайына карап жүр-ген Мәтекени айтаман аў. (Ымсын келер, тәжим қы-лар). Аманбысан? (тағы тәжим).

ШӘМШЕТ—(дегишип) қартайғанда усындай қы-лықларың бар, қыз екенинде кандай болдың екен?

ЫМСЫН—(Күлип) Бир журттың хәкими хәм байы шақырады деген соң апалаңлап келесимиз усы.

ШӘМШЕТ—(Басын ырғап) Жолы болар жигиттин женгеси шығар алдынан,—деген екен.

ЫМСЫН—Өйтип не ғәрезиң бар сенин, төрт жа-ғың бирдей кубла.

БОЛЫС—Матирзаның қызын аўлақта ушырастыр. Сени пашшайы менен көмемен.

ЫМСЫН—Мениң дегениме жүрмейди ол қыз.

БОЛЫС—Сен олай деме (койнынан бүклеўли шыт алып береді) хәзир мынаны көйлек етип кийе тур, изин толтырарман.

ЫМСЫН—(Тәжим берип алып) Дегенди қылмас, жаман сөзли қыз.

БОЛЫС—Сен алдынан бир өт, болмастай болса

байлықтың епкинин, болыслықтың пәти менен мурынға суккандай қылып алармыз.

ЫМСЫН—Ол гәпиң дурыс-аў, көмекши де болса.

БОЛЫС—Ондай болса, ол қызды ким қолға тү-сирип береді?

ЫМСЫН—Арзы мураптың илиси Әдил не? Өзи-ниң ебиде бар. Қызлар ырая сақлайды, сол бирнәрсе қылмас па?

БОЛЫС—Ондай болса сен хәзир усыманға оны шақырып кел. (Ымсын шығар. Болыс теңселип) Аты Бағ-дагүл дейди, бағдағы гүл хәм оныңдай бола алмас. Сын-сымбат, бет-ажар дегениң болса бола береді екен. Адам жутып ғана жибергендей, кеўлиме бир ор-нады, ғаррылықтың алдында хәмел менен байлықтың арқасында соны алып дүньяда әрмансыз болажақпан (ғыжымырланып) ҳо-ҳо, адамлар-саған бермес, қыз да тиймес дейди, қыз тәңириси мал деген, қызда не ық-тияр бар, Неге бермейди, аўа бермес, таўға жанбас салсам, аўдарып урғандай болыслықтың күши менде бар. Қарсыма шыққан 4—5 адамның төслигин жайып турып, тонын берсем, қарманбай алатуғын байлық мен-де бар. Неге бермесин, неге пайдасын билмесин. Мен ғой бул күнде мәўиж урып турған дәрьяман, қанша алсаң алдың екен демес, кемимек дәстүр емес, быда-йынша айтқанда мен ғой қыдыр дарыған гәзийнемен. Мениң ығымды шалып, дегенимди қылған адам ғана күн көре алады, мурадына жете алады, ғәрипшиликти умытады. Хә-хә... қарсыласқан, дегениме жүрмеген адам не қылады, ол-ма, ол, оның үстинен дәрьяның дегиши қарайды, карап болады. Карап болғаны менен карап қалмайды, жарық дүнья көзине тастай қараңғы болады. Соны қылмақ мынаў дәкең пақырдың қолынан келеди (Әдил менен Ымсын кирер. Әдил сәлем берер).

БОЛЫС—(Аманлық сорасып, ийнинен тартып) Мен Бағдагүл сулыўды алажақпан, соған сениң қан-дай ғайратың бар?

ӘДИЛ—Ол күтә бир аўыр хызмет екен, болыс аға.

ЫМСЫН—Ой әдира қалғай, усиннан артық кимге тийеди ол ширкин, неси бар буның?

БОЛЫС—Хай-хай, белдеўсиз үйдиң тутуўындай қолпылдаған заңғар. Бермаған кара. Ықбалым ислед турғанда маған жағымпазлық еткен адамның кесеўи көгереді. Бир ийек силтеп жиберсем, өмиринше алып

кала алмайсан, шебине шықсам туғынсыз жиберемен. Бул күнде мени жолбарыс десе болады, бир пәнжем менен мойын омыртқаңның гүл-опатын шығарайын ба? Пайданды қылсам, сен ақыр.

ЭДИЛ—Пайдамызды қылайық болыс аға, пайдамыз қайсы?

БОЛЫС—Ауа десең—хәзирден 10 тилла санап беремен, болмаса, урыска мәрдикарға адам айдатқанымызды көрип турмысан? Соның бирисең, хат басындағы адамсан, әне соннан қалдыраман.

ЫМСЫН—Беу, бала, қудайың жарылқап қалды, жақсы дей ғой.

ЭДИЛ—Тенгеннің өзи билсин, жаңағы мәрдикар деген сөзиң ырас, бир тәуекел көрейик.

БОЛЫС—(Ымсынға басын шайқап) Пайдасын билмейтуғын усайды бул, қау қолпылдак, хәзир хәр белдарға 500 манат созып турған адам көп екен. Неде болса аузымнан бир шықты. Бағдагүл жанның садағасы болсын, қалдырдым сени мәрдикардан.

ЫМСЫН—Беу, бала, бүгін оң жағыңнан жатып турған екенсең.

БОЛЫС—Қашан питкересең?

ЭДИЛ—Мәрдикар жөнелип кетсин.

БОЛЫС—Пай бәле, пухта бол, күтә пухта бол. Жақсы-жақсы, ол да бола қойсын. Онда бүгін бир аўлакта ушырастыр.

ЭДИЛ—Ол қыз-болыс аға, көре-биле сениң қасына өлмей келмейди, мениң дегенимди қылсаң, араға киши сал, малға қызықтыр. Мәмлешилик пенен ал, болмастай болса бир әмелиң тауып артыңа мингестирермен.

БОЛЫС—Көп, жақсы, алып кел қолыңды (қоллавар) Сөз саламан, мал қызғанбайман, енди меннен өлмей жаздырады екен деме, үәде сол.

ЭДИЛ—Ал биз кайтамыз. (болыс, Ымсын шығар).

ЭДИЛ—(шанлы етегин қағып) Хәй әттегене-гене, мине әдиллик, мине ел бийлеген басшылардың жағдайы. Жасы 60 қа келгенде кеули әнжир күсеген. Ал дегенин етпей көриң қәне, үстиңе жасыл түссин! Хәй бийшара Хожан ай, усы қыз деп зар қағатуғын еди.

перде түседі.

ПЕРДЕ

Матирзаның үйи. Үйдің төсеги шыпта болып, қазан аяқ бетте және сапаяк, оның үстінде шобыт көрпе, жыртық төсек, кийиз усаған нәрселер. Қаршының үстінде жыйыұлы, оның қапталында бир тәрепте жатқан қазан-табак, оң жапсардағы ағаш сандықтың үстинен қаршын, оның үстінде төмен бақалы төсек, кийиз бенен көп тозбаған көрпе, бул үйге соңғы жылдарда келиншек түскенин билдирип турар. Тәрде Матирза менен Аймереке бир-биреуи менен бурыннан сөйлесип отырған түрде болар.

Перде ашылады.

АЙМЕРЕКЕ—Кемлиги түссин, үлпеншектей баланы бир ғаррыға берип (Ырзабек кирер).

ЫРЗАБЕК—Қау маңлайы қурған сениң, өзиңнің кешки ишетуғын тамағың қайғы, соннан келген жигит сайламакпысаң? Қолыңнан не келеди? Тири балықтың кеспеси қазанға түскеннен соң туулаған менен не шығады. Сениң соннан артық жеңің қайсы?

МАТИРЗА—Мен сениң сөзиңди тыңлап отырман, түсинип турман. Бирақ өзінде аңлап отырған шығарсаң. (Әдил келер. Сөзден шеттеги адамлар хәрекет пенен болысқа дәрек биреу тәрепин тутар).

ЭДИЛ—(Ырзабек пенен көрисиң отырып) Кеңес бириксин.

ЫРЗАБЕК—Келисе қойсын, десек, мына иси қайтқан катын—деп баланың сөзине ерип мойнын ишине тарта береді. Жарлының кеули қурт күсейди, үйінде асқатығы жоқ дегендей.

ЭДИЛ—Бере қойың, питире қойың. Дәулетли адамның зыяны тиймес, кем тарлықтан қутыларсан.

МАТИРЗА—Бала-шәғаның жылағанын айтсаң, кем-тарлыққа қашаннан қайыл болған адамбыз ғой.

ЫРЗАБЕК—Қау иси қайтқан, саған енди төтелемесе болмады ғой. Болысқа тил хатлы 60 тилла қарызың бар. Соны хәзир бирим-бирим сана десе, не дейсең?

МАТИРЗА—Мениң еки қолым бир төбем, мениң дөш илажым болмас.

ЭДИЛ—Ондай болса сөздің мазасын қашыра бер. Генше жақсы дей қойсаңыз болмай ма?

МАТИРЗА—Мен соны қыла қояйын десем, үй-дің иши болмай отырғаны.

АЙМЕРЕКЕ—Өйбей адамай, мынау қалай-қалай еди, гөне тамдай жаңғырып, хә десе хә, мә десе мә, дей бересен ғой.

МАТИРЗА—Енди не қыламыз?

АЙМЕРЕКЕ—Болыс пулын сора, қызыңның, келиннің кийим-кеңшегін, асынған-тағынғанын бәрін сат. Жетпестей болса Сәмекежан Қанназар байға 2000 бау пішен береді, соннан калған 15 тилласы бар, оны да алып бер. Бір тамақ болса көрермиз. Ол да жетпестей болса, Сәмеке жанды биреуге дийхан тутып бер. Еки-үш жыл жүрсе де, еркек бала, үйреніскен аұыр хызметі, сау болса ислеп шығар.

ЫРЗАБЕК—хә, еле сизлер алұаны да санап жүрипсиз. Сизің усласқан адамыңыз ким? Шәмшет болыс деген ол. Бул айтқандарыңыз бүрикпеге де болмайды.

МАТИРЗА—Арзан-арзан кесип есап етип көриң, кәне, кайтер екен?

ЭДИЛ—Сәмекеге еки жылға 4) тилла берер. Ал биз арзан кесейік. Оғыз тиллаға қойың. Соған нақ 15 тилла қоссақ 45 тилла болады. Енди калған 15 тилласына не бересен?

АЙМЕРЕКЕ—Кийілмеген еки жаңа орысы жип түрме, алты сақа түйме, он алты шығак, ол жетпестей болса, келиннің тәркінлеген қәдесине бир кунан шығар атаған екен, соны да қосын.

ЭДИЛ—Онда мол-молақай болып жетіп қалады.

ЫРЗАБЕК—Ауызларын аұыртып сөйлесіп отырғандарына қараң булардың. Болыстың нәзери қыз алмақ, мал өзінде де көп.

ЭДИЛ—Ондай болса сиз болыс пенен табан тиресіп шығыса алмассыз. Қызды бере қойың, Қалыңның сөйлесе қойын. Кәне, Ырзабек барыңды айт. Алдына не салып келдің?

ЫРЗАБЕК—Тек беремен десе, малдан кеулің табамыз ғой.

МАТИРЗА—Аұа, кәне?

ЫРЗАБЕК—Алпыс тилланың тил хатын жырта-

мыз. Ол қалсын. Тағы аяғынан басқан елиу туұардың малын байлаймыз.

МАТИРЗА—Ол не болады?

ЫРЗАБЕК—Ол ма, ол аяғынан басқан жети мал болады. Соның бесеуі бузаұлы сыйыр, екеуі нәхән саңлақы өгиз болады.

ЭДИЛ—Бәрекелле, эне бир күнде байыу деген. Болыстың атасы болған соң журт қәдірлеп сәлем береди, мереке-мәжилисте тәрге шығарады, бас табак сениң алдына қойылады.

МАТИРЗА—Көп жақсы, Семеке (мунайып қалады) соған қалыңнан тысқары бир жақсы ат хәм бересен.

ЭДИЛ—(Ырзабекке) Буны сен өз мойыңыңа ала ғой.

ЫРЗАБЕК—(Ойланып) Көп жақсы. Буны өз мойныма алайын, енди жұмыстың питкени ғой, нан сындырайық. (Нан жесіп Ырзабек, Эдил шығады).

МАТИРЗА—Шабазым, берманырақ кел.

АЙМЕРЕКЕ—Ал маған неғыл дейсең?

МАТИРЗА—Жаңағылар болса қызды сорап келген екен, үйдің ишине ойласпай, кеңеспей беріп жибердим, оған неғыл дейсең?

АЙМЕРЕКЕ—(Шаңқылдап) Сен өз билгениңе жүрген адамсаң ғой. Анау өзіңе теңелген балаға кеңеспей, ойласпай не қылғаның?

МАТИРЗА—(Қатты) Бала нени биледи?

АЙМЕРЕКЕ—Эзіңе теңелген бала нени билмей-ди?

МАТИРЗА—Мениң қарызымды бала бере ме? Хә, атаңа нәлег, өзимди сатып берейін бе?

АЙМЕРЕКЕ—Хә, қарызыңның астында қалғыр, сени сатып береміз сени.

МАТИРЗА—Хә, атаңа нәлет, (бара жабысып урады) бермейсең бе.

АЙМЕРЕКЕ—Мен қызымды өлсемде ғарры шалға бермеймен.—(Арада бираз шауқым урыс болады. Дәрриу есиктен Сәмеке жууырып келип, екеуін айырып).

СӘМЕКЕ—Хә маңлайы құрғанлар, өлейін деп отырып урыс тауып (орағын қыстырып жатып) оңай жердегі пішенлер сайылды, енди қалың қопалықтың арасынан жуған саннан ылай кешіп жүріп орасаң.

АЙМЕРЕКЕ—Сен қыйналсаң, бизлер де онып отырғанымыз жоқ.

СӘМЕКЕ—Айпақшы сенлер сүмрейип отырып, не урыс тауып отырсызлар?

АЙМЕРЕКЕ—Қарындасынды күйеуге берейік деп отырмыз.

СӘМЕКЕ—Кимге?

АЙМЕРЕКЕ—Шәмшет болысқа.

СӘМЕКЕ—Хә, Шәмшет болыстың сақалы елекшиге түссін, журт жылатқан мақауға қыз береди деген не?

МАТИРЗА—Хей, хей, сен, сөз тыңла.

СӘМЕКЕ—Не ой-пайы бар оның, көп болса мал беретұғын шығар, сол ма ой-пайын,

МАТИРЗА—Жигитлер ылақ ойнағанда сенің жаяулығың ядыма түсіп, көк бедеу атын беретұғын болғаннан соң мен бір қауа деп салдым.

СӘМЕКЕ—Хе, беретұғын аты Шәмшет болыстың ысқатына жарасын, тауықсыз да атқан таңым.

МАТИРЗА—60 тилла қарызымыз бар, соны нақ сана десе, не дейміз?

СӘМЕКЕ—Қау... (ойланып) ай усы үйде пулға жүргендей ұаж болса, бәрін сат, Нәзигүлди төркіндет, Байназар тийекли адам қыдырып жүрипти, соған мени дийқан тутып бер. Елдің ортасында аштан өлмессиз.

МАТИРЗА—Қылмайда-ау, қылмайды-ау, сорлы басыма қылмайды.

СӘМЕКЕ—Апа ау, хәзир нан-пан қатырып қой, мен мына ауылларға барып кайтайын.

МАТИРЗА—Мен де сол ауылларға барып кайтпасам.

АЙМЕРЕКЕ—Мынау ауыллардың дигирманына барып келейінши. Жаңағы сорлы бала да аш болып келди. (Хәммеси де шығады, Бағдагүл қосық айтып сахнаға шығар, Қожан далада турып гезек-гезек айтысар).

Саз „Ақ назлы яр“

БАҒДА—Ата нәзер салмас жастың жайыңа,
Оған муңлы қыздан тайын мал жақсы,
Өмир саудасына, жаслық кеулине,
От қойса хәм еркін өткен хал жақсы.

ХОР—...„Ах!. назлы яр от қойса хәм еркін өткен хал жақсы“, хәр куплеттен соң усындай етип сол куплет қосықтың аяғындағы бір қатарды қосықшылар хор етип айтар).

КОЖАН—Замана унгадың, ездің баұрымды,
Кумар, көзден төккен жасқа не дермен,
Күн-күннен арттырып жәбир-зулымынды,
Еңиреп шыққан бул налысқа не дермен.

БАҒДА—Мал сауылып каймақ болса ерте-кеш,
Қатықта май нәүпир болса теп-тегис,
Сен отқа түс, өрген, оған гәп емес,
Тағлы қаймақ керек оған пал жақсы.

КОЖАН—Гүлдей өңип ашылмастан қорланған,
Қорлық көріп, намыс кетип зорланған,
Тағдирине ырза болмай зарланған,
Муңланып толғаған сеске не дермен.

БАҒДА—Бойым өсти урықлының талындай,
Қол шыдатпас, демим отлы жалындай,
Саудаласып базар салған малындай,
Мен солайын, сен дүньяда қал жақсы.

КОЖАН—Өзим себеп болып әдеп ис қылмай,
Шама келмей сасып жөнин таба алмай,
Қара күштен хәқыйқат жөн ала алмай,
Ййрим төртқан сум дегиске не дермен.

БАҒДА—Ағам болмаспа екен дәртиме дәрман,
Ол жәрдем егесе, бул дүнья зиндан,
Шәмшег жалаққа тоқал болғаннан,
Жердің асты абзал маған, сол жақсы.

перде түседі.

3—ПЕРДЕ

Болыстың қосалқа отау үйі. Қарақалпақ тугыұлары менен зийнетленген. Төрге гилем, оң жапсарға гүллі текимет, сол жапсарда қоңыр кийіз төселген. Бир аршаның үстінде таза көрпе, дастықлар, алақшынның ишинде бир мыс куман, бир Хийұа самовары тур хәм бир карнайлы шылым, перде ашылған уақтында адам жоқ. Есиктиң аузында болыс пенен уездің дауысы.

БОЛЫС—Бизиң үйге мәрхамат кылыңыз, таксыр. Биз болсақ өзиңиздиң көгерткен нәлиңиз, жаңа кели-
ўиңиз емес, кириң-кирин, таксыр!

УЕЗД—Жарайды-жарайды, биздики қонақ болады саған (киреди).

БОЛЫС—(Иргедеги курсини көрсетип). Отырың таксыр. Бурынғы келгениңизде жерде отыраман деп шалбарыңызды жыртып, мен күтә уялып калып едим, соған еки күрси хәм алып койдым таксыр, сизди хәз етип отырсын деп.

УЕЗД—Жарайды-жарайды, болыс (—отырып) хә... мәрдикар айлады-ма сеники?

БОЛЫС—Сиз Таллық болысындағы елден жети үйден бир белдардан еки жүз елиў белдар шығарсын деп буйрық жазған екенсиз. Аўзына сөзи жеткен адамды жети үйден, былайырағын 3—4 үйден, сөзин таўып айталмайтұғынларды жарнақсыз бир үйден қылып, 542 адамды таңлап мылтыққа жам қыстырғандай етип қойыппан, таксыр. Пайда тапқанымыз макул емес пе, таксыр?

УЕЗД—Ай-ай болыс, сеники ақыл кен, енди соларды айдасаңшы.

БОЛЫС—(Ырзабекке) сен анаманда отыр. Бул елдиң адамы сениң алақаныңда, хәммениң жағдайын билесен, сен ириклеп беребер, бизлер хатлап ала берейик. (Уезд келгенлерге қырынырақ отырып қарар).

ЫРЗАБЕК—Нан бар.

АДАМ—Сениң меңен 600 манатқа келисип едик, 500 манаты мынаў, калғанын кешке тапсыраман.

ЫРЗАБЕК—Кешке бизиң үйге апарып бер, болыс аға, бул көп болады иш аўырыў болғанына, иске жарамайды, қалсын, болыс аға.

БОЛЫС—Кете берсин (тырысқан биреў келер).

УЕЗД—Болысқа айт.

АРЫҚ—Болыс аға, арзым бар.

БОЛЫС—(Қатты) Ырзабекке айт.

АРЫҚ—Ырзабек аға, арзым бар.

ЫРЗАБЕК—Қәне, айт.

АРЫҚ—Еки көзи соқыр 70 жасар кемпирим бар, еки нәресте балам бар, кулағымнан басқа қарам жоқ, мен де мәрдикарға бараман ба?

ЫРЗАБЕК—Сен барма, басқа бармасын, енди ким барады, тур шық, хә атаңа нәлет! (Урып шығарып жиберер. Жаңағы тәртип пенен ала берер, пул бергени кутылын, пул бермегенин айдап хатлап алып турар. Усындай етип бирнеше адамларды айдар. Ырзабек алған пулын болысқа тапсырар. Ырзабек шығып кетер. Болыс уездиң қолына қыстырар).

УЕЗД—(Қалтасына салып болысқа) кисиге айтса, жаман болады, болыслықтан қалдырады, абайла.

БОЛЫС—Уезд өлгеннен берли бул журтта аўзын ашатуғын адам калған жоқ.

УЕЗД—Өзи алмайма?

БОЛЫС—Сиз саў болсаңыз, маған дүнья көп, сиз ала бериң дағы, мениң бир жумысым бар, таксыр. Соны питкерсеңиз, көп дүнья бергендей болар еди, таксыр.

УЕЗД—Айтсаңшы, бизики питкереди ғой.

БОЛЫС—Сизиң дәўлетиңизде ғаррылықта бир үйленейин деп едим, таксыр.

УЕЗД—Таллықта қыз көп, волостьта мал көп, жас катын аларға керек.

БОЛЫС—Сизден жәрдем болса, хәзир той қыларман, таксыр.

УЕЗД—Жақсы-жақсы.

БОЛЫС—Бизиң аламан деп жүрген қызды Қожан деген бир баслы жалатай адам сөз берип, куйрық туттырмай жүрипти.

УЕЗД—Ха... ә...Ол аңсат ғой.

БОЛЫС—Куллық, таксыр.

УЕЗД—Ол айтқан адамды мәрдикар айдап жибереди, бизге барса, бир арыз тынламайды.

БОЛЫС—Куллық таксыр, қыздын әкеси бережак, бир ағасы бар, ол да күтә шарым салды.

УЕЗД—Оны бизге жиберсе, ойға салып қоямыз, жаманлықты қоймаса, тоже мәрдикар айдап жибереди.

БОЛЫС—Куллық таксыр.

УЕЗД—Биздики еки полиция бар ғой, соны бизге тапсырады. Саған жаман қараған адам болса айдайды, урады, бәрін қыйнай береді. Сеники бұйырады (Ырзабекке) соларды мында шақырсаңшы (Ырзабек шақырар, олар келер, честь берер).

УЕЗД—(Полицейскийлерге) сенлерди болысқа тапсырады, болыс не бұйырады, сиздики барлығын қыла

береди (честь берер) бара койың (шығады). Болыс басқа хызмет жок.

БОЛЫС—Жоқ-жок, тақсыр. Мына қапталда бизиң үлкен үйимиз бар, сонда тамақ писнип, чай демленип турыпты. Сонда барайык. Тамакланып болған соң атланып сары тон, қызыл аяктын белдарын алып айдап, кешке жел карағанда келип болармыз, тақсыр. Әмел, дүнья қолда турмаса, мал тапқаның хәм мақул болар.

УЕЗД—Жарайды-жарайды. Хан болыс, сеники ба-сында өкилиц көппе? (Булар шығар).

перде түседі

4—ПЕРДЕ

Арна, питик болмаған егинлик. Қожан салма қазып турар. Саға қазып турған Қожан қосық айтар.

Саз „ДАД ӘЛИЦНЕН“

ҚОЖАН—Жеккеликте яр сағынып,
Ахым көкке асыраман.
Тағдирден зарлап сағынып,
Ышқым менен есиремен.

Адасқан бир қуў қусайман,
Жеккеликтен көп ақсайман,
Гә жылайман, зар қақсайман,
Гә кеўлим ди өсиремен.

Бир тилек бар туўса күним,
Жарық еттирсе қара түним,
Дуўшар болса Бағдағүлим,
Аяғына бас ураман.

Кәуип етип азған заманнан,
Кутқармас деймен зинданнан,
Кешип бүгин шийрин жаннан,
Қол силтеймен, дәс ураман.

Кыял менен улпетленип,
Хәз табаман ләззетленип,
Ярды ойлап ғайратланып,
Асқар таўды көширемен.

Денем ғайрат, белде қуўат,
Қуып бириктерген полат,
Сырласым жоқ хәм қол-қанат,
Кеўил алдап нас ураман.

(Сәмеке кирер).

СӘМЕКЕ—Ассалаўма алейкум, хәрма Қожан!
ҚОЖАН—Ұәлийким ассалам, бар бол, Сәмеке аға, жолың болсын, азан менен қаяққа барайын деп шықтың?

СӘМЕКЕ—Пишенге барайын деп шығып едим, сенип шыңғырып қосық айтқан хәуазыңды тыңлай-тыңдай келип қалдым.

ҚОЖАН—Қанасына сыймай баратырған кеўилди босатпак ушын тоғайды басымызға көтерип атырмыз.

СӘМЕКЕ—Қосығының ишинде „сырласым жоқ, қол-қанатым жоқ„ деп зарланасаң, биз хәм қол-қанаттан жарып отырғанымыз жоқ. Екеуимиз қосылып бир-биреуимизге сырлас, қол-қанат болсақ кәйтер екен.

ҚОЖАН—Сиз билесиз, аға, аўа десеңиз сиз жас уллы болып, биз жасы киши болайык.

СӘМЕКЕ—Қәне, Қожан, қол-қанат излегендеги сениң мақсетің не? Соны айт, соған жетпеге талаплайык.

ҚОЖАН—Мениң басқа мақсетим жоқ, мениң тилегим сизиң саўлығыңыз.

СӘМЕКЕ—Сен айтпайсаң да, сениң сөзиңди хәм қосығыңды тыңладым, түсиндим. Саўлық болса бир шарасы болар, мен пишенге баратыр едим, жақсы онда ним.

ҚОЖАН—Жақсы аға, усундай қол бос ўақта келип тур, биз болсақ, байдың хызметинен шыға алмаймыз.

(СӘМЕКЕ кетер, Қанназар бай келер)

ҚАННАЗАР—(Қамшысын үйиріп салма жағалап) Бүгин саған бир бәле болған шығар, сирә исин өнбейди, азаннан бермаған қазған жериң тырнақтай жер.

ҚОЖАН—(Маңлай терин қолы менен сүртіп) Хай-яр адамнан усундай тер шығарма, бай аға?

ҚАННАЗАР—(Буўырқанып жүрип) Дийхан тутсаң хәр жылда биреуін тазалап тут, жылынан асса сырыңды алып, ўәжлеспеге қарайды.

ҚОЖАН — Не жазығымыз бар, бай аға, ала бур-
канымыз шығып ислеп атырмыз ғой.

БАЙ — Салманын ултанына қайыр теуіп, егин бол-
са суудан қалды, айда-қай бола қоярма екен десе, се-
нің пәс әдетің тутып мияулайсаң да турасаң.

ҚОЖАН — Бул салма озалда 15 адамның салмасы
еди. 15 белдар болып қазыу қазатуғын еди, жерлер-
дің хәммеси сизге өткеннен бермаған бир өзим каза-
ман. Бүгінги қазылған жер сизге аз көринип турған
шы ғар, болмаса... (2 полицейский келер).

ПОЛИЦЕЙСКИЙ — Бул кәрада Кожан Қос-
назар улы деген барма?

БАЙ — Атасының атын билмеймендағы, мына жигит-
тің аты Қожан, шырағым.

ПОЛИЦИЈА — (Қожанға) Сол адам сен бе, неге
үндемейсең?

ҚОЖАН — Оны не қыласаң?

ПОЛИЦИЈА — Не қылатуғынымды неге сорайсан,
айда былай! (Байға)

Соның өзи шығар усы?

БАЙ — Егинимиз суудан қалып, бүгін бир салма
қаздырып атыр едик бул керек болса қолыңыздан
алатуғын адам жок, бирак биз мәпимизден қаламызда-
ғы, „бермеймиз“, деп не қыламыз?

ПОЛИЦИЈА — Бул мәрдикарға баратуғын адам
екен. Сроги өтип кетипти, хәзир буны биз айдап алып
кетемиз.

БАЙ — „Патшадан әмир болса пухараға не турыс“,
деген бар ғой, Қожан.

ПОЛИЦИЈА — (Зәребесин үйирип) Шық ултан-
нан, түс алдыма.

ҚОЖАН — (Қолындағы белин атып урып) Бунда
мениң бағ хәремим қалып баратырған жок. Қайда бар-
сам да еки қолыма бир хызмет. (байға) Сизге хызмет
еткенимизге мине быйыл 8 жыл болады, еле хәқы ал-
ғанымыз жок. Соны берің, расход қылайық.

БАЙ — Усы ўақта не, пул қайда оған, қайтып кел-
геннен соң аласандағы.

ПОЛИЦИЈА — Аўзына кара бунын, несийе өнди-
рип жү ретуғын ўақыт па, қырманды алып болғаннан
соң ала сандағы, (полицейскийлер қашар, куўып сах-
надан шығар Бағдагүл қосық айтып келер.)

Саз “Бозатаў”

Өр тенген жүрекке салып жарахат,
Таўдай аўыр ғамлар түсти заманнан,
Бийрейим зулымлар қылып әдаўат,
Парланған шырағым өшти заманнан,

Ғам ләшкери қоршап әтирапым алып
Тақат қыла алмастай күнлерге салып,
Сәўдигим залымның бейдеси болып,
Әрман менен журттан асты заманнан.

Ол еди жигиттің сыртланы — шери,
Қайнаған бир ғайрат мийнеттің ери,
Қара күш басартпай қурып димары,
Есил ерге ис шатасты заманнан.

Балық суудан шықса не болар халы,
Бир заман туўлар да хәм кетер жаны,
Жастың турмысына берип заўалы,
Айралықтың жели ести заманнан.

Мен бир балық едим, ажырастым суудан,
Жастан кутыла алмадым ғаўғадан, даўдан,
Залым шаққан шақпақ тутанған қуудан,
Сийнемизге от тутасты заманнан.

Отка берип мурадынын қырманын,
Шөлге берип дәўран сүрген майданын,
Шөлге берип сүйген ярын дилдарын,
Арзыў-әрман менен кешти заманнан.

(БАҒДАГҮЛ ақырын шығып кетер. Қожан шық-
қан есиктен шығар).

СӘМЕКЕ — Хеш болмаса қошласып қалсам бо-
лар еди. (Асығып шығып кетер, Қожан алда-далба қа-
шып сахнаға кирип қосық айтар).

Саз “Әзизим”

ҚОЖАН — Әй сәўдигим Бағдагүл бұлбил ушты бағың-
нан,

Бұлбил емес, гүбелек айра түсти дағыңнан,

Баўрым күлге айланды жаңа-жаңа шоғыннан,
Кара күштен басылдык, колда дәрман жоғынан,

Кошласпаға пурсат жок, зулым сели дүбеп тур,
Бир көрмеге жүзинди, ол жолына карап тур,
Берген үәдең шын болса, үш жыл мени күтип тур,
Аман барып саў келсем, гүл теремен бағыннан.

Шарап ишип англасқан, сол үәдеңе ўапа қыл,
Үмиг үзбе, келемен, хошласқаным, аман бол,
Көрискенше хош жақсы, хошласайық дилдарым,
Аман барып, саў келип гүл терермиз бағыннан.

(Қ О Ж А Н соңғы қосықты айтқанда полицейскийлер
келип ушлап алып кетер, бираз паўза, болыс пененқан-
назар бай келеди).

БАЙ — (Есикте) Қойдың аркасы қышыса, шопанның
таяғына сүйкенеди деген-аў болыс аға, Қожанды ай-
таман-аў заңғар сениң, пай сазасын тартты дағы.

БОЛЫС — Мен баяғыда айтпадым ба, шебиме шык-
қан адамның гүл опытын шығараман деп, оңайын деген
адам маған тийсин, қалай бармысан, көкеңнің кәрама-
тынан(күлимсиреп мардыйып) ылашығына қарға қон-
ғандай қылғаным жок па? (Орақтан қайтқан Сәмеке кө-
ринер). Хәй бәле, берман кел, бул да бир қыңырлаўын
қоймаса мениң тарпыўыма ушырайды аў. (Сәмекеге ол
жақынлап) Қошшым, саған бир гәп бар. Қожанды мәр-
диқарға айдатқанымыздан хабарың бар шығар, ояз се-
ни де қосып айда деп еди, мен араға түсип, қайнағам
еди дегеннен соң қалдырды. Бул сөзди маған айтпақ
уят болса да, басқа жөни қалмады. Сәке, сен ырасың-
ды айт, қарындасыңды маған бересеңбе жок па?

СӘМЕКЕ — Буны маған айтқаныңыз дымнан уят,
болыс аға, алдап суўлап, қыздың өзин изиңизге ерт-
сениз болар еди.

БОЛЫС — Қарындасың ермейди, дүньяның чай
темекиси менен қант-набатын усы аўылдың жигитлери
менен хаяллары куртты.

СӘМЕКЕ — Сонда маған не хийле қыл дейсең,
болыс аға?

БОЛЫС — Сөздің қысқасы, жақсы десең, артыма
мингестиресен, жок десең, хәзир изиңе полиция салып
айдатаман. Мәрдиқарға барсаң.

СӘМЕКЕ — Мәўлет бер, болыс аға.

БОЛЫС — Бир ғана заманды айт. (Сәмеке төмен
карап басын қасыйды) Айт гәпинди.

СӘМЕКЕ — Ойыншық ис емес, болыс аға.

БОЛЫС — Ой сениң бир мулайым биймазалығың
ада болмас екен (байға) шақыр полицияны!

БАЙ — (Сәмекеге) дениң саў ма, өзиңше жақсы
десен болмайма (өзи шығар).

СӘМЕКЕ — Болмады енди, болыс аға, сениң хыз-
метинди питире қояйын (болыс байға қол былғар, бай
қайтар).

БАЙ — Қалай, питиристидлер ме?

БОЛЫС — Питиристик, бәрекелле, жаңа адам бол-
дың, қошшым. Ондай болса мен ат тайынлайын ба,
ямаса бүгін қонақ аласанба?

СӘМЕКЕ — Ондай жарасықтың орны жок, болыс
аға, сиз атыңызды тайынлап куптанның соңынан Қош-
шы менен анаў шок жыңғылдың ишинде барып бир
заман отыра турың. Мен қызды бир түрли хийлелер
менен алдап кийиндирип, жатардың бер жағында алып
барып, артына-мингестирип, жолға салсам қайтер екен.

БОЛЫС — Ол гәпин макул-дағы, бірақ мен бир
қатын алады екенмен-деп, путаның ишинде жаўдай
шыбынның ортасында таланып отырайын ба? Сол бе-
рермен болғаның шын болса, Мәтекени таслап кетемен,
соған мингестирип жибере бер.

СӘМЕКЕ — Ықтиярыңыз, ол хәм макул.

БОЛЫС — Жақсы ондай болса тарқасайық. Үәде
сол ғой.

СӘМЕКЕ — Макул, макул.

(БАЙ менен болыс жүрер, олардың изинен Сәмеке
де шығар, Бай хәм болыс шыққаннан кейин Сәмеке
қайтып келип ғыжымырланып).

СӘМЕКЕ — Бул қыздан саған булт жуўық, тири-
ликте геллем кетпей бере алмаспан.

Саз "Не пайда"

Қастың тигип, көз алартып бұйырып,
Сум қара күш турмысыма шар салар,
Искенжесин қурып, қулағын түрип,
Бәрхама жан алмақ болып зор салар.

Буған қәйтип шыдар намыслы бир жан,
Намыс кетти, демек өлимнен нишан,
Жыртқышқа айналған жауыз, бий ийман
Пәнже урар, ақ жүрекке кир салар.

Аўдаң- аўдаң етип бадабат қурып,
Көзлерин алартып, омыраўын керип,
Жеккелик, кемтарлық хәлимди көрип,
Абай етип, маңлай түйип бақырар.

Көрсетсе де абай, түйсе де мушын,
Жумсаса да барлық байлығын күшин,
Жаным бар да: аброй ушын, ар ушын,
Намыс ушын гүресийге мен таяр.

перде түседи.

Б-П Е Р Д Е

Перде ашылғанда Қәнигүл иргеге арқасын берип
жүн түтип отырар. Күндес еки қатынның сөз алысып
урысып отырған даўамы көринер.

ҚӘНИГҮЛ — Қой, гәпинди азайт, бул не қотыр
ешкидей сүйкенип ызылдай бересең, қатын үстине тий-
гизген мен бе сен, билмедин бе усындай боларын.

ГҮЛБИЙКЕ — Өзин ғой, майсыз арбадай даңғыр-
сап илип алдасаң да, адамның изинен қалмайсаң.

ҚӘНИГҮЛ — Ондай болса байыңа айтып куў дыр-
тарсандағы, сүйгилик.

ГҮЛБИЙКЕ — Сүйгилик болып не қылдық саған,
сен куўдыртарсаң болыстың аналығы.

ҚӘНИГҮЛ — Дәслепки күнлери еки көзиң тасы-
райып ықты-жөнди билмей талдың отқа жанғанындай
шатырлайтуғын едің, қалай екен? Жиннен айрылған
порқандай сап болдың ба енди, сениң үстине болыс
айтып жүргенин алса, қышыған жеримиз канғандай ақ
хәз егер едик. (Гүлбийке муңайып қосық айтар).

Саз. "Бес перде"

ГҮЛБИЙКЕ — Таң желиндей желпип өгип,
Қайтып келмес саған дәуір,
Турмысыңнан маза кетип,
Желпип өтер қызған дәуір.

Алғаның саған қарамас,
Халы жайыңды сорамас,
Ғамды бөлмеге жарамас,
Қаплап алар азған дәуір.

Күндеслинің күнин қараң,
Жел жағынан есер сыран,
Жоқ айыптар жүклеп саған,
Жарман етип дүзген дәуір.

Көзиң жасаўрап қорлықтан,
Шыға алмас езген тарлықтан,
Рәхәт турмыстан, барлықтан,
Тегис үмит үзген дәуір.

Ықтыяр болмай өзиңде,
Итибар болмай сөзинде,
Қайғы-ғамның теңизинде,
Балық болып жүзген дәуір.

Раҳим әйлемес көз жасыңа,
Қол узатар намысыңа,
Қыз-келиндің турмысына,
Жастан ақым қазған дәуір.

(Ырзабек келер. Гүлбийке турып жол берер, оты-
рар, дастурхан қояр).

ЫРЗАБЕК — Болыс келди ме екен деп хабар
алайын деп келдим.

ГҮЛБИЙКЕ — Қайдан билейик неғып жүргенин.
Бүгін кеткенине 7 күн болғаны.

ЫРЗАБЕК — Қолыңда иси бар атам қуры жүрген-
ди дейсең бе, бир нәрсеге айланшақлап жүрген шы-
ғар (болыс келер) әстапырғалла, кимди айтсаң сол ке-
леді деген. Жаңа ғана айтысып отыр едик. Ассалаў-
маликум болыс, аман келдіңіз бе?

БОЛЫС — (Шекпенін шешип атыр) Сайып атыр-
ғанның үстине келдик аў шамасы.

ЫРЗАБЕК — Гүлбийке жеңгей енди келмесең
айыпты қылайын деп отыр еди (дегишпе) жақсы келип
қалдың.

БОЛЫС — Жеңген айыпты қылса, қылғандай бо-
лып қиятырмыз.

ЫРЗАБЕК — Не дейди мына болыс, айтпақшы қосшылар қайда?

БОЛЫС — Мәтекени айтасаң ба, ол да киятыр аўыр қос пенен.

ЫРЗАБЕК — Ондай болса киятырған қонақ бар ғой. Шамасы?

БОЛЫС — (Күлимсиреп) күт, зор қонақ киятыр, үйди төсет тирейик.

ЫРЗАБЕК — Бул сапары қанжығаң қызарған кусайды ғой, шамасы:

БОЛЫС — Сен болысты анайы билесең бе, дегенин болдырмай қояр деп пе едің? (Гүлбийкеге) Ұей сен бир жынғыл жутқан адамдай қайқайып қата қалдың ғой. Оттың басларын сыпырыстырсаң болмай ма?

ГҮЛБИЙКЕ — Не қылады, хүрдин қызын алып киятырғанман дейсең бе, өйте берип не гәп бар?

БОЛЫС — Үстине қатын алсаң қатынның шеке тамыры тырысып тарта береді. Хәптеден бермаған таяғың да жетпей турыпты. Соны күсеп отырған шығарсан?

ГҮЛБИЙКЕ — Аўа, сен бир дәу шықтың ғой. Урғанды урып, қырғанды қыра беретуғын.

БОЛЫС — (Жымыйып) Не дейди мына атана нәлет, келмей атырып жыр тауып, соның қолына суў куйғыш кылып қоярман сени.

ГҮЛБИЙКЕ — Қыялына шығар, өзи билер — өзи билер деп жүргенге өзіннен кеткен екенсең.

БОЛЫС — Не дейди (зебересин үйирип) не дейсең?

ГҮЛБИЙКЕ — Не қылды жининнин бәри маған түсти ме? Ықтыяры, сыйырмайман, сүйгилигиңнің өзи келип сыйыра.

БОЛЫС — Атана нәлет сениң?. (умтылып барып урар, Ырзабек арашалар, ура-ура куўып шығарып жиберер).

ЫРЗАБЕК — (Кәнигүлге дегишип) Сениңдей болыстың қатыны бурқасынлап шаңғытып кетти. Сен еле тым-тырыс теңиз тасса тобығына келмейтуғын адамдай болып отырыпсаң ғой.

КӘНИГҮЛ — Суў басыңнан асқаннан соң бир гез асса да, 40 гез асса да парқы жоқ, дейди, биз бир тамағына жүрген дийқандай адам. Болыс енди нешеуін алса да, бизге парқы жоқ.

ЫРЗАБЕК — Не қылсаң да, сен ултанлы усайсан, түсиң бузылмады ғой сирә.

КӘНИГҮЛ — Бизің қатардан қалғанымыз әллекашанлар, жаслар орнына өзи таласпаса биз не қылайық.

ЫРЗАБЕК — Дурыс-дурыс, эне кәйўаны хаялдың гүрриңи солай болып келеді. Бәрекелле- бәрекелле.

БОЛЫС — (Кәнигүлге) Болды енди сол отырған-ның болар, мынаў үйге барағой, ол келген ўақытта мартыўдай жалпайып отырсаң келиспес, қорқып кетер, тур, бара ғой мынаў үйге.

КӘНИГҮЛ — (Алдындағы жүклерин жыйнап) Айттырмай кетейин деп едим, болмады (шығады.)

ЫРЗАБЕК — Сениң исиңнің жән-жосағы қалай-қалай?

БОЛЫС — Баяғы өлсем де бермеспен деп жүрген ағасы бар емеспе?

ЫРЗАБЕК — Аўа-аўа.

БОЛЫС — Соны ырас дыққатқа тугып, мәрдикарға айдататуғын болып, изине полиция салажақ болғаннан соң мойнына суў куйылғандай болды.

Қарындасын бережақ болды. Күндиз жәнелтиўге уялғанды дағы ширкин. Бир заман байырқап жатардың алдында алып кетің деди.

ЫРЗАБЕК — Олай болса неге өзиңізден қалдырдыңыз.

БОЛЫС — Жаўдай шыбынның ортасында шыбынға таланып отырайын ба сол. Мәтекени таслап кеттим, Соған мингестирип жиберетуғын болды. Енди көп кешикпей оларда келип қалар.

ЫРЗАБЕК — Оң болсын, қутлы болсын! Бәрекелле болған екен. Ұей жигитсең-дағы, тақсыр, жерден шаң шығаратуғын.

БОЛЫС — Дүньяға келген адам бир күни өледі: не қалады дейсең, адамнан. Бул дүньяда ойнаған, күлген, мән болып дәўран сүрген — сол ғана қалады. Солай болғаннан соң дәўлетим келип тұрғанда сүрейін-дағы буны. Қалайсаң, көкеңнің сойқанына бармысаң, алып кел дәстинди! (қол алысар).

ЫРЗАБЕК — Сүр-сүр, дәўран сеники болыс. Барман кәраматыңнан.

БОЛЫС — Ис солай болып питти, енди тойдың мәс-

лэхэтин қылмақ керек. Сол мәслэхәтке молла-имамларды да шақырсақ қалай болар екен?

ЫРЗАБЕК — Молла, имамды көш келгеннен соң шақыртқаның макул болар. Той деген қудайдың ғәзийнеси, қудай жолыңыз. Кеуілден шығарғаныңызды бересіз. Өзиниз бир нәрсени шотлап қойғансызды. Сизнің абыройыңызды күтип жайластырамыз ғой оны.

БОЛЫС — Не шотлағаны бар оның. Бүгін ақшамы бир қуан қойды-сойдырамыз. Молла-имамды шақыртып некесин қыйдырамыз. Түни менен ұақ-шақ етип отырамыз. Хә сений, бир бақсы да бола қойса.

ЫРЗАБЕК — Халыққа не бересен?

БОЛЫС — Қолда бар ұәждиң несине қайғырайық, азанда бир қуаншығар сойдырамыз, батпан гүришти демлеймиз, хәмме қәрежет тайын. Жигитлерге болса бир ылақ берсең күни менен ойнамағына болады. Байрағына еки тилла тигип ат шаптырсақ, жақсы мереке болмайма сонда?

ЫРЗАБЕК — Болып қалады ғой. Бирақ еки тилланы байраққа қойсаңыз қуан байрақ, тай байрақ дегенлерің болады. Оларға да бир тилла қойыңыз. Биз минәсибин айта берейік.

БОЛЫС — Шешинген суудан тайынбайды деген, ол да бола қойсын. Аянбай шабатуғын байрағымыз ғой, нетинде бир даўға басымырақ салармыз.

ЫРЗАБЕК — Қай жерлерди шақырайық.

БОЛЫС — Қара талшы шөмишлерден тутып, Жаман аўыл. Есенгелди, буюғы Көкли, Қожан, Жаман қонырат. Сол қатарларға ертерек ат жибер. Тойға шақырып келистирип той қылайық (Мәтеке кирер).

МӘТЕКЕ — (есиктен кирер-кирместен) Ұай-ұай өлдим! (бет-аўзы қаракан бақырып жылар, булар сасар). Ұай-ұай өлдим, ендиги жасым артық, сенлерди көрер күн бар екен. (Ұай-ұай салып жылай берер. Булардың үрейи ушып сорар, ол тилге келмей).

ЫРЗАБЕК — (Басын сүйеп, суу берип). Не болды саған, айтсана маған буну.

БОЛЫС — Мәзи жылай бергеннен не шығады, айт ақыры.

МӘТЕКЕ — Өлдим, ендиги жасым артық. Сенлерди аман көрдим, әрманым жоқ (Ұай-ұай!)

БОЛЫС — Жолдан биреу тартып алды ма?

МӘТЕКЕ — Мениң қасымда болса тартып алады дағы, болмаса нени алсын.

БОЛЫС — Енди не?

МӘТЕКЕ — Мен қорлықты Сәмеке менен Аймерекеден көрдим. Түреке пақыр болмаса, ол арашаламаса мениң булкәраға өлимтигим келер еди.

ЫРЗАБЕК — Бир кесе суу иш, солығынды бас, сөйтип түсіндир. (Суу ишип, хаулыққанын басар) ал, сөйле!

МӘТЕКЕ — Несин сөйлейин, болыс ағаның отыр деген шок жыңғылының ишинде жаұдай шыбынның арасында, бир уйқыға дейин отырдым. Меннен хабар алатуғын ийт хәм жоқ. Түни менен отырсам да отыра беретугынман.

БОЛЫС — Сонда не қылды, таяқты қалай жеп жүрсең ақыры?

МӘТЕКЕ — Отырыс көбейип кеткеннен соң Сәмекеңиң үйине бардым. Барсам тырыс еткен жан жоқ, хәмме парылдап ұйықлап атыр. Мениң жиним тырысып кетти. Уйықлап атырған Сәмекеңи қай жериң қышыды, деп камшының астына алып калдым.

ЫРЗАБЕК — Қарқ қылған екенсең дағы, атаңа нәлет!

МӘТЕКЕ — Асықпай тура салып иргениң түбинен балтаны алып қапталы менен көк желкеме бир қондырып еди, көзим тынып отыра қойдым.

ЫРЗАБЕК — Оннан соң не қылды?

МӘТЕКЕ — Не қылғанын сорайсаң? Қашқан жаўға катын ер дегендей, талып атырған адамның үстинде бола берди ала қожаның ойыны.

ЫРЗАБЕК — Кимлер сол?

МӘТЕКЕ — Кимлер дейди-аў, ким болатуғын еди. Сәмекеңиң қолында атешкүр, Аймереке менен Нәзигүлдин қолында еки сабаў, пахта сабағандай қылып аўдарып, төнкерип ура берди. Түреке пақыр парўана болып арашалап жүр, әбден силикпейимди шығарды.

БОЛЫС — Соннан қайта бердің бе?

МӘТЕКЕ — Аўа, қайтесен енди. Өзлери де өлер деди билемен, Нәзигүл сүйреп есиктен шығарып жиберди, Сәмеке менен Аймерекениң көзине қан толып кетипти. Изимнен шығып есиктин алдындағы қарымға көмежақ жерге келип еди, Түреке менен Нәзигүл жибермеді.

ЫРЗАБЕК — Хош.

МЭТЕКЕ — Әлле уақытларда сүйретилип келип атымды тауып, хәмеллеп үстине минип ықтиярына жибердим, аттын өзи алып келди. Көрген-билгенимнин болғаны сол.

ЫРЗАБЕК — (болысқа) бул қалай болғаны?

БОЛЫС — Тырнақ батпай көзи орнына түспей тұрғаны.

ЫРЗАБЕК — Бул бир аўыр жүк болды ғой, бул корлыққа адам баласы қалай шыдар?

БОЛЫС — Сизлер не кеңес бересиз?

ЫРЗАБЕК — Уқсатып қағазды жазып, шойын мөрди басып, есин жыйған соң Мәтекеңиң өзін жибер, аққан қанларын көрсетип, арзасын айтып исин питирип келсин.

БОЛЫС — Оның менен ис питпейди. Мәтеке таяк жедим десе, казыға бар дейди, казыға барса тәуелле тақсыр пул пенен кутылады. Бул саў да ондай ғана саўда емес, Мәтекеңи урғаны, мени урғаны, мен өзим урылғаннан кем болып отырғаным жоқ. Хәр сөзди биллип сөйлеў керек ғой, Ырзабек.

ЫРЗАБЕК — Енди не қылмақшы боласан?

БОЛЫС — Буған сондай бир ис таппақ керек. Сәмеке менен Аймереке усы журтты көрместей болсын.

ЫРЗАБЕК — Кәне, ол сондай бола қойса, басқалар тырп ете алмас еди.

БОЛЫС — Мен ойланып отырман, тауып та отырман.

МЭТЕКЕ — Куллық, аға, садағаң кетейин, агажан, сондай бир ис таба ғөр.

БОЛЫС — Исти уллыдан тутайық. Сәмеке менен Аймерекени ояз бенен қатынын өлтиргенлердиң биреуи кылып көрсетейик, сонда ғана булардың тамырын курта аламыз.

ЫРЗАБЕК — Хай-хай ақыл болғанына сениң! Түтин омшадан шығады, сирә иркиле көрме.

БОЛЫС — Қасымда бир алтын жүзик бар, бес манатқа алып едим. Әлген ояздың қатынының жүзиги деп айтысып еди, соннан сескенип адамға көрсетпей жүрип едим. Соны Аймерекеден тауып алдық деп беремиз. Ол да хақыйқат бир гуўаның орнын тутады.

МЭТЕКЕ — Куллық аға, сөйтип жүзеге шығармасаң, жер басып жүргендей жағдайымыз қалған жоқ.

БОЛЫС — Мәтеке чай пайын ишип отыра тұрсын, демин алсын. (Ырзабекке) имам-молланы алып дийўан молланың үйине барайық, хәкыйқат протоколлап хат жаздырайық. Мәтеке болса жаны күйген адам қол қояр. Сен не қыласаң?

ЫРЗАБЕК — Мен бе, мен он жеринен қояйын, бунда қоймаған қолды қайда қоямыз? Соларды арашалап неге кереги бар, не дәртке жарайды.

БОЛЫС — Ондай болса түргел, усы журттан Аймереке менен Сәмекеңи куртсам куртқаным, куртпасам басымдағы телпек емес қатынның орамалы болсын (екеуи шығады). Түс алдыма!

Перде түседі.

6 - ПЕРДЕ

Өткен перде менен арасы 3 жыл (1919-жыл июль айы). Уллы жолдың бойы, өткен-кеткенге қайнаған суў менен усақ-түсек нәрсе сатып отырған Шанияз шыйықтың чайпурыш ханасында, (өткен заманда) Шабылған зор бир қашының үстинде, қашының күн жағына қатар-қатар тал егилип, олар үш тәренте ший қоршап ағаштың саясы түсетуғын жерине иргесине бойра төсетилген. Чайхананың бир қапталында сыпа тәризлиде чай ошак. Ошакта төрт кара куман аўзы ашыўлы қайнап тұрар. Чай демлемеге қайымлап қойған онлаған чайнек-кеселер. Чайпурыш чайнеклердиң суўын сарқып, сүртип тұрар, перде ашылғанда ислеп жүрген дийқан формасында 3 адам келип отыр.

перде

1 — ДИЙҚАН — (Кисесинен бир қағаз алып чайпурышка берип) усыған чай менен қант бер, жора.

ЧАЙПУРЫШ — (Оны алып басқаларға) сизлердиң де керегин болса айтың, биротала питсин,

2 — ДИЙҚАН — (Қағаз берип). Маған чай бер, кисемде бир түйир қант бар, хәзир усының менен хәмеллеп турайық. (Чайпурыш үшінши дийқанға қарап).

3 — ДИЙҚАН — Чай қантқа пулым болмай турыпты (Қағаз берип) мынаған көбирек етип дәнесин қоспай ғана көкнар береғой, бир жазылысайық (алып шығар).

2 — ДИЙҚАН — Бул саўданы жасырын қылады-ақ шамасы, нәрсе қарасын болса басқа жаққа қойыпты.

1 — ДИЙҚАН — Әлбетте, биле қойса сууына тий-мейме оның.

3 — ДИЙҚАН — Қойың, жоралар, сондай гәпти, ұақыт-ұақыт келип жазылып турайық. (Чайпурыш келер, ұәжлерин берер. Биринши хәм екінши дийқан чай демлеп алып ишпеге қарар, үшінши дийқан бир кесеге көкнар езер).

1 — ДИЙҚАН — (2-дийқанға) Қалайсаң, жора, дийқаншылық тәуір ме?

2 — ДИЙҚАН — Жаман емес.

1 — ДИЙҚАН — Жериң бар ма еди?

2 — ДИЙҚАН — Большевик алғалы маңлайға ау шашырайын деди ғой. Мәдияр байдың жарық көлдеги жарымшыға берип отырған жерин жерсиз адамларға бөлип бергенинде бизге де 5 танап жер тийип еди. Жаман емеспиз, қағыстырып бир сыйыр хәм сатып алдық, хәр қалай ас-қатықлы ас ишип отырмыз.

1 — ДИЙҚАН — Аўа, аўа, гей биреулер большевикти жаман дейди, өзимизге жайлы, бәримиз де тарықпай, көтереге түспей аўқат етип отырмыз.

3 — ДИЙҚАН — (Езип отырған көкнарын езип қарап) берекет тап чайпурыш жора, көкнар екен-дағы!

ЧАЙПУРЫШ — Қаттақорғаннан келген көкнар анайы болсын ба?

1 — ДИЙҚАН — Большевиктиң қастын тиккен жери байлар.

ЧАЙПУРЫШ — Айтасыз дағы, жоралар, большевиклер журт сорағалы қарнымыз бир қалықпады.

2 — ДИЙҚАН — Хә, не ушын, әндамлы, кәриң бар, келим-кетим болса болып турыпты. Бурын болыс, ақсақал, елиўлик, қәтқудалардың атлылары адамға орын бермейтуғын еди, солар саған пул беретуғынба еди өйтп?

ЧАЙПУРЫШ — Нағылған.

1 — ДИЙҚАН — Большевик те сөйте ме?

ЧАЙПУРЫШ — Жок.

2 — ДИЙҚАН — Емесе неге қарның "қалықпайды"?

ЧАЙПУРЫШ — Бийлер бермесе оның есесин мүсәпирлерден шығарасаң, бизлер оған жәрдем қыламыз, большевик деген адамды өре бастырмайды ғой.

2 — ДИЙҚАН — Өзиңе тийислисин алып отырғанда аш болдың бә еле?

ЧАЙПУРЫШ — Болып қалар еди-аў, налог деп алып есесин шығарады (Майданнан Сәмеке келер, отырар) неғып жүрген адамсаң?

СӘМЕКЕ — Излеп жүрген жағым бар.

1 — ДИЙҚАН — Жоғың не?

СӘМЕКЕ — Журт мал жоғалтып излесе, биз едам жоғалтып излеп жүрмиз.

1 — ДИЙҚАН — Не еди, аты-жөни ким еди?

СӘМЕКЕ — Аты Бағдагүл, қарындасым еди.

2 — ДИЙҚАН — Ол нағып шығынып кеткен?

СӘМЕКЕ — Бизиң басымызға түскен саўданың қайсы бирин айтып боламыз.

1 — ДИЙҚАН — Сөйтсе де?

СӘМЕКЕ — Бизди кемпирмиз бенен Шәмшет болыс жаманлап үйге салдырды. Тамақ бердирмей изимизден барған қарындасымыз бенен хаялымыздың берген тамағын алмай кемпирим аштан өлди. Мен де өлер жерден зорға қалдым. Хаялымды да үйге салды. Соннан қарындасым шығынып кеткен екен. Большевик келип бизди босатқанына да жыл жақынлады, өли-тирисин билмей излеп жүрисим усы.

ЧАЙПУРЫШ — Ондай адамды биз биле алмадық.

СӘМЕКЕ — Ырас-өтиригин билмеймен, сүйиншини көп берсең Отарбай қазақ бир дерегин айтаман деген еди. Енди соннан хабар аламан. (Саз дауыс пенен қосық айтқан хаялдың сести шығады).

ЧАЙПУРЫШ — (Сығалап) әжүесте бир хаял қусаиды (хаўаз жақынлап, ол Бағдагүл).

Саз „Мунлы қыз“

БАҒДА — Аспаннан не түспес, жер не көтермес,

Тас боранда қалғанларға не дерсиз?

Жудаласып кәуенлерден-костардан,

Шын дәрбедар болғанларға не дерсиз?

Көзин ашпай зулым қолына батқан,

Жәбир қысыўметтин жазасын тартқан,

Жұда болып ақыл-естен, ел-журттан,

Баўры қанға толғанларға не дерсиз?

Өлмей кирген емес тири жан гөрге,
Қаңғырып жүриппен, кире алмай жерге,
Лағнат оқып дүнья малға-өмирге.
Жаслай отқа жанғанларға не дерсиз?

(Сахнаға кирер, кийимлери жыртық, жалаң аяқ, қолында таяқ, аркасында қап).

1 — Д И Й Қ А Н — Қудай билсин, күйик себебинен болды ма, я бир нәрсе салқынын салды ма.

Б А Ф Д А — (қабын, таяғын қойып Чайпурышқа) Қайнаған суың бар ма, аға?

Ч А Й П У Р Ы Ш — Суу қайнап турыпты, бир чайнек демлеп берейин, ише ғой.

1 — Д И Й Қ А Н — Ұай берекелла, булай қылған қудай шығар, қарап тура гөр бийшараға.

Ч А Й П У Р Ы Ш — Бере берсең бийшарадан көп нәрсе жоқ, қайсы бирине берип шығысар адам? (Тиленши ҳаял келип тиленер).

Ҳ А Я Л — Көп жаса, мақсетиңе жет, қайыр етиң, шырақларым.

Ч А Й П У Р Ы Ш — Тура, ендиги жырыңды аўлақта қыл (Бағдагүл алып келип қасына отырғызар, нан берип, чай берип қарасар. Әскер формасында Қожан келер. Белинде наған, қылыш, аяғында шабыұлы етик қолында қамшы. Беде сатып отырғанға саўдаласып пулын берип беде алар).

Қ О Ж А Н — Мишка!

М И Ш К А — Ұуу.

Қ О Ж А Н — Бунда кел, беде алдым, атлар тойсын (Миша көтерип шығар).

Қ О Ж А Н — (Чайпурышқа) қайнаған суу бар кусайды, тамақ қәрежет хәм бар ма?

Ч А Й П У Р Ы Ш — Ҳәмме нәрсе тайын, тамақ пирстейин бе?

Қ О Ж А Н — Молырақ қылып тайынлата ғой, Мишка.

М И Ш К А — Ұуу.

Қ О Ж А Н — Атларды сол жерге байлаған болсаң, отларын салдағы, өзиң қасындағы Таллықтың жалғызаты менен бунда кел, бағанағы қоржын да қалмасын. Тамақланайық, ол қууғын жеген қабандай қарсылдап қиятырған шығар, бир заман демин алсын.

М И Ш К А — Есть, такое дело! (Толы қоржын кө-

терген Мишка келер, изинен бир әскер мылтығын тақкап Шемшет болысты алып келер, отырар, чай демленип чайбек келер. Миша қоржыннан нан алып, нан менен чай ишиўге кирисер, Қожан дийқанлар менен танысар.)

Қ О Ж А Н — Сизлер кимлер боласыз, аўылларыңыз қайда?

1 — Д И Й Қ А Н — Аўылымыз усыкәрада, атызда, ислеп қарығаннан кейин, бир заман дем алып, тайын, қайнаған суудан бир чайнек чай ишейик деп келген едик.

Қ О Ж А Н — Баспашыдан амансыз ба?

2 — Д И Й Қ А Н — Баспашыларды қуудалап қызыл әскерлер шыққаннан бери тынышбыз, сиз өзиниз ким боласыз?

Қ О Ж А Н — Баспашыларды қуудалап жүрген қызыл әскерлермиз.

2 — Д И Й Қ А Н — Сизлер аз көринесиз, баспашыларға шаманыз келеме?

Қ О Ж А Н — Бизлер аз емеспиз, көп жолдасларымыз баспашыларды қуудалап жүр.

1 — Д И Й Қ А Н — (Сыбырлаған даўыс пенен болысқа қолын шошайтып) мынаў кисини мен шырамытып отырман. Буннан үш жыл бурын, Таллық болысында, күнин көре алмай посып кеткен, ҳәркимниң қууыс қолтығында отырып, масак терип жүрген адамлардан зобалаң салып мәрдиқар пулын өндирип мен бир ақшам бул адамның алдында от жағып хызмет қылған едим, тап соның өзи шығар деп отырман. Итимал ол ўақытта Шәмшет болыс деп аталған, журттың қанын сорған адам усы болар.

Қ О Ж А Н — Тап соның өзи.

2 — Д И Й Қ А Н — Буның бир гүнасы бар шығар?

Қ О Ж А Н — Совет ҳүкимети орнағаннан кейин бул киси өзиниң баяғыдай бола алмасын билген усайды. Баспашыларға жасырын оқ жарақ жеткерип берип, жәрдем қылады екен. Кетенлердиң қасында биз дус келип, бир қоржын оғы менен қолға түсти, қасындағы жолдаслары қашып, тоғайға сиңип кетти. Мынаў қоржындағы соның бөктерген оғы. Биз буны Нөкиске алып барып әскерий судқа тапсырамыз.

Қ О Ж А Н — (Мишаға қарап) Кешеги сөзлерим ядың-

да бар шығар, сонда бизди мәрдиқарға айдатып жиберген усы киси еди.

МИШКА — Ой қырсық!

(Бул сөзлерден бийхабардай болып өз ырабайына отырған Бағдагүл тыңлап болып қосық айтар, Қосық басланғаннан Қожанға бүлкілді түсер).

ҚОЖАН — Асапыралла, бул маған жақын таныс дауыс ғой (барып қарап қайтар) дауыс-дауысқа усайды дағы.

Саз „Бозатау“

БАҒДА — Гүлдер ғомшылмас, суўлар төгилер,
Ызғар жетип тамыры қурып зил алса,
Хаял-қыздың қабырғасы сөгилер,
Теңлик болмай жәбир-зулым жол алса.

Гүлдің ғомшасында жаслық шақлары,
Жолға берип арылмаса дақларын,
Шешек атып, мийәе берген бағларын,
Дегис алар, суў жығылса, сел алса.

Не шарз бар от тутанса пуў болып,
Ертеңли-кеш ишкен асың уў болып,
Жүрек тилкімленип, баўрын суў болып,
Қаныңды кептирип орнын жел алса.

ҚОЖАН — (Бир көрип танымай барып отырса да, шыдай алмағандай тағы турып) көзи де соған усаған.
ЧАИПУРЫШ — Хә пулсыз бақсы (Қожан тыныш таплас).

ҚОЖАН — (Қосық тамам болғансоң барып) Сен кимсең?

БАҒДА — Мен бе, мен-ғой, мени билмейсең бе? Мениң атым журтқа белгили жолдасы жаўға, ағасы менен анасы Төрткүлге өлимге кеткен...

ҚОЖАН — Атың ким?

БАҒДА — Бағдагүл.

3 — ДИЙКАН — (Турып) бізғанағы жигигтиң излеп жүрген жоғы усы нашар усайды. Ол Оғарбайдикине кетип еди, мен барып соннан сүйиншисин алайын. Исиң болмасын, көкнар пулы муг болатуғын болды.

2 — ДИЙКАН. — Айтпақшы бара гәр, қуғанга гәр.

Болмаса мен барайын (турып) аяғын жеңил басып (3-дийқан сахнадан шыға берер).

1 — 2 ДИЙКАН — Тапқанына шерикпиз (3-дийқан кетер).

ҚОЖАН — Атасы қайда?

БАҒДА — Билмеймен, биз кеткенде аўылда қалып еди.

ҚОЖАН — Апасы қайда?

БАҒДА — Төрткүлде ағам менен апамды атылды деп еситтим.

ҚОЖАН — Жеңең қайда?

БАҒДА — Тюрьмаға түсти,

ҚОЖАН — Не ушын?

БАҒДА — Бир полицияны тас пенен урып еди.

ҚОЖАН — Өзин қайда жүрсең?

БАҒДА — Хәр жерде, дәрбедерликге (Хаял гүңи-ренер).

ҚОЖАН — (Өзгерип) Қожанды билесең бе?

БАҒДА — Жаўға кетип жоқ болған Қожанды айта-саң ба? Неге билмейин, бизге аўыр саўдалар сол Қожан кеткеннен соң түсти ғой.

ҚОЖАН — Саўдасы не?

БАҒДА — Хәу жигит, сеннен мийирманлық ийиси келеди, иштеги дәртлеримди саған айтайын.

ҚОЖАН — Айт-айт.

БАҒДА — Қожан кеткен соң болыс апам менен ағамды Төрткүлге айдады, болыстаң өзимизди сақлай алмайтуғын болғансоң, Төрткүлге бардык, апамларды көре алмадық, берген тамақларымызды алмады. Кишем үйге түсти. Төрткүлде де өзимизди сақлай алмайтуғын болғаннан соң дәрьяның қубласына өгип, дәрбедарлық пенен күн кәрдик. Қожанның айтқан үәдели күни питип еди, бир хабар болмас па екен деп қайтып киятырман.

ҚОЖАН — Мени танысаң ба, мен өзиңнің баяғы Қожаныңман.

БАҒДА — (Сескенип турар) сен Қожан... қайсы Қожан, қайсы Қожан, Қожан! (мойнына асылмақшы болып умғылар, жете алмай жығылар, Қожан сүйеп басын дизесине кояр).

ҚОЖАН — (Қожан Мишаға) Менин саған бирдей гүрриң етегуғын қызым усы, буның ол ўақтағы шырайы, мүсини, ақыл-хуўшы қандай еди!? Енди не болып қалғанын көрдің бе? (кеўли бузылған тарғыл дауыс)

пенен болысты көрсетип). Мынаған қаран, мынадай аждарқалар елди сорған ұақытта не қылмады дейсиз? журт хана-ұайран болды, руўзығарлар бузылды, ғәриплер дегенине жете алмай, сүйгенине қосыла алмады, Әх, ески дүнья! (хәмме сам-саз).

ҚОЖАН — (Болысқа Бағданың бетин көрсетип) мына гүнасыз бетке жазылған хатты, түскен дағалларды сен оқый аласаңба? Жок, оқый алмайсаң. Мен бул беттен неше китап сөзлерин оқып турыппан, Түскен дағаллар, ыбыр-шыбыр тамырларда жүрген қанлар, дуўдарланған шашлар, буның хәммеси сениң зулымыңнан, еле олар сен еситпейтуғын бир ҳауаз бенен сөйлеп тур. Буған сениң не жуўабың бар? Бул ҳаялларға тарийх алдында сен жуўапкерсең! Бундай ис адамгершилиқ сезими болмаған сениндей еки аяқлы ҳайўанның ғана қолынан келеди. (есинен танып атырған Бағдагүлдиң бетине суў бүркер, ол көзин ашар, суў сорар, Қожан сүйеп отырғызып суў берер).

БОЛЫС — Мен бир саралап келейин.

ҚОЖАН — Алып шық (сақшы алып шығар).

САҚШЫ — (сырттан сақшының даўысы). Тоқта, тоқта деймен, кашпа, тоқтамасаң атаман: (мылтық атылған даўыс еситилер. Қожан дәрриў далаға шығар).

БАҒДА — (Көзи менен Қожанды излеп) Қожан қәне, қәне, болмаса мен түс көрдим бе?

МИШКА — Жок, сен түс көргениң жоқ, Қожанды оңында көрдиң. Енди Қожан кетпейди, ол сеники, ҳәзир келеди.

БАҒДА — (Манаўсырап) Үзилген үмит, жоғалған Қожан. (Майдандағылар келер).

САҚШЫ — (Сөйлене кирер) саралайман деп алларкатып қашып баратыр, тур десем турмайды, пәнт жеймизбе, биз хәм исин қылдық, жата берсин.

ҚОЖАН — (Бағдагүлдиң қалын сорап, Мишкаға) акт жаз.

МИШКА — (Жазып оқыр) 1919-жыл, июль 20 санда, енди не жазайын?

ҚОЖАН — Саралайман деп қашқаны себепли Шанияз шыйықтың чайханасында Таллықтың бурынғы болысы Шәмшет Кәлмен улы атылды деп изине өзиң қол кой, мен қол қоярман. (Сондай қылар).

ЧАЙПУРЫШ — Тамақ тайын болған екен, ана үйге барып жей қойың.

ҚОЖАН — Макул, сениң чайың, тамағың не болады?

ЧАЙПУРЫШ — Бәрине 15 манат берсеңиз болады.

ҚОЖАН — Ал саған 25 сом, 10 манаты сыйлау,

ЧАЙПУРЫШ — Куллық.

ҚОЖАН — (Бағдагүлге) Калайсаң, дәрманың енди

ме?

БАҒДА — Жаксыман, тәўирмен.

ҚОЖАН — Түргел, ондай болса, кетейик.

БАҒДА — Қаяққа?

ҚОЖАН — Мынаў үйден тамақланып, бирге Нәкис-

ке кетемиз. Әскеримиз сонда, енди таслап кетпеймен.

Сени полктің кеселханасында қаратаман.

БАҒДА — Мениң тәўибим сен, мениң кеселимнің

даўасы да сен (таяғын қолына ала турар).

ҚОЖАН — Буларды тасла енди, буның кереги бол-

мас (таслар, дийўана ҳаял алар).

БАҒДА — (ҳаялды көрсетип) бир ғәрип екен, алып

кетип тәрбиялайын.

ҚОЖАН — Макул жүреғойсын (ҳаял жылар), Жы-

лама жеңге, алып кетип сени бағаман. (Халыққа) Совет

хүкімеги залымлардың гүнасын ҳеш кеширмейди. Буз-

ғынлар себебинен бүлінген ел ҳәзирдиң өзінде ак

дүзеле баслады. Мийнеткеш халық ушын Совет хүки-

мети жаксы-жакты турмысқа жол ашты. Еле бул бас-

ланғышы (3 дийқан Сәмекеңи ертип келер).

3 — ДИЙҚАН — (Бағданы көрсетип) Мине сениң

қарындасың (олар бир-бирин көрип, муңлы сөзлерин

айта-айта қушақласып жыласар).

БАҒДА — Сәмеке аға, сеннен айрылдық деп отыр

едик, қалай қутылдың?

СӘМЕКЕ — Қарағым Бағда, Совет хүкімеги маған

жаңадан жан киргизди. (Қожанды көрип қуўанып),

сүргинге кеткен жигит қайтқан ба әй... айналайын!

(Қожан менен қушақласып көрисер).

БАҒДА — (Бир қолын Қожанға, бир қолын Сәмеке-

ге койып) бирейи күним, бирейи айым, екеүйи бир

күнде туўды.

ҚОЖАН — Таза турмыс басланады, Бағдагүл, қара

түнің серпилди, нурланған таңыңның атқаны енди. Бул-

азатлық таңы, бахыт таңы.

Жетти Бағдагүл муратқа шын ашық ярын көрип,
 Саясын салды Советлер, жарлыларға жан берип,
 Бағ жетилди, гүл ашылды, гезбелі мийўе терип,
 Шын әдиллик саясында қосылып дәўран сүрип,
 Таза дүнья, таза дәўран, таза бир турмыс курып,
 Әй, яранлар, яр курып.
 Көп қысыўметтен кейин атты таң, жетти жана,
 Ақ, жарық күнге уластық, кетти қайғы хәм қапа,
 Жасасын жаңа хәкімет, уәдеге қылды ўапа,
 Уақты келди енди бизге сүрмеге заўқы-сапа,
 Әй, яранлар, яр курып.

Перде түседі.

ШЫМБАЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ҚУРАЛЫҰЫ

Бурынғы заманларда тал, тораңғыл питкен бир тоғай болып, ол тоғайды аралап аққан бир өзек те бар екен. Бирақ тоғайдың ишинде, арнаның бойында ел, адам заты жоқ екен.

Соңына таман узағырақ жерлерден халық келип, арба, шығырларына кегей кесип алып, қайтады екен. Соның ушында арнаның аты Кегейли атанып қалған екен.

Сол заманларда болған бир ашлықтың себебинен Шымбай деген бир жигит өз елинен аўып тозып кетип, жолы сол тоғайға түсип, аралап жүрип, арнаны таўып қыдырып жүрип, бир жерин балық аўламаға қолайлап, қос болып шолпы сүзе берген екен.

Шымбай шолпыны қаншелли көп сүзсе де, хәр күни еки балық түсип, артық ала алмайды екен. Сол күни еки балықты жеп, қатыны билән екеўи аўқат қылып отыра берген екен.

Арадан бир неше жыл өткеннен соң Шымбайдың күркесиниң жанынан бир ийт пайда болыпты. Ийттиң келиўин Шымбай өзине жақсы бир ырым деп билип, үмитленип куўанып, асырамақ болыпты.

Қатыны:— „Асырай қойсақ, жақсы болар еди—аў“—десе, Шымбай:— „Жан бергенге жан беремен“,— деген. Бир жағдайы болар, болмаса шала курсак болып тойған бир адам болармыз, —деп сол күнги өзлериниң балығынан бөлип, ийтке де салып, ертеңине шолпы сүзсе, ол күн үш балық түсипти. Соннан соң булардың ийтке ықласлары артып, тәрбия қылып, бир үйде үш жан өмир кеширипти.

Сол күни Шымбайдың ығбалы ашылып, берекеттиң енген күни екен. Салған шолпысы куры шыкпайтуғын болып, алынған балықларды сақлай алмай, сүзиүден тоқталып турған.

Бир күни қатыны билән ойласып, ел кыдырмак болып, қатынын қалдырып, ийтин ертип кетсе, тоғайдан жол таппаған жеринде ийттиң баслауы билән сүрдеу тауып, күн-күнлерде ел тапқан екен.

Өзиниң турған жеринде сондай бир пайдалы тоғай хәм балықлы арнаның барлығынан хабар айтқаннан соң ашылықтан, қутылып кетпеген халық ерип барып, балық аўлап, тоғайынан ағаш ўа кегей қырқып қатнасық басланып, Шымбайдың бахыты ашылып, малланбаға қараған. Мал өскен, жан-жақтан аш-арықлар келип, қонып Шымбайды сағалап, отырыушы ел де көбейген.

Солай халық куралған орынның аты „Шымбай“, арнаға „Кегейли“ аты сол ўақта берилген.

Шымбай күн-күннен байыды. Үй үскенеси дүзелди. Шоманай деген бир қызы, Дәўкара, Тазкара деген уллары болды.

ШЫМБАЙДЫҢ АТАСЫ

Шымбай аўылы куралып, оның байлығы жер, суўының пайдалылығының қаўазасы жайылып кетти. Хабар өзиниң елине де жетти. Өзиниң саў қалған атасы еситип, излеп бир күнлери тауып келип, қонак болды.

Баласы билән танысып, үйинде бираз күн жатып қарығанлығын шығарыпты. Шымбайда қонақ қылып, үйде күтип сыйлапты.

Ғарры бир күнлери жүрермен болып жуўап сораса, баласы Шымбай үйірлеп жылқы, падалап мал, қоралап қой алып кетиңиз деп алдына салыпты.

Атасы буның бәрин де қабыл етпей;—„Мен енди малды не қылайын? Өзиңе несип етсин!“—дейди.

Шымбайдың атасы сыншы киси екен. Келгенинен бермаған барлап қарап Шымбайға буў дәўлетлердин питкенин, қайсысының бағына бола жыйналып турғанын биле алмайтуғын еди.

Хошласып далаға шығып, аттың үстине мингеннен соң, жан-жақты болжай қараса, йырақтағы қой қораның сыртында бир көк ийттиң жатқанын көрип, Шымбайдағы „кут“ деген бар-жұғы сол ийтте турғандай

болып көринди де,—„Балам, анаў жатқан ийтинди шақыр—өс“—деди.

Шымбай:—„Кутлы аяқ“ деди. Ийт келип қуйрық былғады.

—„Ға, балам, үйим жалғыз. Ийт-кус та бар. Усы ийтинди берсен, дүнья-малыңның бар жоғын бергендей көрейин.“—деди.

Шымбай:—„Жақсы“,—деди де, ийтин мойнына байламаға бир жип излеп, үйге кирди. Соның арасында ийт үйге тутыулы туўрылыққа сарыды. Шымбай ийтин мойнына жип тағып атасының тепкисине берди.

Ғарры ийтке қараса, бағанағы кут ийтте де жоқ,—қайда кетти?—деп болжаса, үйге тутыулы гөне туўрылықта турғанын көрди.

—Ға балам, мына ийтин де өзине кутлы болсын. Ғарры киси алып жүре алмаспан. Жибер муны. Мениң куры кетпегенимди макул көрсен, үйиңиң оң жағына тутылған гөне туўрылықты алып, мениң артыма бөктер. Ийисин сингендей көзиңди көргендей көрип жүрейин“,—деди атасы.

Шымбай:—„—Жақсы, —деди де, үйдиң белдеуин шешнўге айланысты.

Туўрылықты бүклеп, атасының артына бөктерейин деп жатқанында ғарры шығып қараса, мунда да „кут“ жоқ. „Ғаў, бул қалай болды?“—деп жан-жақты серлесе, бир тоқлыда турғанын көрди.

—„Өзим ғарры киси, оған-буған айланып кешигип қалдым. Билемен, бүгин ҳеш жерге жете аларма екен-мен?“—деди

—„Бүгинде қоның. Ертең ертерек турып, кетерсиз“,—деди Шымбай.

—„Мынаў турған көк қасқа тоқлыны сойып, ашшы ишегинде қалдырмай писирип, басқа кисиге дузында таттырмай, мениң алдыма койсан, соны жеп, пәтиямды берип-ақ кетейин“,—деп—аттан аўды.

Шымбай:—„Жақсы“—деп, аттың жылауын услап, қолтықлап түсирди. Атасы үйге кирди. Күн кеш болды. Тоқлының ети қазанда қайнап писип те жақынлады.

Шымбайдың жас баласы Дәўкара уйқысынан оянып:—„Апа, ет“,—деп шаўқым салды.

Ерке баланы жубата алмады. Сорпаның үстине шотшайып шығып турған тоқлының тилиниң ушына қолын

алып барып еди. Еки бармак тери қолына келди. Тил саўдай болып қала берди. Балада жай болды.

Керсенге салынған ет ғаррының алдына келди. Ғарры етти қараса, бағанағы „кут“ етте де жоқ. Хайран қалып тоқлының мүшесин, тилин бирим-бирим түйеледи. Ғарры сол ұақта: — „Атамның қолынан ет асайман“, — деп келип, дизесин шығанақлап отыра кеткен төрт жасар Дәўқараға қараса, „Кут“ тың бар—жуғы Дәўқарада турғанын көрип, Шымбайды шақырды.

— „Ҳа балам, шын саған қонған дәўлеттиң қутын дәўлетимнің бәринде тегис болдырмайма екенмен деп едим. Жоқ, сениң өзине дәўлетиде несип еткен екен. Дәўқараны таза сақла“, — деп атланып кетти.

Шымбайдың дәслепки урық көмген жери бара-бара қала болып, „Шымбай қаласы“ атанып, Дәўқара деген орын Шымбайдың баласы Дәўқараның атағына атаған. Тазғара хәм солай. Хәзирги Шоманай деген орын Шымбайдың қызының түскен жери екен. Ол жер сол қыздың аты билән аталған екен.

ДӘҰҚАРА

Шымбайдың ушы узайып, жаны жайылып байып, үстине ел жайылып қала бола баслап мал сақламакқа қолайы қашып, сыйдыра алмағаннан малды отарға жибермеге ойланды.

Нәзерлеген иси алдына басып турған баласы Дәўқара малдың басынан қалмай, отаўы билән өзи көшип барып, малға жай болған бир кең орынды қоныс еткен.

Сол қоныс—Дәўқараның жайлаўы, қыслаўы болып, жалпы Дәўқара деп аталыпты.

Малдың өсиўинде кемис жоқ. Елдің куралып толысыўында да кемис жоқ. Бирақ Дәўқараның неше баласы бары мәлим емес. Биликли Мәкарья деген бир қызы бар екен. Ол қыз ер жеткен. Орыны узақ жерде болған бир бай билән куда болып, Мәкарьяның күйеўи келип-кетип, қалыңлық ойлап жүреді екен.

Бир жола Мәкарьяның күйеўи келип жатқанда түн жарысы ұақ екен. Узақтан бир гүўилди сес пайда болыпты.

Гүўилдиден булар ғана емес, байдың да зәрреси

қалмай қорқысыпты. Сол ұақытта Мәкарьяның күйеўи айтты:—Қайын атама бар. Маған өзиниң тулпарын берсе, усы гүўилдиден бир хабар алып келер едим, — депти.

Мәкарья барып муны атасына айтты. Тулпарды ол ертлетип берди. Күйеўи тулпарға минип алғаннан соң Мәкарьяға айтты: — „Сен кийимлериңди кийинип, белинди буўып, жегдеңди алқымыңнан алып, есиктиң көзинде тайын бол да тур. Егер ис жаманлық болса, жаў иси, жаў-жарақ алып кетермен“, — деп өзи гүўилди шыққан жаққа қарай кетти.

Барып қараса, таўдың үстинен адам бойы асырылып, жарланып ағып кияғырған суўдың гүўилдиси екен. Тулпардың басын бурғаншелли суўдың алды келип Тулпардың дизесине қапты. Атқа қамшы басып қашты да, қутылып аўылға келип, отаўдың алдында тайын болып турған Мәкарьяны артына мингестирип, алып айдай берди.

Мәкарьяның қай жерлерге барғаны биймәлим. Бирақ узакта Мәкарья деген бир журт бар екен. Ол Мәкарьяның қашып барған жери екен. Сол атак Мәкарьяның атағынан болған екен. Шымбайға қонған бағдың бәри Мәкарьядан болған екен. Соның ушын Мәкарья деген журт оғада бай дәўлетли болып киятқан емес“, — деп қарақалпақтың ғаррылары гүрриң қылады.

МАМАН БИЙ

Бир күни Маман бий атланып бир жаққа барайатса, бир аўылдың үстине дус келди. Ол аўылда бир сақаўатлы адам мешит салдырып йатқан екен.

Маманбий муны көрип, аттың басын бурып, кейинге қайтып кетипти.

Медиресени салдырып атқан адам — „Маманбий киятыр“, — дегенди еситип: — „Келер, хармасын айтар. Оның ақылынан пайдаланып қалармыз“, — деп үмит етип отырып еди. Кейин қайтып кетти дегенге қапаланып: — „Маман бий бир ақыллы адам еди. Мениң медиресе салдырғанымның бир жарамған орны бар шығар“, — деди-де, — „әдепте барып ойласа алмаған екенмен. Еледе болса изинен барып, сөйлесип қалайын“, — деп жапалтан бир атқа минип, изинен қуўып жетип, сәлемлесип қайырылмай кеткениниң мәнисин сорады.

Маман: — „Мен саған җармасынға баратуғын едим. Мени еки жолдасым ықтиярыма қоймай қайтарып алып кетти“, — деди.

— Жаныңызда жолдасыңыз жоқ, бир өзиңиз ғой? — деди бай.

— Сен көре алмайтуғын еки жолдасым бар, — деди Маман бий.

— Көре алмасақ, айтып бериңиз, — деди бай.

— Жолдасымның биреуі-ғаррылық, екіншиси-жарлылық, — деди Маман.

— Бул сөзиниз орынлы емес. Сизден дәме етип турған адам барма? Сизің ақылыңыздан пайдалансақ болады. Соныңыз бизге зор жәрдем, — деди бай.

— Жоқ, шырағым, барайын, — деп соншақлы талұас еттим. Жарлылық деген жолдасым айтады: — „Бардым, бардым. Бир куры өгиз алып барып сойдырып, хызмет етип атырған аламларды бир тойдырғандай шамаң болмағаннан сол, курыдан куры сымпыйып барыуың әбес“, — деди.

Оны да тыңламай жүре берип едим. Ғаррылық деген жолдасым жылауымнан алып, — „курыдан куры бармағанның әмели болмас, өзиң жас, қарыуың бар болса. Барсаң, җармасынлап болып, шешинип иске түсип, терлеп җарығанша көмек берип, журытқа үлги болып қайтсаң. Сениң бул барғаныңнан исшилердің асына, базыбир ислериңиң кешигиуине себеп болыуынан басқа пайда жоқ“, — деди. Соның ушын сырттан пәтиямды бердим де, қайта бердим. Муны жоқламай ақ кой. Ғарымай ислей бер“, — деп жолына жүре берди.

АЙДОС БИЙ БИЛӘН МАМАН БИЙ

Қарақалпақ Түркстан жағынан ауып келип, Жаңа дәрья деген жерде бир неше жыл Уатан етип бир неше себеплер бойынша оннан да ауып, Хорезмге келипти. Бир топары Орынбай, Маман деген баслықлары билән сол Жаңадәрьяда қалған еди.

Қарақалпақлар Хорезмде орналасқаннан кейин хукимет ислери булар колында болған уақларында болып, соңға таман Есенгелди мәрхем, Айдос бий дегенлер баслық болып турғанында қанатлының қағыуын, тумсыклының шоқыуын көрмей турған екен.

Бир күни Хийуаның ханы билән мәслахатласып, Жаңа Дәрьяда қалған ағайинлерин ақылы билән көширип алып қайтыуға Айдос бий барып, келискен жөн-жосағын айтып отырғанда Маман билән Айдостың ортасында мынадай гүрриңлер болыпты:

Маман: — „Бийлигиң қай жерлерге жетеди?“

Айдос: — „Жоқарысы майлы Шеңгел, төмени Арал теңизи, еки ортасы карақалпақ. Буған ханның араласы жоқ“.

Маман: — „Ханға қәдир, қымбаттың қандай“

Айдос: — „Ханның еки мәрхем үзери бар. Мен Хийуаға қарай жүрсем, сол еки мәрхем Қоскөпир деген жерден алдымнан шығып күтип алды дағын, екеуи атымның жылауынан услап жаяу жууыра береді. Сол барысым билән Хийуаға кирип, есикке атлы кирип, хан болатуғын жайдың есигине аттан түсемен. Еки мәрхем сол жерде атты услап қала береді. Ханның өзи есиктиң алдына шығып қарсы алады. Кушақласып көрисемиз. Ишкериге киремиз. Тахқа екеуимиз жанасып отырып сөйлесемиз. Ислеримизди питкеремиз. Уәдени бир жерге қоямызда, мен шығаман. Хан бағанағы қарсы шыққан жерине алып келип салады. Сол жерде атымды тутып, барған еки мәрхем биреуи қолтықлап, биреуи зәңгимди басып, атландырып екеуи жылауымда жууыра береді.

Арылған қосыма апарып түсиреди. Мен елге қайтпағанша хызметте болады.

Хийуаның ишинде бирер жерге қыдыра қойсам, жылауымда жууырып жүргени-жүрген.

Елге қайтарман болсам, және Қоскөпирге дейин жылауымда жууырып шығарып салады“.

Маман: — „Сөзиңниң сынған жери барма? Ырайың қайтқаны болдыма?“

Айдос: — „Жоқ. Жөн сөзим еки бастан макул, елге дейин жөн болмаған сөзлеримде макул болып турды“.

Маман: — „Бул мәртебелерди қайдан, не себеплерден болды, деп билесең?“

Айдос: — „Елимниң көплиги, аузының бирлиги, ел қорығандай батырларым елдің сөзин айтатуғын шешенлеримниң салдары Хийуалының жүрегин сууытып турғаны өзимниң ерлигим оның үстине“.

Маман: — „Солай болса, сен бизге көш деп айта, кайтып кете бер.

Мәртебең кутлы болсын. Биз усында турсак, ислериң паянлы болар“.

Айдос: — „Жоқ. Бәримиз бирге болайық, бирлик қылайық. Орынбайға, саған зор дәрежелі жарлық мөхүр алып келдим. Елдің хәзинде, мийнетінде бирге ортақласайық“.

Маман: — „Сениң ерлигиң болса да, бирлигиң жоқ. Хәзирги мәртебе хәзлик—удайына болар деп ойланып келешекке үлги салып, болжай алмай қам қамысты уялап жүрпсең“.

Айдос: — „Муны не себептен айтасаң? Муның қайсы бир исимнен мин таптыңыз?“

Маман: — „Сен аңгөдек адам, ойланбайсаң. Жаңадағы айтып отырған мәртебелериң биің мунда турғанымыздан. Биз сениң-жел жағыңа қорған, Жаңа дәр-ядан сондай ағайыним бар деп жүре берсең, усы мәртебең шаң қонбас удайына кетер.

Егерде қоймай алып барып, журттын бар-жуғын бир тесикке камадың бар ғой, оннан соң Хийұаға барғанында Қоскөпирден алдынан шығатуғын мехремлер сен барғанында жалғаннан уйқылаған болып жатар. Есиктеги куллары жақын жолатпай кууып турар. Сениңдей аңгөдек адам шыннан алданғанын билгеннен соң ишқыста болып өлер, ямаса жоқ болып сүйеги дүзлерде қалар.

Бир өзиниң исиң болса, өзи билсин. Аты елдің көрген жәбир-машақаты кимнің мойнына болар екен“.

Айдос: — „Олй болмаға жол жоқ. Елимиз жигитлеримиз тоқ болып турғанда, мундай истен қайғы жоқ“.

Маман: — „Әпжыланның майын ишкен Хийұалы еле саған араласар. Араңа бузыклық салар. Елде жарым ес жигитлерди тауып алар. Биреуни хәмелге, биреуни пулға қызықтырып өз инилериңнің қолы билән өзиниң жағаннан алдырар. Бара-бара зорайтар, Ис қолдан кетер. Соң өкингеннің пайдасы болмас“.

Айдос: — „Сизиң бул сөзлериңиз бизиң журтымызды көрмегеннен соң қыял билән айтылған бир сөз. Бу күнде бир қәдиримизди тиклеген ис, сенлер барғаннан соң қарақалпақтың орыны үлкеймесе, киширер деп қорықпаңыз“.

Маман: — „Сөйтсең де бул сапар қайтып исиң түр-ин дағы барлап, тереңнен ойлап көр. Макул көрсең, кайтып келе ғой, соған дейин мәулет бер“.

Айдос: — „Бул жасыма келгенимше атасы басқа Хийұалыдан, ат айланбас әйледурдан, түп деген түкиригимиз жерге түспей, сағымыз сынбай келгенде өз тууғаным сенлерден сағым сынатуғын болса, биротала ала жипти кесип, бир-биреуди қайтып көрместай болып кетермен“—деди.

Маман: — „Өзиниң балаларына: — „Болмас, балалар, түйелерди қамалаң. Арбаларды майлап, жегің. Есер кисини өкпелетип жиберип, бир ис арттырама деп жүргеннен, бизде арасында бирге болып, көре қойайық. Тислесе, өз бармағы“—деди де, елин көширди.

ӨТЕПБЕРГЕН БАЙ

Кенегес Ерназар аталықтың егеде болған, дәулетиниң де толысқан ұағы қыят Садық аталық жас бала жигит жаңа хәмелдар болған ұағы екен.

Бир күни Ерназар аталықтың үйине Садық аталық келип, қонды. Жанында Өтепберген бай бирге болған әди. Өтепберген байдың қартайыңқыраған ұағы екен.

Ақшамлықта гүрриңлесип отырғанда Ерназар аталықтың иниси Нуралы қара деген Өтепберген бийди муқатып болып биркекесин сөз сөйледі: — „Өтеке, жасың болса, қартайды, Дәулегің болса, мол, бар, — деп есitemиз Енди кудай деп бала-шағаның алдында барлықтың хәзлигин көрип отратуғын екен. Усы жасқа келгенде бирдеме тамармадеген кисидей өз қатарың жоқ, жалаң жас жигитлердің изине ерип, сыпайы-гершилик кууып жүргениң айып. Көп жигиттің ортасында бир өзин тап қойдың ишинде жүрген жалғыз ешектей көринсең“, — деди.

Өтепберген бай: — деди. — „Айтарсаң айтарсаң басыңа түспеген адам“, — деди. „Сениң қайғың жоқ. Кәтеплы бир қала нарың (Ерназар аталық) бар. Устине артқан жүгиңди (елдің исин) көп арттын, аз арттын демей, аұдырмай, қалдырмай, табаны қолтығы тиймей нәзерлеген жерине алып барып хәм алып келеди де турады, Сен қайғысыз арқайын үйінде жата бересең Меңиң бир күшине толмаған тайлағым бар (Садық аталық), Тапқан жүгимди (елдің исин) соған артып, өзим же-

теклеп бир жерде аўады, бир жерде ақсайды. Қолтығы питеди. Жүк орта жолда қалатуғын болады. Сол жүкті жолда қалдырмаслық ушын тайлағымды жетелеп мен де жүрмен. Аўса, дүзетемен, көмеклесемен". — деп жуўап берди.

Сонда Ерназар аталық: — "Саған ким қойыпты. Өтепберген байды келеке қылмаға? — Халын билмеген хәлек болады", — деген. — Тур. Өгекеге бир сарпай алып келип жап!", — дейди.

Нуралы қара Өтепберген байға бир қара шекпен жаўып:

— "Хүзир, ханлық!" — деп қалған екен.

ӨТЕПБЕРГЕН БАЙ БИЛӘН ҚУТЛЫМУРАТ БИЙ

Араллы Қоңырат Қутлымурат бий өз заманында зор, айтқан сөзи ханға өтімлі, сөзи сынбайтуғын бир адам болған екен.

Оның билән заманлас қарақалпақ Өтепберген бай тилге шешен, ақылы толық болса да, сөзи ханға көп өтімлі емес екен.

Өтепберген байдың ханнан питетуғын бир жұмысы болса да, өзи гене барған билән питпейтуғынына көзи жетип, соңында бир сөзи өтімлі адамды алдына салып бармаға нийетленип жүргенде Қутлымурат бий Хийўаға атасныпты. Өтепберген бай да изинен бир қосшысы билән ағланып жүре берипти. Бірақ өзиниң жұмысын Қутлымурат бийге түсиндирип айтпаға қисабын таппай, қайтпаға бата алмай бара айтса, бир гезде Өтепберген бай қосшысына айтыпты. — "Сен Қутлымурат бийдің бир қапталы менен қаш мен, куўайын. Бийдің көзи түсип, бир сөз сорамаспа екен" — дейди.

Қосшысы қашты, артынан Өтепберген бай куўды. Бийдің тусынан өте бергенде, бий сораиды: — "Хийўаға баратқан адамлардың биреуи аталық, биреуи бий, болайын деп баратыр. Өтепберген бий не болайын деп баратқан екен?" — деп сора, — "Аға, өзиң өзинен сора", — деп тусынан өте берипти. Сол ўақ, куўып киятқан Өтепберген байда бийдің қатарына келипти. Бий сол сөзин бұғанда айтыпты.

Сонда Өтепберген айтыпты: — "Аға, мен хан болмайын", — деп баратырман", — депти.

Қутлымурат бийдің "Хан болғаны қалай?" — деген сораўына Өтепберген бай: — "Жигиттин айтқан сөзи тыңланып, көңлиндеги иси пите берсе, сол хан болғаны ғой", — деп жуўап берди.

Сөз сөзге басқа жолдаслары түсинбей, журт елеспез бир сөз деп ойланып жүре берди. Қутлымурат бий түсинген болса керек, "Жақсы", — деди.

Өтепберген бай: — "Енди исим питти ғой" — деп арқайынлық билән жүрип, Хийўаға барып түскен екен. Қутлымурат бий Өтепберген байға: — "Алдыма түс!" — деп алып кетип, ханға алып барып, алды менен муның исин питкерип қайтарған екен.

Мақал: Сөз жүйесин тапса, мал ийесин табады.

ХАТАМТАЙ ЖОМАРТ

Хатамтай деген өзи қатты кеткен қисапсыз бай болып, сол байлығына ылайық сақый адам екен. Соннан келген, өзи үстине күнлик кийимлер кийип, күнде бир ўақ тоғайға барып, отын шаўып арқалап келип, соны сатып қәсип қылады екен.

Бир күнлери қатарындағы бир таныс адамы айтыпты:

— "Хаў, Жомарт, Сиңиң усынша дәўлетидиз бар, Сақыйлығыңыз журттан асқан. Талай ашты тойдырып, талай жалаңашқа кийим, пиядаға ат болдыңыз. Соннан келген өз басыңызды кемшиликке салып, жетер-жетпес адамдай арқаламай отынға барып, жарамас қорландыратуғын қәсипти қылып, қорланып жүрисиңиздің мәниси не?" — деп.

Оған қарсы Хатамтай айтыпты:

— "Мениң бундай етиўиме төрт түрлі себеп бар. Бириншиси, азада болып, қасыл кийим кийип, жақсы атқа минип жүрсен, көңилге самал енеди, көтериледи. Салтанат себебинен желиккен көңил билән өзинен жарлыға, ғәрип-бийшараларға тәлимсип, көз салмай кетип, кем-кетиклерине жәрдем қылуға умытып кетермен, деймен. Екиншиси, мен бар бала турып, жұмыс қылсам, буның не кемшилиги бар? Хатамтай да ис қылып жүр, деп бағзы бир жалқаулардың ибарат алып, иске хәўес болуўына себеп боларман, деймен. Үшленшиси, қудайдың қутлы күни өз мийнетим билән тапқан пулыма алып жесем, бойыма сиңимли, маңлай

тери билән табылған асың мазасы да артық болады екен. Төртленшиси, барлық байлықты өзим ишип, өзим жеп, тийисли орнына жумсай алмай, көбин қары етип қойсам, гүналы боларман, деп қорқаман”, — деди.

Мақал: Асың барда ер таны, атың барда жер таны.

ХАТАМТАЙДЫҢ ИНИСИ

Хатамтай жомарт өлгеннен соң, Хатамтайдың инисы: — „Мен де Хатамтайдай боламан, ат көгеремен”, — деп, малын шашпаға, орынлы-орынсыз хәрқимге бөлістirmeге баслады.

Енеси оған айтады екен:

— „Сен дүньяны орынсыз шаша берме”, — деп.

Анасының буньцай сөзлери бираз ауыр түйилип, көңлине келип, анасынан сорады:

— „Сиз маған дүньяны жоқ етпе”, — дейсиз. Рәхметти Хатамтай ағама неге бундай сөз айтпайтуғын едиңиз. Хатамтай туўған анадан мен де туўған емеспедим ямаса Хатамтайға жыйналған мал маған питкен жоқпа ямаса мениң сақый аталғанымды хош көрмейсиз бе?” — деди.

Анасы жуўап берипти:

— „Хатамтайжан туўғаннан соң үш күнге дейин емшек ембеди.

Емшегim сызлап, сүти сыймай баратқаннан қонсымыздағы бир жетим баланы алып келип едим. Кушағымда оғырған Хатамтай жылағанын қойып, екінши емшегимди еме баслады. Бәркулла әдети солай болып, бир емшегимди жаңағы жетим балаға емизип турсам, олда емип, емизбесем, Хатамтай сире емшек ембейтуғын еди.

Ал енди, балам, сениң минезиңе қарасак, туўған күниңнен бермаған қарап, бир емшекти емип жатқаньды екіншисин еки қолың менен ушлап жататуғын едиң. Хатамтай туўысында сақый, сен туўысында бақыл едиң. Қалай қылсаң да, сен Хатамтайдай сақый бола алмайсаң. Малыңды орынсыз жоқ қылма, дейтуғынымның мәниси сол, балам”, — деди.

Мақал: Хәлин билмеген хәлек болады.

МОЛЛА МЕНЕН ҚЫЗ

Бир ауылда бир ғарры ахун молла бар еди. Жасынан Хийўаға барып оқыған, еллисине келгенде дәрисин қатым етип қайтқан еди. Ауылға келсе, үйленер ўақты өткен. Өзи де жекке турмаға үйренген еди. Соның ушын бир үйде жекке өзи китаптар қарап өмир кеширди.

Ахунның алдында ошак. Ошакқа жаққан оттың ямаса салған көмирдің шоғы арылмас еди. Бир күни азан мәхәлинде бир жас ғана қыз есиктен келип: — „Хызметим бар”, — деди.

Ахун: — „Келе ғой”, — деди.

Ахун: — „Не хызмет, балам?”

Қыз: — „Ахун ата, ақшам тезек көмип едик. Тутанбай өшип қалыпты. Шақмағымызда жоқ еди. Соның ушын Сизге келдим. Ошағыңыздан бир-еки қоз алайын”, — деди.

— Балам, алсаң, зыяны жоқ, ала ғой. Бираз қолыңда от салып кететуғын нәрсең жоқ екен, неге салып кетер екенсең?” — деди ахун.

Қыз: — „Шоқ алып кетпеге қолым бар”, — деди.

Ахун бул сөзге хайран болып турды. Қыз алақанына суўық күлден бираз салды да, күлдің гене үстине үш-төрт қозды дизип қойды. „Рахмет, ахун ата!” деп шықты да кетти.

Ахун сол хайран қалысы сенен кеткен қыздың арқасынан қарап турды да, ядына бир нәрсе түскен адамдай қәддин тиклей берип, өз мушы менен өз манлайына бир урды. Сөйтип жылап жибере берди.

Өзиниң қартайғанша оқып, хат танығаннан басқа керекли болған нәрселерден хеш нәрсе билмей калғанына өкинди. „Сонша жыл оқығанымның ишинде маған бир пайдалы билим үйреткен устазым усы қыз болды. Билимди бастырынып жатып китаптан оқыған менен гене тауып болмас екен. Тәбиятты сәйир етип көз бенен көрип, тәжирийбе менен хасыл қылмақ керек екен”, — деп тоқталды.

АДАМ МИНГЕН АДАМ

Бир соқыр адам таяғын сермеп басып, қармаланып қиятырса, аяғын тас қағып сүринди. Тентгиреклеп кетти, оның менен турмай, қораға барыпта соқлықты.

Сол жерде бир ақсак отырып еди, муңг көрип шакалақ атып келип күлді.

Күлкени еситкен соқыр еплеп барлап, буның қасына келди хәм сорақты.

Соқыр: —Сениң көзиң бар екен. Маған жол көрсетип жүр,—деп өтінді.

Ақсак: —Хаў, мениң аяғым майып ақсақпан, жүре алмайман ғой,—деди.

Соқыр: —Олай болса, сени аркалап жүрейин. Маған минип жүрип жолды көрсет,—деди.

Ақсакқа да макул келди. Соқырдың арқасына минип алды. Соқыр дым қараўлы соқыр еди. Бүйирин қақпай жүрип, тегис-тегис жер менен қалеген жерине бара беретугын болды.

Екеўи бирликтің арқасында соқыр көре алатуғындай болып, қалеген жерине барып өмир кеширди.

САБАҚ БАСЛАНҒАН КҮН.

Күнде тым-тырыс болып даўыс шықпай тұрған бир мектепте бүгин ыбыр-жыбыр балалар толы оқып атыпты. Хәммесиниң ўақты хош. Неге ўақты хош болмасын? Сол күни оқыў басланып еди. Жазлай оқып алмай хәўесек болып жүрген балалар бүгин азан менен келип еди. Қәлпеси буларға оқыў ҳақкында жақсы сөзлер айтып, былтырғы оқығанларыннан басқа жаңа-жаңа сүўретли китаптар берип, сол жаңа китаптан сабақ басланып еди.

Бирақ ишинде бир бала бар, муңайып қапалаңқырап турыпты. Не ушын қапаланған?—десек, ол азан менен мектепке бармақты ұмытқанба? ямаса ұйықлап қалғанба? Мектепке кеш келип, қәлпеси оған: —Бүгин сабақ ўақты өтти: Енди сен ертең басларсаң—деген екен.

УРЫ МЕНЕН АШ

Бир аш адамның үйине уры түсти. Үй ийеси ояў, урынның келгенин билип атыр еди. Үйинде уры алғандай нәрсеси болмаған соң, кәўпи де жоқ еди.

Уры үйдің ишин ақтарды. Қолына хеш нәрсе илинбеген болса керек: ылашықтың ортасында зеңирейип тұрды. Үй ийеси: —Күндиз мен хеш нәрсе тапқаным

жок. Қараңғыда сен не табатуғын едің, тапсаң, алағой,—деди.

Уры бул сөзден уялғансымақ болып, шығып кетти.

Үй ийеси: —Есикти қымтап кет!—деп даўыслады.

Уры:—Мен мал алып, пайда таппаға келип едим. Хызмет қылмаға келгеним жоқ,—деп шығып кетти.

ОҚЫҒАН БАЛА

Бир бала қысы билән оқып, қалада жатып, бәхәр қайтып келсе, атасы дийханшылық етпек ушын қос шығарып атырған ўақты екен.

—„Балам, жақсы келдің. Бизиң исимизге көмеклес. Мына тырманы алып атызға жүр. Тухым себилген жерди тырмаларсан. Шөплерин тырмалап бир жерге жыйярсаң“,—дейдн.

Бала еринип, ис қылғысы келмей: —„Мен оқып, хәртүрли билимлер үйренип, қарақалпақтың сөзлерин ұмытып кетиппен. Тырма дегеннің не екенин билемеймен“,—дейди.

Соны айтып болып, өзи далаға шығып баратыр еди. Аяқ астында шалқасына түсип жатқан тырманы аңламай, тисинен басып еди. Сабы келип маңлайына сарт ете қойды.

Соннан соң тырманың не екенин билди. Маңлайын сыйпай турып:—„Қайсы ақмақ тырманы аяқ астына таслаған?“—деп айтып қойды.

ЯЛҒАНШЫ

Қой баққан бир шопанға қойдың ийелери айтып қойған еди:—„Жаза тайым қойға бөри шаба ғойса, төбениң басына шығып қыйқыў сал. Өзлеримиз барып, айырып алып қаламыз“,—деп.

Бир күни шопан аўылдың адамларын шақырып, бир тамаша қылайын деп, бир төбениң басына шығып:

—„Аҳа, қойға бөри шапты“,—деп қыйқыў салды. Аўылдың еситкен адамлары қолына ким бел, ким жаба, ким айры көтерип, сүриўге келип қараса, шопан ишек-силеси қатып күлип жүрипти.

Истин хасылын билип халық тарқап кетти. Мундай ис еки-үш жола болып өтти. Бир күнлери шынында бөри шаўыпты. Араламаға, бөрини куўып жибермеге

шопанның бир өзиниң шамасы келмей:— „Аха, бөри!“, —деп кыйкыулаған екен.

— „Баягы әдети дағын“, —деп аўыл халқы еситсе де, бармай қалыпты. Бөрилерде арқайынлық билән жүрип, қойларды алқымлап, бир нешесин жеп, өте кетипти.

Соның ушын шопан тийисли жазасын тартып, қалған өмиринде сөзине қиси инанбайтуғын болып, белгили өтирикши атаныпты.

Мақал: —Өтирикшиниң шын сөзи зая кетеди.

КӨСЕ БИЛӘН ШАЙТАН

Бир күни Алдар көсе билән шайтан екеуи жолдас болып, сонарлап жүрип, бир қоян атып алды. Соң қайтып аў табылмайды.

Қарақалпақ дәстүрінде олжаны жасы үлкен болған адам байлап алып кететуғын еди.

Соның ушын екеуи жас сорапты.

—Кудай дүньяны жаратқаныңда мен жети жасар бала екенмен, —деди шайтан.

Муны еситкен Алдар көсе солқылдап жылай берипти.

—Неге жылайсаң? —деп сорапты Шайтан.

—Сен сол туўған күни мениң жети жасар балам өлип еди. Өлген балам есима түсип, кеуилим елжиреп кетти, —деди.

Есаплап қараса, шайтан көсениң туңғыш баласынан жети жас киши шықты.

Сол сөз бенен алған аўды көсе байлап кетти.

Мақал: Сақ ғарға сағағынан.

ХОЖА НАСЫРАТДИЙИН

Хожа Насыратдийин бир қоңсысынан қәжети ушын бир қазан сорап алыпты. Қазан үлкен қазан екен. Үш-төрт күннен соң ийеси келип қазанын сараса, Хожа силтеу берип:

— „Қазанның анау турыпты“ —депти.

Ийеси қазанның қасына келип қараса, қазанның ишинде бир кишкене қазан бар.

„—Муны не қылайын?“ —деп сорады.

„Сол кишкене қазанды сениң қазаның туўды. Екеуин де алып кете бер“, —депти Хожа.

Қазанның ийеси көп сарасып турмады, куўана-к уу ана алып кете берди.

Бир күнлери сол қазанды және сорап алды. Бир неше күннен соң ийеси қазанды және сорап келген екен. Бул сапары Хожа:

— „Қазаның өлип қалды“, —деп жууап берипти.

— „Қазан өлетуғынба еди? Өлетуғын оның жаны барма еди?“ —деп ийеси жәнжел салды.

— „Хау, сен өзиң қалай, қалайсаң? Жаны жоқ болса, ол қазан неге туўады? Туўса, үндемейсен, Бала туўған қазан өлмейтуғын ба еди?“ —депти Хожа.

АТА МЕНЕН БАЛА

Бир дийхан онлаған жасындағы баласын қасына алып, егинге барып, атыз аралап қиятырған екен. Жолда бир аттың аяғынан түсип қалған гөне тағаны көрип баласына:

— „Мынауды алып жүр“, —деди.

— „Өзи гөне, усы сынық жаман тағаның неге керги бар?“ —деп, бала тағаны алмай жүре берген екен. Атасы өзи алып, алдына түсип жүре берипти.

Аўылдың шетинде бир темирши уста бар екен. Тағаны соған төрт пулға сатып, арғы жағындағы баққалдан төрт пулға жийде алып, орамалға түйди де, және алдына түсип, жийдени биримлеп жеп жүре берди.

Артында баласы қызығып, атасы қолын орамалға алып барса, аўзына қарап жалтаңлап баратыр еди.

Атасының қолынан бир жийде түсти, бала дәрриу еңкейип, алып аўзына салды. Және-және хәр уақ бир-бирден жийде түсетуғын еди. Бала хәр бирисин еңкейип алып, аўзына салып баратыр еди. Солай етип онлаған жийдени алды.

Бир уақлары атасы қолындағы жийдени орамалы менен баласына берди де айтты: — „Көрдин бе, балам жаман тағаны жерден бир жола еңкейип алмаға қыйналған едиң. Соған алған жийдениң түсип қалғанына онлаған жола еңкейип алып жедин.“

Енди буннан былай ядыңда болсын: аз исти киши деп ислемай, қалдырсаң, аўыр иске тап болсаң. Азғи қанаат қылмасаң, көптен қуры қалсаң“, —деди.

Жалған сөйлеген адамның, я урлық қылған адамның қолын кесетуғын нызам Қытай журтында бар екен.

Бир күни бир Қытай адамы усындай бир ис пенен гүналы болып, қолы кесилиўге ҳүким болыпты.

Жаңағы киси сол жазаны тартпақ ушын барып турғанда оның жас қыз баласы:

— „Атамның жазасын мен шегемен“, — деп мәлим қылыпты.

— „Гүналының орнына гүнасызға жаза берип болмайды“, — дегенде қыз:

— „Тақсыр, мениң атам жазаға ылайық болғаны ырас. Соның ушын қолынан жуда болайын деп турыпты“, — Өзиниң қолын көтерип: — „Мине, тақсыр, бул да атамның қолы. Бирақ, бул қол менен бала-шаға асырамаға болмайды. Буйырыңыз, тақсыр, усы бала-шаға асырай алмайтуғын атамның нашар қолын кесип, бала-шаға асырамаға жарайтуғын қолын аман қалдырыўға“, — деп ҳәкимге арыз қылды.

Ҳәким баланың атасына соншелли мийирман екенін көрип, ырза болып, атасының гүнасын өтеп жиберипти.

БӨРИК

Кишкене ғана Кәримберди бир күни киси жоғында қазыққа илиўди турған ағасының курашын алып, өзиниң бисына кийди де, бир заман турды. Саққа жүгинип отырды.

— „Мен енди үлкен киси болдым“, — деп ойлады.

„Үлкен киси болғаннан соң, енди далаға шығып, ауыл қыдырып келейин“, — деп жүре берди.

Бирақ, оның үлкен болғанын курашы тыңламады, үлкенлигин етип, Кәримбердиниң мурнына дейин түсти.

Кәримберди буған да қарамады. Қолына бир таяқ алды да, үлкен кисидей адымын керип басып, анамандағы бир ауылға қарай жүре берди.

Буны өристе мал бағып жүрген Бегдулла көрип, күле-күле даўыслап қышқырды:

— „Хәй, бөрик, сен не қылып жүрсең? Бизиң Кәримбердини қайда алып барасаң?“ — деди.

Бир кисиниң еки баласы бар екен. Балалар шоқ болып, өткен-кеткен кемпир-қарт көринсе, ермеклеп күлип, әуерелейди екен. Бир күни қоңсылары келип:

— „Сениң балаларың шоғырақ. Ғарры менен кемпир көрсе, ермеклейди. Хәзир бир кемпирди ермеклеп қалды. Балаларыңызға айтып, тыйыңыз“, — депти.

Ол киси балаларын шақырып алып, нәсийхат қылып:

— „Кемпир-ғаррыға тиймениз, қайта сыйлаңыз. Оларда сизлердей озалда жас болып, бара-бара қартайған. Сизлерде сондай болып қартаярсыз, балаларым. Қойың әдетиңизди“, — деди.

Балалар соннан соң кемпир-ғаррыға тиймейтуғын болып, ўәде берип кетип, бираз күн жүргеннен соң сол ўәдесин умытып және бир мәпилик ғаррыны ермеклейди.

Оннан соң балаларын шақырып алып атасы:

— „Енди мен бул дүньяда турғым келмейди“, — депти.

Балалары; — „Ол неге?“ деп азар-бийзар болыпты.

Атасы айтыпты: — „Егер мен өлмей қартайғаншелли турсам, Сизлерге қусаған әдепсиз балалар ермек қылып, мазамды алар, деп қорқаман“, — деди.

Балалар атасының бул сөзине жүдә қысынып, уялғанынан бетлери қызарып кетти. Соннан соң олар ғарры адамларға күлиўди, ермеклеўди баспүкил қойып, әдепли болдылар.

Мақал: Ғаррыны сыйла, өзин ғарры боларсаң.

ТҮСИНГЕН БАЛА

Баймұрат ғарры қолайсыз жаққа кетип баратырған сыйырдың артынан қарап турып, аса таяғын жоқары көтерип, қатты даўыслап:

— „Хә, көк сыйыр, қайт!“ — деп қышқырып еди. Сыйыр ғырра айланып артына қайтты. Жанында ойнап жүрген сегиз жасар ақлығы Өтеўли ойынын қойып, буған хайран қалып, бабасына сорады:

— „Ата, мал да адамның тилине түсинеме?“ — деп. Бабасы айтты: — Үйретсең, түсинеди, балам“, — деп. Өтеўли бир заман қарап, ойланып турды да:

— „Ата, мени қалаға жиберип оқыт“, — деди.

Алыс билән жуўықты жорытқан билер,

Мақал: Ашшы билән душыны татқан билер.

АЛТЫНЫ ОН ЕКИ ҚЫЛЫҰ

Өтенияз оқымақ ушын үйинен шығып, мектепке киятырғанында жолда қос айдап жүрген бир дийқан бабаны көріп, сәлем бердиде:

— „Харма, баба! Не ғып атырсаң?“ — деди.

Баба сәлемін алып:

— „Балам, алтыны он еки қылайын деп атырман“, — деди.

Өтенияз бул сөзге түсинбеди. Уялыңқырап, үндемей кетип, мектебинде өзиниң муғаллиминен сорады.

— „Акымлы баба екен. Көп мәнисли сөз сөйлепти“, — деди муғаллим. — „Буның мәниси алты ай дийханшылық етип, бала-шағаға он еки айлық тамақ тайынлайман дегени еди“.

ДӘРТКЕ ЖАРАҒАН БАЛА

Муздың жаңа тоңған мезгилинде Сайеке көлге барып, шанышқы билән собап, балық шаншып алып жүрип еди. Тоғыз жасар баласы Елибек алған балықтарын жормалға дизип, ағасының изинен сүйреп баратырып еди.

Сайеке аңламады. Муздың әлжуұаз болып қатқан жерин басып, ойылып кетти. Өрмелеп тырбанып караса, шыға алмады. Тек қолы менен асылды да, турды.

Езилген дизилген балықларды муздың арырақ, беккем жерине қойды да, жормал жиптиң уш жағын саумалап, шуұмақлап ағасына таслады. Өзи балықтың үстинде отырып, аяғын муздың үстине шығып жатқан музға тиреп, жиптиң ушын услап тартып турды.

Сайеке жиптиң ушынан услап, өрмелеп шықты да:

— „Мени өлимнен кутқарған, шырағым! — деп бетинен бир сүйип, жылыңбақ ушын ауылына қайтты.

Мақал: Жақсы бала есиктеги әкени төрге шығарады.

АТА ҰӘСИЯТЫ

Бир ауқатлы дийқан өлеринде балаларын шақырып, ұәсият қылыпты:

— „Мен өлгеннен соң қорағытсаңыз, бағдағы ағашлардың тамырларына зыян келтирмей, бағды қазарсыз. Онда жасырылған ғәзийне бар“, — деген еди.

Бир күни балаларына дүнья керек болды, тарықты.

Бағдың ишин геўлеп көрди. Ғәзийне табылмаған соң, — „атамыз өтирик айтқан екен“, — деп қайтты.

Сол жылы бағдың мийұасы зор болды. Жылдағыдан он есе артық пулға мийұа сатып, теңгени алдыларына үйип, үш ағайын алысқан ұақытта ғана атасының айтқан ғәзийнесиниң не екенлигине түсиндилер.

Оннан соң жерди көп ислеп, жумсартып, төгин менен кушейтип, егетуғынға үйренип, тезарада булар да ғурғын дийқан болып, хәзлик пенен өмир кеширдилер.

ХАЛЫҚ СЫНАҒАН БАЛАЛАР

Ұилал билән Сүйиндик екеўиниң үйи қонсы, бир жерде еди, оқыў тоқталып, қаладан қайтып үйлерине келип еди. Ұилал кийимлерин шештиде:

— „Мен балалар менен топ ойнайман“, — деп көйлекшең шығып кетти.

Сүйиндик олай қылмады. Апасына қарап:

— „Апа, ағам қайда?“ — деди.

— „Қартайдым“, — деп қарап жатып болама? Балам: арпа егейин деп қосқа шығып кетип еди. Сен келгеннен соң, саған қарап түслик тамағын да алып бара алмай отырман. Аш болып қалған шығар?“ — деди Қанбийби.

Сүйиндик: — „Бизди адам қыламан, деп қартайғанша мийнети арылмаған бийшара-ай! Тамағын өзим алып барып, иси бар болса, бираз көмеклесейин“, — деп шапшаққа қуып қойған жарманы алып шығып кетти.

Көзайдын айтпаға келген адамлар қайтып баратқанда:

— „Балаң болса, Сүйиндиктей болсын. Ой, мунын көсеўи көгереди-ғой. Анаў алаңғасар ғарры әкесин тилине алып сорағанда жок. Ол не ийгилик көрсетер, дейсең? Болар бала жастан ақ белгиди ғой“, — деп тарқасты.

Мақал: Атаңа қылғаның алдыңа келер.

ТҮСИМПАЗ БАЛА

Ғайып ойыннан қайтып, үйине келип:

— „Апа, маған бүгин сүттиң көбигин жалатқаның қайда? Күнде қаспағын-да беретугын едиң“, — деди.

Апасы: — „Бүгин бузаўлар емип, малға қосылып кетипти. Сыйыр саўмасақ, нени берейик?“, — деп жуўап берди.

Гайып төмен карап муңайып турса, азанда апасынын:

— „Шырағым, Гайыпжан, бузаўлар емип кетпесин, хабардар болып ойна. Баспақты қайтарып тур. Кийим-лериңиз жыртыла баслады. Мен алағанда болмай отырып, қозаққа түсип, бөз тоқыйын“, — деген сөзин умытып кеткени есине түсип, уялғанынан бети қызарып кетти.

Сөйтіп турып: — „Бузаўлар малға қосылып кеткен болса, кешки сүттен де қуры қалармыз“, — деди де, үйден жууырып шығып кетти.

АЙЗАДА БИЛӘН ҚАНЫГҮЛ

— „Ҳа, шеше, былтыр сен де Мырзағаны оқыўға жиберип едің, Ҳеш нәрсе үйренип келиппе еди?“, — деди Айзада.

— „Беў, келин-ай, апаттай теңгени жоқ қылып кийиндирип жибергендеги пайдасының қайда екенін билмеймиз. Өзимиз жоқ-жуқа адам, кәмбағалланып қалдық. Еле баяғы турысы. Өзиңнің балаң қалай?“, — деди Қаныгүл.

— „Мырзағаның өзи мында екенінде де суўдырлы қыйқан еди. Онда да ойынға берилип, жөнли оқымай жүре берген ғой шамасы. Бизиң Сарымсақжан, өмири узақ болсын, кеткенде Ҳешнәрсе билмейтуғын еди. Усы сапары оқый келгеннен бермаған „Мәспатша“ деген бир қыссаны әнедей қылып оқыйды да отырады. Өләмәта ойын менен де иси жоқ“, — деди Айзада.

СЫЙЫРДЫ ТАПТЫ

Қалбийбиннің еки ғана туўған сыйыры бар еди. Биреўи өристен келмей қалды.

— „Хәй әттегене, көлде батпаққа батып, болмаса ийт-қусқа ушырап қалмаса, болар еди дағы!“, — деди Қалбийби.

Он жасар қызы Әнар, сегиз жасар улы Сапар екеўи:

— „Бизлер барып излеп келейик“, — дедилер.

— „Қой, сенлердің даўысыңызды танымас. Айдахай қоңыр сыйырды саўа салып, өзим барайын“, — деди Қалбийби.

Саўып болып шелегин қойып, Әнарға тапсырды да, Сапарды жанына алып, өзи излеп кетти. Бир жалқамыстан өтип, саз даўысқа салып:

— „Хәўкем, жаным, ҳаў-ҳаў-ҳаў!“ — деп даўыслап қышқырып еди. Бир малдың даўысының барынша созып мәңирегенін еситти.

Булар барып таўып, уйыққа батып атырған жеринен шығарып алып айдап қайтты. Жолда киятырғанда:

— „Апа, сенің даўысыңды бул сыйыр қайдан биледи?“ — деп сорады Сапар.

— „Қәўендер болған, азап бермей тәрбият қылған адамды мал танийды, балам“, — деди Қалбийби.

ДОСЛЫҚ ТАБЫСЫҰ

Мектепте оқып жүрген Бектурды биліп жеппеген сабағын өзинен озық Тилеўден сорап еди. Ол жөнин айтпай:

— „Билместей болсаң, неге оқыйсаң?“ — деп арман карап отырды.

Қапа болып қайтқан Бектурды баратырып:

— „Бәримиз бирдей кәмбағалдың баласымыз. Аталықтың баласындай сонша тәкаббыр болып“, — деп айтқан сөзин Тилеўдің қулағы шалып кетип, қуйқасы жуў етип кетти. Орнынан турып барып, Бектурдының мойнынан кушақлап, жалыныуы менен барып отырғызып, билмеген сабағын үйретип жиберди.

Мақал: — Ашыў араз, ақыл дос,

ҚЫЙҚАҢ БИЛӘН ЖӨНЛИ БАЛА

Қалада оқыў тоқталғаннан соң Бәкеш билән Сийрек екеўи жолдас болып аўылына қайтты. Булардың жерлери жолдың үстинде еди, узақтан көринди. Екеўинің де ата-ана, туўысқанлары жердің басына келип, пахтаның отағын алып жүрген екен. Екеўинің де жери жолдың еки жағында еди. Ҳәрким өз жерине карап, айырылып кетти. Екеўинің де туўысқанлары көрип куўанысып қалды.

Бәкеш бопса қылып:

— „Алты айдан бермаған жаңа келгенимде мени үйге алып бармай, бунша дүньяхор болып“, — деди.

Баласының ырайына карап, атыздағы жұмысларын таслап, бәри де үйлерине қайтып кетти,

Сийректі барған сайын бир ой басып баратыр еди:

— „Бул бийшаралар қартайғанша сорлары арылмай,

күннің қуяшына күйреп, диңкеси курып жүргени. Бүйтип жүрген бизден булар кашан рәхәт көреді?— деп гүңкилдеуи менен барып, ата-ана, туұысқанларының қолынан алып, аманлық сорасты да, ғарры атасының қолындағы орақты алып:

— „Сиз бир заман саяда отырып, демиңизди алыңыз“, — деп өзи атызға отаққа түсіп кетти.

ЕКИ ПАЗНА

Шойын менен усталық етип түрли ыдыс хәм курал-асбапларын дүзететуғын бир шойыншы уста бир күни еки пазна куйып шығарған екен.

Пазнаның биреуи кешикпей сатылып кетти. Қалған биреуине қардәр келмеді, зәң басып дүканда жата берді.

Бир себеп пенен бир заманларда сатылған пазна устанын дүканына келди, өзиниң бирге куйылған жорасын көрди, еле жатыпты.

Сатылған пазна дийқанның қолында, жер айдағаны себепли жүзи жарқырап, гүмистей жалтылдап туырып еді. Дүкандағы пазна болса қарап атқаны себепли зәңлеп жаман болып қалып еді. Зәңлеген пазна жорасынын шырайына қызығып айтты: — „Сен не ушын муңындай жарқырап суп-сулыў боп кеттиң?“ — деди.

Жарқыраған пазна: — „Сен ис қылмай, бир жерде жата бергеннен соң, тотығып қалыпсаң. Мен күнде ислеген себептен татым кетип жарқырағачман“, — деди.

ЕКИ ЖОЛДАС

Еки дос адам жолдас болып, бир тоғайдан өтип баратыр еді. Тоғайдан бир аю шығып, буларға қарап топылды.

Булардың биреуи бурын көрди де, дәрриў бир ағаштың басына өрмелеп минди де кетти.

Қалғаны қартаңырақ еді. Жақынлап қалған соң билди. Шәпиклик ете алмады. Не қыларын билмей албырады. Бурын еситкени бар еді; өлген адамға аю тиймейди деген сөзди. Тек сол сөз есине түсти де, жүзин төмен, өзін жерге таслап, өлик болып жата берді.

Аю буның қасына келип ийискеледі, өйер-бүйерин

барлады. Бул демин алыўды да қойып, өлик болып жатты. Аю әрли-берли көрип-көрип, жаны жоқ екен деп ойлады да, таслап кетип қалды.

Соны көрип турған ағаштың басындағы жолдасы сыпқанап төмен ғаррының жанына келди. Бул да туырып отырды.

Жигит оған дегишкен болып:

— „Аю сениң кулағыңа бирнәрсе сыбырлап атыр еди. Не сөзлер айтып кетти?“ — деди.

Бул айтты:

— „Аю маған ақыл үйретти:— „Жолдасың жарамас екен. Кәтерли жерде таслап, өз басының ғамын етип кетти. Буннан былай жарамас жолдас билән жолға шықпағайсаң“.

Мақал;— Жолға шықсаң, жолдасынды тауып шық.

БӨЛИҰГЕ УСТА ЕКЕН

Бир жарлы дийқан бәхәр ғәллесин түүесип, қалдаўрап турғанында ойланып бир ғазын сойып, уқсатып астырды да, бир төреге тарғыўға алып барды.

Төре айтты;— „Муны алып келип едің. Енди бөлип те бер. Мына биз бир қатынымыз, еки баламыз, еки қызымыз. Бар-жуғы алты жанбыз“, — дейди.

Ойланып туырып, ғаздың басын жулып алып, Төренің өзине берип;— „Сиз үйдиң басысыз. Сизге бас ылайық“, — дейди. Куйрығын кесип, Төренің қағынына берип айтты:

— „Сиз Төренің изи, үй дүзеушисиз. Сизге куйрық ылайық“, —

Еки қанатын кесип алып, еки қызына берип айтты:

— „Сенлер енди ушайын, деп туырыпсыз. Сенлерге қанат бермек ылайық“.

Еки баласына еки аяғын кесип берип айтты:

— „Сенлер Төренің орынбасарысызлар. Сенлерге аяқ ылайық“.

Енди қалған геўдеси аз да болса, пышқ ушы деген бир кәде бойынша бөлистірген бизге тийисли екен“. — деп қапқа салып қойды.

Төре муның айтқан сөзлери билән қылған ислерине күлип, ўақты хош болып, көп теңге берип, сыйлап жиберді.

Мақал: Бөле билген ала билер.

Бир бай дийқан еситипти: бир газ писирип алып барғаны ушын анаў жарлы дийқанға төре көп пул берилти деп.

Бул соған кызығып, мен де көбирек теңге алайын деп, бес газын бирден топ көтере сойып писирипти де, бәрин де Төреге алып барып, тартыў қылыпты.

Төренің озалғы әдеті: — „Мына алты жанның ортасында бөлип бер“, — дейди.

Бай дийқан қайдан билсин Төре күлгендей қылып бөлмекти.

— „Өзлериңиз онысып алыса қойыңыз“, — депти.

Төре: — „Анаў күни бизлерге газ бөлип бергенди шақырып кел“, — деп хызметкерин жиберип алдырды. — „Мына бес газды анаў күнгидей қылып уксатып бөлистирип бер“, — деп газларды оның алдына қойыпты.

Жарлы дийқан көп ойланбастан бир газды Төре билән қатынының алдына қойып: — „Мына газ билән Сиз үшеў болдыңыз“. Бир газды еки қызға берип: — „Сенлер де үшеў болдыңыз“. Бир газды еки балаға берип: — „Сенлерде үшеў болдыңыз“. Еки газды өзи алып: — „Мине бизде үшеў болдық. Теппе-тең болды“, — деп тура берипти.

Төре бұған бурынғыдан да бетер ўақты хош болып, және де теңге берип, бай дийханды куўып жиберипти.

ТИЛ

Жүдә ертедеги бир заманда „Анатолий“ деген бир мәмлекетте дүньяға билим таратқан зор алымлар жетискен екен. Сол алымлардың биреўи „Азип“ деген екен.

Бир күни Азип алымның үйине өзинің сабақластарынан бир неше адам қонақ болды. Булар Азип алымнан:

— Жүдә жақсы тамақлар, бурын жеп халық үрдис егпеген тамақлардан таярлап, өзлерин сыйламақты өтинеңди.

Азип базарға барып қассаптардан сойылған қойлардың тиллерин сағып алды. Сол тиллерден қонақларға қонақ асы тайынлады.

Дәслеп қонақларға тил сорпасын берип, изинен сол

тилден хәзирленген, түрли-түрли наз-негметлерден тарта берди.

Бул тамақлар мазалы болса да, хәммеси тилден болған себепли тоя келе бир түрли самсазырақ болып көринди. Қонағасыдан қонақлардың ырза болмағандықтары аңланды: — „Жақсы тамақ дегениңиз усыма?“ — деп биреўи айтып салды.

Азип алым: — Жолдаслар! Дүньяда тилден жақсы зат табыларма екен?.. Жыланды инине киргизген тил емес пе? Батырлардың, көп әскерлердің қанлы урыс пенен ала алмаған қалаларын тил менен алып болмайма? Адасқан елди жолға салатуғын, еки жаўды татыўластыратуғын, усы душшы тил емеспе? Дүньяда жақсылық атын алған хәрбір истиң усы тил менен ислегенин мен болып, Сиз болып „Жоқ“ деп айта аламыз ба? — деди.

Сөздин тәсир қылғаны қонақлардың жүзинен аңланды. Шунки Азип алымның түпки хикиметли сөзлерине хәммелер аң-таны шығып, тигилген еди.

Енди қонақлар Азипке келеси нәхәри ушын дүньядағы ең пәс болған тамақлардан таярламағын өтинди.

Кешке қонақлар дәстүрханның әтирапыңда адамның иштейин алмайтуғын биймаза тамақлар күтип отырып еди. Бул сапары хәм кешегидей тилден исленген тамақлар келе берди. Қонақлар бұған хайран болды: — „Жолдас Азип, бизди және кешегидей тил менен сыйладың. Жақсылық орнына да, жаманлық орнына да сол бир тилди жумсадың. Муннан басқа тамақ табылмадыма?“ — деди.

Азип: — Жоралар! Бүгин маған биймаза жаман тамақ буйырдыңыз. Мен сөзңизди орнына келтирдим. Билесизбе, дүньяда тилден ашшы, биймаза, жаман нәрсе барма? — Жанын аямайтуғын еки досты айырып, биреў-береўине душпан қылған усы тил емес пе?. Еки журтты биреўин-биреўине душпан қылған усы тил емес пе?. Еки журтты бирин-бирине өшпенли қылып урыстырған, қан төкпеге себепкер болған усы тил емес пе?. Дүньяда тилден жақсы хәм тилден жаман нәрсе де табылар ма екен? — деди.

ТОҒЫН

Тоғайдан ағаш кесип алып, тоғын ниймек бир адамның нешеси еди.

Муның ислеп турғанын сырттан бир аю көрпип турып еди. Аю кыял етти: —Мениң күшим адамның күшиен кем емес. Неге мен де тоғын ийип, сатып пайдаланбайман? —деди.

Жеделленип тоғайдың қалың жерине барды да, жуған, нәзік ағашларды жыйнап, еки ғырбат ағаштың арасына қыстырып баса берди, ийе баслады. Болмады, ағаштың биреуи сынды, биреуи қарыны жарық болды, мүйеш-мүйеш болды. Ҳешбиреуи үәжге аспады.

Айланып қараса, бағанағы адам еле ийип атыр: ийген бирсин қамыс пенен шандып, еки басын жерге көмпип атыр. Шегинен сатып пулын алып хәм атыр.

—Сорап үйренип алайын,—деп қасына барды, өзи ниң мудын айтты:

—Сен уксагып тоғын ийип ала бересең. Мен ийсем ондай болмайды. Сына береди ямаса сен сондай ақ күшлимисең? Мениң күшим жетпей ме? —деди.

Ол адам айтты: —Тоғын иймеге күш пенен бирге тәсил де керек. Сениң күшиң бар, тәсилиң билмейсең Соннан соң тоғын ийилмейди, —деди.

БӨРИ МЕНЕН ИЙТ

Бир бөри менен ийт екеуи ушырасып сөйлести. Бөри жүдә арық, жүнлери сабалақ-сабалақ, зордан сөйлей алатуғын еди.

Ийт болса биреудің тәрбиясында турған, өзи семиз, көзи тас төбесинен қарап, жүнлери жылтылдап турып еди.

Булардың арасындағы сөз хәм сол: бөриниң арықлығы менен ийтиң семизлиги хәккында болды.

Ийт: —Сен өзиң ғайратың бар. Шаққансаң, тислериң өткир, Не себептен муншелли арық болдың?

Бөри: —Журыт сак. Анлып алайын деп турған ауынды да алдырмайды. Қайта изиңе түсип кууады. Өлдим-талдым дегенде зордан кутыласаң. Ара-тура биреуин ала ғойсаң, қызыл тумсық болмай атып айырып алады. Солай етип күнде кууғынға түсип, жарығандай, ауызға маза бергендей бир тамаққа жарымай сүргин болып жүрген мен арық болмай, ким арық болсын? Сен қалай семиз болдың?

Ийт: —Биреудің есигиндемен. Өзи не жесе, маған

соны береди. Тамағым тоқ, қайғым жоқ. Мен семиз болмай, ким семиз болсын?

—Сен өйтип оған не хызмет қыласаң?

—Тек есиги қорыйман, басқа қылар исим жоқ.

—Мен де қорысам, маған да тамақ берерме екен?

—Берер. Сени көрген ийт-қус келе алмас. Пайдан көп тийер, қайта саған көп берер.

—Олай болса, мени де алып бар.

—Жақсы, бирге жүре ғой.

Бирге жүрермен болып, жақын келип қараса, ийтиң мойнында қарғысы бар.

—Бөри: —Мынауың не?

Ийт: —Қарғы.

—Оны не қылады?

—Күндиз байлап қойып, түнемесие гене босатып жибереди.

Бөри: —Бәнтте турып бенде болып семиз болғаннан, өз аяғыма арқайын жүрпип, арық болғаным-абзал, кештим бундай рәхәттен! —деп өз жолына кетти.

АРЫСЛАН МЕНЕН ҚОЯН

Бир тоғайда көп қоянлар Ұатан тутқан екен. Буларға ғалауыт беретугын көп душпаны жоқ. Лекин көпке татыйтуғын бир душпаны бар. Ол да болса, „Өзин тоғайлықтың патшасы“ деп хисап еткен бир зор арыслан еди.

Қоянлар бул арысланның зулымынан петеңге келген еди. Ұатанын таслап кетежақ болса қайда барса да, қоянға сондай бир күн. Бийзар болған қоянлар елши жиберип, арыслан менен жарасық қылған еди. Күнде бир қоянды қыражға бермек болған еди.

Қоянлар күнде шек салып, атына шыққан қоянды жиберип туратуғын еди.

Бир күни шек бир зийрек қоянның атына шықты. Ол басқа жолдасларына бир ауыз сөз айтты: —Мени жиберіуде көп қыстанбаң. Пикирим тууры келе койса, өзим аман қалып, бул бәледен Сизлерди де кутқарайын, —деди.

Қоянлар разы болды. Бир заман кешигип, арысланның алдына барды, узағырақтан сәлем берди.

Аш болған ашыулы арыслан куйрығын жерге урып турып еди. Муннан сорады: „—Қыражыңыз қәне?“.

Коян: — Мен алып киятыр едим. Жолда бир арыслан тартып алды. Патшамыздың кәхәри десем, жаман сөзлер айтты:

— Патшаныз кетсин, бөлмәсә, басына сауда саларман”, — деди.

Арыслан: — Маған көрсет, — деди.

Коян баслап кетти. Бир жерлерге барып тоқталды, калтырады, анау арысланнан қорыққанын айтты.

Арыслан: — Қорықсаң, мениң кушағыма кир! Маған көрсет! — деди.

Коян алып барып бир кудыққа үңилдирди. Куйының тынық суында арыслан өз сүүретин көрди. Кушағында көринген коян өзине берилген коян екен деп ойлады да, коянды қойып, өзін кудыққа таслады.

Зийрек коян аман келип, жолдасларынан сүйинши сорады.

АРЫСЛАН БИЛӘН ТҮЛКИ

Бир арыслан қартайып, кууаты азайып, бурынғыдай бас сала бериуге әзизлик қылды. Ашығып қалды, ауырды. Ол өзінше бир хийле ойланды. Жанлы-жаны-ұарларға арыслан дағазә салды:

„— Мен қартайдым. Енди жанлы мақлуққа азар бериуден тоба қылдым. Өзимде ауырыұман. Хал сорап келген қарындас болса разыласып қалар едим“, — деп.

Хәртүрли мақлуқлар муның халын сорап келип, туұры келгени изине аман қайта алмай, арысланға жем болып турды.

Бир күни түлки келип, ишкериге кирмей, майданнан турып хал сорады:

Арыслан айтты: — „Халым нашар. Мениң қадирданым түлки, неге жақын келмейсең? Ишкериге кир“, — деди.

Түлки жақын бармайтұғынлығын себеп етип:

— „Ишкериге кирген из жүдә көп. Шығып кеткен из түк те жоқ. Соның ушын майданнан хал сорап, қайтқаным ақылға турарлық“, — деп жүрип кетти.

Мақал; Аузы күйген үрип ишер.

ЕКИ ТҮЛКИ

Бир тоғайда еки түлки бар еди. Еки түлкинің еки талабы бар еди: биреуи даланы, тоғайды аралап, көп

кыйынлық билән тамағын тойдырар, ашлы-тоқлы болып жүрген уақлары көп болар еди. Соның ушын өзи арық, әбжусте еди.

Екиншиси күтә хийлекер, шаққан еди. Жақын жердеги ауылларда жүрип, журыттың тауығын, ылак, қозыларын алып, пәтеңке келтирип, қолға түспей жүрип еди.

Бир күни еки түлки ушырасты, хал сорасты.

Уры түлки: — „Жора, сен күтә арықсаң, кеселиң барма, не болды?“ — деди.

Арықлау түлки өзиниң күн көрисинен зарланды.

Уры түлки қызғанып („аяп“ мәнисинде) өзиниң қоллайлы жерде, мазалы тамақлар көрип қойғанын айтып, сол күни қонақ етип, тауық етлери менен сыйламаға үдә қылды.

Тауық, қозының семиз етлерин еситип, аузынан суулары ағып, турған мүсәпир арық түлки жалбара берди.

Түн болды, екеуи ауылға кетти. Уры түлкинің айтқанындай бир кетектен еки тауық алды.

Хийлекер түлки тауықтың алқымынан буўған, сестин шығармай ғана алып кетти. Сада арық түлки қалай жетти, солай аяғынан тислеген. Тауық айқай салып баратыр еди.

Адамлар хабар тапты, ийтлерге „Бас күш!“ берди, кууды. Хийлекер түлки өзін бир салмаға алды. Тауықтың дауысы менен ийтлер арық түлкиге ауыз салды, қолға түсти.

Хийлекер түлки узактан „не болды?“ — деп дауыслады.

— „Қолға түстим“, деди арық түлки.

— „Енди қашан көрисемиз?“ — деп сорады хийлекер түлки.

— „Ертең азанда тери базарына барсаң, теримизди көрип қаларсаң“, — деди гөдек түлки.

БАҚА БИЛӘН ШАЙҚУС

Бир шайқус суудың қапталындағы жарқабаққа уя салып еди. Ол сууда бир тасбақа қоңсы болып, күнде гүрриңлесип турды, дос болды.

Бир күни бақа жалына берди:

— „Мени өзіндей болыс, ушпаға үйрет“, — деди.
Шайкус оған:

— Сениң затың ушпақ ушын жаратылған емес. Ушпақ ушын өзиниң абзаллары: канат, куйрықлары болмағы керек.

Баканың қызықканы соншелли, жалынғанды сирә коймады. Ақыры баканы аспанға алып ушып кетти.

Бираз ушып жүрип:

— „Мине бул сени ушпаға үйреткениме үйрендиңбе?“ — деп сорады Шайкус.

Баканың қыялына ушыу ап-апсат болып көрине баслаған еди.

— „Ауа, үйрендим“, — деди ол.

— „Жақсы, үйренген болсаң. Өзиң бир ушып кара, қәне“, — деп қоя берди шайкус.

Бака төмен карап зынғый берди. Пәт пенен бир таска тийип, парша-парша болды.

Мақал: Хәлин билмеген хәлек.

БӨРИ БИЛӘН ТЫРНА

Бир аш бөри тамак излеп жүрип, өлимтик тапты. Ашлықтан хәм паркына бармастан қалай дус келди, Солай асай берди. Комақай бөри сүйек болса да, паррық етпей өткере берди. Майдарак сүйек өгип турса да, бир сүйек өтеди, тамағында тығылды да қалды. Олай-булай еплеп-еплеп қарады, болмады, қайта беккемлести, жутындырмады, дем бермеди. Бөри жүре алмады, узынына түсип жатты, жан-жағына қарар еди.

Буның ығбалына бир тырна келип хал сорады. Бөри өзиниң дәртиң айтты, зарланды. Аўзына тумсығын суғып, сүйекти алып тасламағын тырнадан өтинди. Тырна әдетте бул хызметтен бас тартсада, көп жалына бергеннен сон, сүйек алынып, аман қала койса, хызмет хақында көп етип бермеге үәде қылғаннан сон, бөриниң қасына барып, тумсығын бөриниң аўзына суғып, дем бермей турған сүйекти алып таслады.

Бөри дүр-дүр силкинди. Тырна бөригә карады, хызмет хақысын сорады. Бориниң бурынғы назары жок.

— „Жаның өзиңе олжа, кете бер“, — деди.

Тырна хызмет қылғанын, өлимнен кутқарғанын, алдында өзи үәде қылғанын айтып, хызмет хақысын сорады.

Бөри: — „Сен өз хәддиңнен асқан екенсең. Бағана аўзыма тумсығынды тыққанда, ғашыр-ғашыр шайнамағаныма куўанбай, тағы хақы сорайсаң“, — деди.

Тырна үәдениң мәнисин, хызметин айта баслап еди, бөри тәп берди. Хақы аламан деген тырна зордан ушып қутылды.

АРЫСЛАН, БӨРИ ХӘМ ТҮЛКИ

Бир арыслан аўырып, жүнлери түсип, бир түрли қотыр болып, аўға шыға алмай, уясында жатқан екен. Хәртүрли жабайы жанлы—жануәерлар муның халын сорап келеди екен. Түлки ойланды:

— „Муның аўхалын сорамасақ, саўала койса, алдыман шығарар. Барып сорап койсақ, және бир бөлеге тап болып турмайын“, — деп ининиң артынан ақырын ғана барып тыңлап турса, арыслан билән бөри сөйлесип атыр. Бөри түлкини жаманлап атырған екен. Тыңлап баўырлап жата қойды.

Бөри айтады: — „Әне, журыттың бөри жапырылып келип, Сизиң халыңызды сорап турғанда, көресиз, түлки келмейди. Усы ўаққа дейин бес жола келип кететуғын ўағы болды. Қыйналарма екен десек, ол қайта Сизиң аўырғаныңызға куўанып жүр, деп есиртемен“, — деди.

Арыслан жақсы ғана қызды. — „Мақсетим питетуғын болды“, — деген кисидей бөри шығып, өз жолына кетти. Түлки барып сәлем берди. Арыслан: — „Мениң аўырғанымды еситпеппе едиң?“ — деди.

— Түлки: „—Аўа, тақсыр!“ — деди.

— „Олай болса, неге усы ўаққа дейин хал сорамаға келмедидиң?“ —

— „Мен тақсыр, Сизиң аўырыуыңыздың даўасын излеп, соның емин билетуғын уллы тәўипти излеп кетип едим“, — деди түлки.

— „Таптың ба? Оның даўасы не болады?“ — деди арыслан сәл кәхәринен түсиңкиреп.

— Аўа, тақсыр. Жүдә узақта бир тәўип излеп барып, таўып едим. Оннан барып аўырыуыңыздың жөнин айттым.

— „Өзиң барып емле“, — дедим. Ол маған. — „Корықпай ақ қой. Патшаңыздың аўырыуы хеш нәрсе емес. Тек емин таппай турған. Патшаңыз бир семиз

бөринин жүрегін жеп, етине тойса, терисин тонап жамылса, ҳазир гүлалагүл болып жазылады да кетеди", — деди. Соны есите салып, куғаннан жүрегим жарылгандай болып, айдап киятырғаным, тақсыр", — деди.

Арыслан: „— Ондай болса, аңсат екен ғой. Бөри табылады“, — деп турды.

Бөри де арысланның жанына түлкинің барғанын аңлып, қызық көрейин деп умтылып еди. Арыслан бас салды.

Түлки мыйығын тартып күлимсиреп, „биреуді шуғыллаган қалай болады екен?“ — дегендей, өтип шетирек шығып, арысланның сарқытын жеп кетейин, деп шоңқайып отырды.

Мақал: — Шуғылдың жайы дозак.

ТҮЛКИ БИЛӘН ГҮЗЕ

Бир қатын өзинің писип, ораққа келген буұдайын орып қайтайын деп, қолына бир гүзе қатық алып, түслик қыларман деп гүзени бир қалыңырақ путаның арасына жасырып қойды да, өзи жумысына кирисип кетти.

Бир түлки тамақ излеп жүрип, гүзени көрип, буған келди де, гүзениң ишине басын суғып, қатықты ишти, жалап та болды. Енди кейин шегинип гүзеден басын шығарып алайын деп еди. Гүзе қалмады, түлкинің басы менен ере кетти.

Түлки олай-былай жүрип, басын былғанлатып еди, силкилеп те қарап еди, болмады. Гүзе калмады, басын шығара алмады.

Болмаған соң түлки сөйледі:

— „Ғау, гүзе, апаттай ойнадың. Енди басты, сол ойнағаның болар, кой жибер енди“, — деди.

Гүзе тыңламады, калмады. Түлки ашыұланып:

— „Мәмилеге турмасан, жақсылық пенен өзиң қалмасан, мен сени суўға басып мантықтыраман“, — деп жуўырып барып, бир суўлы арнаға түсип, гүзени суўға басты,

Гүзеге суў толғаннан соң, аўырланып суўдың астына батты. Өзи менен бирге түлкини де суў түбине алып кетти.

Тоғайдың бойында бир сүриў қойлар жайылып жүрип еди. Арасынан еки қозы айрылып, сүриўден шетирек шығып, отлап жүрип еди. Бир үлкен саўлық айтты:

— „Айырылып көп ойнамаңызлар, қозылар. Бәле менен қаза узақ емес. Бир нәрсеге ушырасып қаларсызлар“, — деп.

Бул сөзлерди тоғайдың арасында жасырынып турған бир бөри еситип турыпеди. Ол айтты:

— „Саўлық өтирик айтады, досларым. Ол өзи қартайған. Аяқлары жүре алмайтуғын маймақ болған соң Сизлерди күнлегеннен айтады. Сизлер қайда болса, сонда аяқларыңның барғанынша көңүллериңизди көтерисип жүре бериңиз“, — деди.

Қозылар басларының аўған жағына отлап жүрип, бир шетирек шығып кеткен еди. Бөри топылып, буларды көтерип алып, тоғайға қарай өте кетти.

ТӘКАБЫРШЫЛЫҚ

Үйлери қатар отырған еки қонсы үйдин еки қоразы бар болар. Бири-биреўлери менен өшпенли еди.

Бир күни бул екеуи таласпаға-урыспаға айланасты. Барып-барып биреуи жеңди. Жеңилгени журыттан уялгандай путаның арасына, оннан бир қараңғы түбекке тығылып жасырынды.

Жеңгени мақтанған кисидей қоқыраңлап, ұақты хош болып, есиктиң алдына ардаңлап, арман-берман жүрип, оннан соң ушып қораның төбесине, оннан да бийик бир бастырманың үстине шығып, канатларын силкип комланып, өзін-өзи нәхән көрсетип, бар даўысы менен „Күкәри көк“ деп шақыра баслады.

Бирақта, қайдан келгенин билмеймен: бир қаршыға сарқып келип, мақтаншақ қоразды алды да кетти.

Мақал: — Мен-менге заўал, жүйрикке томар,

ТИЙИН БИЛӘН БӨРИ

Бир күни тийин теректиң басына бир шақадан бир шақаға ырғып, секирип, ойнап жүрип еди. Бир ұақта қолайсыз, секирди билемен: Төменге жығылып кетти.

Бул терек астында жортыўдан шаршап келип, уйқылап жатқан бир бөри бар еди, тийиң тап сол бөриниң үстине түсти.

Қайымнан табылған аўды бөри жаздырмады, ұслап алып жемеге қайымласа берди.

Тийин: „—Мени жибер“,—деп жалына баслады.

Бөри айтты: —„Жақсы, сени жиберейин. Бирак, сен дәслеп маған айтып бер. Не ушын сенлердиң бәркулла ўақытларыңыз хош? Ол шақадан бул шақаға секирип ойнаўдан босамайсыз? Қапа болып турғаныңызды сирә бир көрмедик“, —деди. „Бизлер сенлерден күшлимиз. Соннан келип бир күн ўақтымыз хош болып турғаны жоқ, бәркулла қапа боламыз да, жүремиз“, —деди.

Тийин айтты: —„Сениң қолыңда турғанда қаўлығып сөйлей алмаспан. Мени әдеп жибер. Албырамай, туўра жуўап берейин“ —деди.

Бөри сол сырды билмеге жүдә кумар еди, тийинди жиберди. Өрмелеп теректиң басына шығып алғаннан соң, бөриге айтты: —„Сиз залымсыз. Бәркулла ойлағаныңыз —қан төкпек, гүнасыз жаныўарларды алып жемек. Соның ушын бәркулла қапа боласыз. Биреўге азар берсем, деген ой жүрегинизди жандырады да турады.

Биз тийинлер ақ көңилмиз. Соның ушын бәрқа барлық ўақытта ўақыты хошлық пенен жасаймыз“, —деди.

Мақал: —Ақ пейилдиң аты арымас, тоны тозбас.

ЕШКИ БИЛӘН ТҮЛКИ

Қырда жуўырып жүрип, жан-жақтан алаң болып, аяғының астынан хабарсыз киятырған бир түлки аңламастан бир терең оқпанға түсип кеткен екен. Соннан шыға алмай турғанында бир ешки отлап келип, оқпанға үңилип, түлkini көреді.

—„Қаў, түлки мырза! Сен не қылып мунда турыпсаң?“ —деди ешки.

—„Несин сорайсаң? —деди түлки. Күнниң ыссылығынан күйил-жанып, өлейин деп жүрип едим. Шөлдеп суў таппай жүргенимде усы оқпанның үстинен шықтым. Оқпанның түби муздай салқын хәм түбинде жүдә мазалы муздай тынық суўы бар екен. Суўынан ишип,

халқылағанымды басып, жаным жайласып, хәз етип турыппан, жора“, —деди

Ешкиде шөллеген еди Бул сөзлерди еситип, басқа паркына қарамай, ойланбай секирип, бул да оқпанға түсти.

Түлки дәрхал ешкиниң үстине минди. Оннан мүйизине минип, бир секирип қырға шықты да, ешкиге айланып:

—„Ал енди хош бол! Ийең келгенше жата тур“, —деп өте кетти.

ТҮЛКИ МЕНЕН ҚОРАЗ

Бир түлки өзиниң күндеги әдети бойынша бир аўылға келип, аў қыдырып жүрип еди. Бийикте қораның уша басында отырған бир қоразды көрди. Көзи қызды: „—Бой жетпес жерде екен“,—деп өкинди. Неде болса, бир хийле қылып көрейин, деп қыйпақлап, түбине барып сәлем берди, аман-түўел алысты, хал сорасты.

Қораз да өзиниң саўлығын, мәс болып жүргенин айтты. Түлకిге бундай сөзлерди еситпегенге салып: „—Жора, мен қартайыппан. Кулақларым еситпейди. Сениң менен бир гүрриңлесип, суҳбет қылайын, —деп едим. Сен болсан дымнан жоқарыда отырған екенсең. Сөзлеринди есите алмай, пәнт кумар болып турыппан, төменге түс, жора. Екеўимиз муң-зарымызды айтысып, бир заман гүрриңлесейик“, —деди.

Төменге түсе қойса, бир сойқанның болажағын аңлаған қораз көп асықпады. Өзиниң сырын гизли сақлап айтты:

—„Төменге түскенде сеннен қәўпим болмаса да, басқа жабайы жаныўарлардан қорқаман. Соның ушын жоқарыдан турып, сөйлесе берейик“ —деди.

Түлки:—Ол кәрасынан сира қорықпа. Жақында патшадан буйрық болды. Хәшбир жаныўар басқа әзиз биреўине дақыл қылмасын деген. Бүгинде хәмме арқайын. Бул буйрықты еле сен еситпеген екенсең, —деди.

Қораз:—Түлки жора, сөзиң ырас қусайды. Анаў киятқан еки ийттен сениң тайсалмай турғаныңа қарағанда, сөзиң дурыс, сәл сабыр ет. Солар келсин, қосыла гүрриңлесийик, —деди.

Түлки куйрығын қымып ҳайдай берди.
 Қораз:—Хаў, буйрык қәне?
 Түлки:—Олар еситпеген шығар.

М А З М У Н Ы

Сейфулғәбийг Мәжйитовтың өмири ҳәм дәретиўшилик
 хызметлери Байниязов К.

Косықлар	21
Октябрьдин жәўланы	21
Еркинлик таны	22
Ысық	23
25 октябрь (7 ноябрь)	24
Ильяның улы	25
Ленинге бағышлап	26
Май байрамы	27
Маркс баба	28
Иният болысқа	30
Қуслар келди	30
Жасларға	32
Хаяллар күнине	33
Қыз-келиндерге	35
Қызларға	36
Қыз-келиндешеклерге	38
Қызыл отау	39
Қайсы күн	40
Кет-кет	41
Айыларсан	42
Жерди бежер	44
Жарлы дийқан	45
Харма дийқан	46
Ғажжа-ғаж	48
Пахтаны күтсем	49
Қарақалпақша Интернационал	50
Еркиндикти күсеу	51
Шырайлы заман	52
Харып един	53
Қарақалпақ	54
Қарақалпаққа	56
Аталар-ай	59
Болып өтти	60
Тозған заман	61
Бәхәр пәслы	62
Наўрыз-таза жыл	64
Гүз	66

Қыс келер	66
Әмиүдәрья	67
Өзен	68
Сайра бүлбил	68
Жалқау дийқанға	69
Не жаман	70
Жасларға	71
Екинши куралтайға	73
Ағасынан инисине хат	74
Не әрман	75
Мәхәл деген не?	76
Мәрт жақсы	77
Дау болмасын	78
Ерлик дәркар	79
Илинген бар	81
Тири қорқақ	82
Дәркар	83
Туўрылық ҳәм қалпалық	84
Қарт билен әжел	85
Ананын сүйиўи	87
Пайдасын биліу	88
Айтып жибер	88
Жолды оңға бурып жибер	89
Таза арнаға	90
Кеўил шадлығы	93
Узақ ушыу	95
Оқыўға кел	96
Инан мәккем	97
Өнер—билім	99
Кеш болмасын	100
Ғамын бар	101
Жигит	102
Дослық жайы	103
Төрт мәўсим	105
Ақкуу, Шортан ҳәм Шаян	106
Бүлбил билен ешек	107
Алтын жеген бери	108
Дийқан менен күншил маймыл	109
Шымшық билен кептер	111
Қайырлы түлки	112
Еки саўдагер	113
Есер билен көлеңке	114
Түлки менен қаблан	115
Бирлик пайдасы	116
Мақтанғанда дәне жоқ	117
Надан молла	118
„Бағдагүд“ драмсы	120
Прозалық шығармалары	
Шымбай қаласының куралыуы	161
Шымбайдың атасы	162
Дәуқара	164

Маманбий	165
Айдос бий билен Маманбий	166
Өтепберген бай	169
Өтепберген бай билэн Кутлымурат бий	170
Хатамтай жомарт	171
Хэтэмтайдың иниси	172
Молла менен кыз	173
Адам минген адам	174
Сабак басланған күн	174
Уры менен аш	175
Оқыған бала	175
Ялғаншы	176
Көсе билэн шайтан	176
Хожа Насыратдийини	177
Ата менен бала	178
Мийирман бала	178
Берик	179
Күлмегейсиз гаррыға	179
Түсинген бала	179
Алтыны он еки қылыу	180
Дәртке жараған бала	180
Ата үәсияты	181
Халық сынаған балалар	181
Түсимпаз бала	182
Айзада билэн Қаныгүл	182
Сыйырды тапты	183
Дослық табысыу	183
Қыйқан билэн жөнли бала	184
Еки пазна	184
Еки жолдас	185
Бөлиүге уста екен	186
Және бир усталық	186
Тил	187
Тоғын	188
Бөри менен ийт	189
Арыслан менен қоян	190
Арыслан билэн түлки	190
Еки түлки	191
Бака билэн шайкус	191
Бөри билэн тырна	193
Арыслан, бөри хәм түлки	193
Түлки билэн гүзе	195
Қозылар	195
Тәкаббыршылық	195
Гийин билэн бөри	195
Ешки билэн түлки	197
Түлки менен қораз	197